

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Ə Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁҮГУГ СЕРИЈАСЫ

★

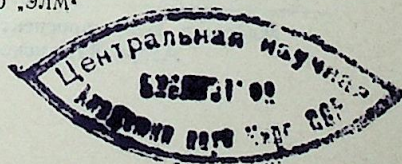
СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

4

1981

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ-ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“

БАКЫ-БАКУ

Ә. Ә. ШӘКӘРОВ

СОВ.ИКП XXVI ГУРУЛТАЈЫ СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫНЫН ДАҢА ДА ИНКИШАФЫ ҢАГГЫНДА

Тарих боју демократија проблемлери мұхтәлиф синифләрин, ич-тиман гүввә вә группларын кәскин мұбаризәлери вә вурушмаларынын баш хәтти олмуш вә олмагдадыр. Демократија уғрунда мұбаризә вә вурушмаларын кедишиндә чохлу мұтәрәгги вә мұртәчә нәзәријјәләр јаранмышдыр. Лакин демократијанын маһијјәти, онун мәзмуну вә формасы, чәмијјәт һәјатында ролу вә кәләчәк инкишаф јолларынын һәгиги елми изаһыны илк дәфә марксизм-ленинизм вермишдир.

Тарихән јени вә јүксәк типли демократија формасы олан сосна-лист демократијасынын әсас принциплери К. Маркс вә Ф. Енкелс тә-рәфиндән мұәјјән едилмиш вә сосналист дөвләти һаггында тәлимин мұһүм һиссәси кими елми коммунизм нәзәријјәсинә дахил едилмиш-дир. В. И. Ленин бу тәлими һәртәрәfli инкишаф етдирмиш, сосна-лист дөвләти вә сосналист демократијасынын ән мұрәккәб нәзәри мә-сәләләрини ишләјиб һазырламыш, һабелә сосналист дөвләтинин јара-дылмасына вә сосналист демократијасынын һәјата кечирилмәсинә би-лаваситә рәһбәрлик етмишдир. Ленин идејалары бу күн дә өз актуаллы-ғыны сахлајыр; бу идејалар сосналист демократијасынын инкишафы вә тәкмилләндирилмәси ишинин нәзәри әсасыны тәшкил едир.

Ленин идејаларыны рәһбәр тутараг партијамыз соснализм вә ком-мунизм гүрүчүлүгүнүн бүтүн мәрһәләләриндә демократијанын инки-шафы мәсәләләринә мұһүм јер вермишдир. Сов.ИКП XXVI гурултајы совет сијаси системинин даһа да инкишаф етдирилмәсинин актуал мәсәләләрини мұзакирә едәрәк кәстәрмишдир ки, бу системин дәрин демократизми, «Совет чәмијјәтинин игтисади, соснал вә мә'нәви һәја-тында ән мұһүм дәјишикликләр... ССРИ-нин јени Конститусијасында өз чәмләшмиш ифадәсини тапмышдыр» [6, 85]. XXVI гурултајда кәс-тәрилдији кими, «ССРИ-нин јени Конститусијасынын гәбул едилмәси чох бөјүк һадисә олмушдур. Јени Конститусија сосналист демокра-тијасынын инкишафында даһа јүксәк мәрһәлә ачмышдыр. Совет адам-лары чәмијјәт вә дөвләт ишләринин идарә олунмасында кетдикчә даһа фәал иштирак едирләр» [6, 3]. Гурултај сосналист демокра-тијасынын даһа да инкишаф етдирилмәси, зәһмәткешләрин тәшәббүсү-нүн јүксәлдилмәси, идарәетмә ишиндә онларын иштиракынын кениш-ләндирилмәси зәрурәтини гејд етмишдир[3].

Инкишаф етмиш соснализм чәмијјәти «әсл демократија чәмијјәти-дир, елә бир чәмијјәтдир ки, онун сијаси системи бүтүн ичтиман иш-ләрин сәмәрәли идарә олунмасыны, дөвләт һәјатында зәһмәткешләрин кетдикчә даһа фәал иштиракыны, вәтәндашларын реал һүгүгларынын вә азадлыгларынын онларын чәмијјәт гаршысында вәзифәлери вә мә'-сулијјәти илә бирләшмәсини тәмин едир» [4, 5]. Јени Конститусија өлкәмиздә демократик институтларын, онларын тәзаһүр формалары-нын фәалијјәт даирәсини кенишләндирир, демократик институт вә

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (главный редактор), П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, Э. Б. Гасиев, Дж. Б. Гулиев, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

© Издательство «Элм», 1981 г.

формаларын чөмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләринә тәсири үчүн даһа әлверишли шәраит ярадыр, демократијанын совет адамларынын һәјәт тәрзинин ајрылмаз хусусијјәтинә чеврилмәси үчүн даһа кениш мејдан ачыр.

Чөмијјәтин социалистчәсинә дәјишдирилмәси кедишиндә демократијанын ваһид системи мејдана кәлмишдир; бу систем дәвләт органдарынын вә ичтимаи әсасларын, сијаси вә сијаси характер алмајан, нүмајәндәли вә нүмајәндәсиз формаларын үзви әлағәсини шәртләндирир. Социалист демократијасынын системлији дәвләтин вә чөмијјәтин демократикләшмәси просесинин кенишләндирилмәсинә зәмин ярадыр.

Тарихән јени вә јүксәк типли олан социалист демократијасы зәнкин мәзмуна, чохчәһәтли, рәнкарәнк функцијалара вә тәзаһүр формаларына маликдир. Бизим чөмијјәтимиздә демократија ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләрини (игтисади вә сијаси системин тәшкили, чөмијјәт, дәвләт вә шәхсијјәтин гаршылыгы әлағәси, мәдәнијјәт вә идеологијанын инкишафы, бейнәлхалг мүнәсибәтләрдә социалист дәвләтинин фәалијјәти вә с.) әһәтә едир.

Чөмијјәтин вә дәвләтин идарә едилмәси ишләриндә вәтәндашларын иштирак етмәк һүгүгундан тутмуш, јазышманын вә телефон данышыгларынын кизли сахланылмасына гәдәр социалист демократијасынын диапозону јени Әсас Ганунда мөјјән едилмиш вә кенишләндирилмишдир. Структурунун мүрәккәб олмасы, функцијаларынын чохлуғу вә тәзаһүр форма вә методларынын рәнкарәнклији илә јанашы, социалист демократијасы она дахил олан бүтүн үнсүр, әлағә вә формаларынын дәгиглији, низамлылығы вә аһәнкдарлығы илә характеризә олунур.

Социалист демократијасынын ваһид системиндә онун бүтүн элементләри мөјјән диалектик гаршылығы әлағә вә асылылыгыдадыр. Коммунист Партијасы бу системин өзәјидир, әсасыдыр. Коммунист Партијасынын рәһбәр ролу олмадан социалист демократијасынын мөвчудлуғу, социализм гуручулуғу, онун тәрәггиси мүмкүн ола билмәз. Коммунизмә кечидин бүтүн мәрһәләләриндә Коммунист Партијасы социалист демократијасы системиндә мөјјәнәдичи гүввә кими чыхыш едәрәк дәвләтин вә мүхтәлиф ичтимаи тәшкилатларын фәалијјәтини тәшкил едиб истигамәтләндирмәклә јанашы, јени чөмијјәт гуручулуғунда үмуми вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә кениш зәһмәткеш күтләләринин иштиракыны тәмин едир.

ССРИ Конститусијасында дејилир. «Совет чөмијјәтинин рәһбәр вә истигамәтвечи гүввәси, онун сијаси системинин, дәвләт вә ичтимаи тәшкилатларын өзәји Совет Иттифагы Коммунист Партијасыдыр. Сов.ИКП халг үчүн мөвчуддур вә халга хидмәт едир».

Марксизм-ленинизм тәлими илә силаһланмыш Коммунист Партијасы чөмијјәтин инкишафынын баш перспективини, ССРИ-нин дахили вә харичи сијасәт хәттини мөјјән едир. Совет халгынын бөјүк јарадычылығ фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, коммунизмин гәләбәси уғрунда онун мүбаризәсинә планлы, елми чәһәтдән әсасландырылмыш характер верир [4, 8].

Сов.ИКП XXVI гурултајында көстәрилдији кими, чөмијјәтимиз инкишаф етдикчә, онун социал-сијаси вә мәдәни симасы дәјишдикчә коммунистләр партијасы бөјүјүр, мөһкәмләнир, мәтинләшир. Инди партијада 17 милјон 480 мин коммунист вардыр. Онларын 43,4 фаизи

фәһләләр, 22,8 фаизи колхозчулар, 43,8 фаизи техника, елм саһәсиндә чалышан зијалыларын вә јарадычы зијалыларын нүмајәндәләри, маариф, сәһијјә, мәдәнијјәт, идарә апараты ишчиләри вә һәрби гулгучулардыр [6, 90].

Социализм демократијанын мигјасыны дәјишдиirmiш, демократик институтларын тәсир даирәсини кенишләндирмишдир. Социализм чөмијјәтиндә демократија дәвләтин фәалијјәт чәрчивәсиндән чыхмыш, сијаси һадисәләр һүдудуну кечмиш, социализм чөмијјәтинин ајрылмаз хусусијјәтләринә, онун һәјәт тәрзинин имманент ифадәсинә чеврилмишдир.

В. И. Ленин өјрәдирди ки, «Һәјәтда демократизм һеч вахт «тәкликдә көтүрүлмәјәчәкдир», «бирликдә көтүрүлчәк», игтисадијјата өз тәсирини көстәрәчәк, онун дәјишмәсинә көмәк едәчәк, игтисади инкишафдан тәсир көрәчәк вә и.а. Чанлы тарихин диалектикасы беләдир (1, 25-чи чилд, сәһ. 48). Бу күн, инкишаф етмиш социализм шәраитиндә социалист демократијасынын дәрнләшмәси игтисади тәрәггинин һәрәкәтвечи гүввәләриндән биринә чеврилмишдир. Чөмијјәтимизин игтисади тәрәггиси, истәһсалын еһтијат мәнбәләринин вә үмумхалг сәрвәтинин артмасы исә чөмијјәтин демократик әсасларыны мөһкәмләтмәјин вә инкишаф етдирмәјин мүһүм амили олмуш, совет адамларынын һүгүг вә азадлыгларынын даһа да чичәкләнмәси үчүн бүһүрә, мадди тәмәл олмуш вә олмагдадыр. Истәһсал васитәләри үзәриндә хусуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси вә социалист мүлкијјәтинин бәргәрар олмасы нәинки мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн һүдудсуз имканлар ачмыш, һабелә ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләринин мүвәффегијјәтлә демократикләшдирилмәси үчүн реал шәраит јаратмышдыр. Инкишаф етмиш социализмдә демократија даһа јүксәк инкишаф сәвијјәсинә галхыр, бир сыра јени кејфијјәтләр кәсб едир, онун игтисади, сијаси, идеологи, социал базасы кенишләнир, јарадычы-потенсиал имканлары артыр. Совет адамларынын ичтимаи фәаллығынын, сијаси шүурлулуғунун, мәнәви јеткинлијинин јүксәлмәси үчүн онун јаратдығы шәраит даһа әлверишли вә мәгсәдәујгун олур.

В. И. Ленин буржуа демократијасыны һәмишә мәһдуд, гырыг, сахта, ријакар демократија адландырырды. Бу демократија варлылар үчүн чәннәт, истисмар олунанлар, јохсуллар үчүн бир тәлә вә јалан олараг галыр вә капитализм шәраитиндә дә белә олмаја билмәз (1, 28-чи чилд, сәһ. 248). Буржуа идеологлары белә бир тәкзибедилмәз фактла разылашмаг истәмирләр ки, мүасир капитализм шәраитиндә демократијанын нәинки мүтәрәгги инкишафы мүмкүн дејилдир, һәтә әсрләрдән бәри инадлы мүбаризә нәтичәсиндә нәсилләрин әлдә етдикләри демократик мүвәффегијјәтләр кетдикчә азалыр, демократија өз мәнасыны тамамилә итирир.

Мүасир капитализм шәраитиндә өлкәнин милли сәрвәтинин гејри-бәрабәр бөлүнмәси характерик һал олмушдур. Мәсәлән, соснологларын һесабламаларына көрә АБШ-да әһалинин 0,5 фаизи өлкәнин милли сәрвәтинин 22 фаизини әлиндә сахлајыр. АФР-дә истәһсал васитәләринин 74 фаизи әһалинин 1,7 фаизинин сәрәнчамындадыр. 1976-чы илин сонунда Бөјүк Британијада чап олунмуш «Социал инкишаф мејли» адлы сәнәддә көстәрилдији кими, бу өлкәнин әһалисинин 1 фаизи бүтүн сәрвәтләрин 26 фаизини, 2 фаизи 34, 9 фаизини, 5 фаизи 51, 1 фаизини, 25 фаизи 92, 9 фаизини мәнимсәјир. Франса, Канада, Исвечрә, Јапонија вә с. кими өлкәләрдә дә буна бәнзәр вәзијјәт әмәлә

кәлмишидир. [8, 115]. Мүлкі бәрабәрсеизлик исә ганунауҗуғун олараг си-
јаси бәрабәрсеизликлә нәтичәләнир. Капиталын һөкмиранлығыны тә-
мин едән буржуа чәмијјәтинин иғтисади гурулушу халга зидд харак-
тер дашыҗыр вә тәбиидир ки, бу да әсл демократик режим јарада бил-
мәз.

Мүасир буржуа демократијасынын һәртәрәfli бәһрани артыг
характерик һал олмушдур [9, 28—44]. Мүасир буржуа сијасәт нәзә-
ријјәчиләри капитализм чәмијјәтинин сијаси системинин бәһранлы вә-
зијјәтиндән чыхыш јолу ахтарыр, буржуа демократијасынын перспек-
тивләрини никбинликлә гүјмәтләндирмәјә чалышырлар. Онлар «ели-
тар демократија», «пәјуралист демократија» консепсијалары вә мұх-
тәлиф сијаси тәлим вә доктриналар јайыр, капитализм гурулушуна
һагг газандырмаға чалышырлар [9, 28—44].

Буржуа чәмијјәтинин сијаси системи шәхсијјәтин мөвгејинә зид-
дијјәтли тәсир едир, чүнки бурада негатив чәһәтләр үстүнлүк тәш-
кил едир. Башга сөзлә, буржуа чәмијјәтинин сијаси мүнәсибәтләри
даирәсиндә мөвчуд олан зиддијјәтләр шәхсијјәтин фәалијјәт истигамә-
тиндә ардычыл олмајан, ганунауҗуғун һал олмајан нәтичәләрә кәтириб
чыхарыр вә шәхсијјәтин һачаланмасыны, икиләшмәсини шәртләнди-
рир. Нәтичә етибарилә, буржуа чәмијјәтинин сијаси мүнәсибәтләри
там, бүтөв инсан шәхсијјәти формалашдыра билмир.

Сосиализм чәмијјәтиндә сијаси мүнәсибәтләрин бүтүн күчү бүтөв
инсан шәхсијјәтинин формалашмасына истигамәтләнмишидир. Бир тә-
рәфдән сосиализмдә шәхсијјәтлә чәмијјәт идеаллары арасында зид-
дијјәтләрин олмасы, диқәр тәрәфдән сијаси мүнәсибәтләрлә шәх-
сијјәт арасында зиддијјәтин истисна едилмәси сијасәтин, фәалијјәтин,
әхлаги вә мә'нәви сәрвәтләрин, инсан мүнәсибәтләринин ән мүрәккәб
системиндә шәхсијјәтин дүзкүн истигамәтини, мөвгејини шәртләнди-
рир. Сосиализм чәмијјәтинин сијаси мүнәсибәтләри шәхсијјәтин дү-
јакөрүшүнүн, инанынын, әгидәсинин, фәал һәјәт мөвгејинин бүтөвлү-
јүнү тәмин едир.

Беләликлә, сосиализмин, сосиалист дәвләтинин вә сосиалист де-
мократијасынын сијаси мүнәсибәтләри чәрчивәсиндә шәхсијјәтин ич-
тимай-сијаси, практик-дәјишидиричи вә мә'нәви фәаллығы коммуниз-
мин ичтимай тәрәггиси наминә истигамәтләнмишидир.

Сосиализмдә демократијанын инкишафы шәхсијјәт азадлығынын
реаллашмасыны тәләб едир. Шәхсијјәт о вахт һәгиги азадлыг әлдә
едир ки, о, истисмар вә әсарәтдән хилас олсун, чәмијјәтин мадди вә
мә'нәви сәрвәтләри онун сәрәнчамына верилсин, о, өзүнү реаллашды-
ра билсин, дүнјанын јарадычы сурәтдә дәјишмәси просесиндә фәал
иштирак етсин. Демәли, јалныз һәгиги демократија шәраитиндә азад-
лыг мүвәфғәјјәтлә инкишаф едә биләр, дәринләшә биләр, кенишләнә
биләр. Азадлыг да өз нөвбәсиндә демократијанын инкишафынын зәру-
ри шәртидир. Јалныз сосиалист демократијасы шәраитиндә һәгиги шәх-
сијјәт азадлығы реаллаша биләр вә јалныз һәгиги шәхсијјәт азадлығы
шәраитиндә сосиалист демократијасы мүвәфғәјјәтлә инкишаф едә
биләр, тәкмилләшә биләр. Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә де-
мократија шәхсијјәтин азад фәалијјәтини шәртләндирир вә бу фәалиј-
јәти коммунизм гуручулуғу наминә истигамәтләндирир. Сосиализмдә
азадлыгла демократијанын диалектикасы беләдир.

Сосиализм гурулушу демократик сәрвәтләрин јени ме'јарыны ја-
ратмышдыр. Бу ме'јар сон нәтичәдә инсанын һәртәрәfli инкишафын-

дан ирәли кәлән тәләбатла, мәнафеләрлә әлағәдардыр, бу ме'јар һәр
бир инсанын чәмијјәтдә азад шәхсијјәт кими мөвге тутмасы үчүн зәру-
ри имканларын тәмин едилмәси илә әлағәдардыр. Өз варлығынын 60
иллијиндә Совет дәвләти коммунизмин «һәр бир адамын азад инки-
шафы һамынын азад инкишафы үчүн шәртдир» идеалыны Конститу-
сија сәвијјәсиндә тәсбит етмиш вә буна уҗуғун олараг дәвләт гаршы-
сына вәтәндашларын өз јарадычы гүввәләрини, габилијјәтләрини, ис-
те'дадларыны тәтбиг етмәләри үчүн реал имканлары кенишләндирмәк
мәгсәдинә гөјмушдур. Сосиализмдә демократик институтларын еф-
фективлији онула мүјјән олунур ки, һәммин институтларын фәалиј-
јәти чәмијјәт һәјәтынын бүтүн саһәләриндә шәхсијјәтин јарадычы,
мә'нәви-сијаси потенсиалынын үзә чыхмасына, онун фәрди габилијјәт-
ләринин реаллашмасына, онун фәалијјәтинин азад, чохчәһәтли инки-
шафына истигамәтләнсин.

Сосиалист демократијасынын инкишафы ганунауҗуғун просесдир.
Чәмијјәтимизин коммунизмә доғру инкишафы кедишиндә сосиалист
демократијасынын даһа да тәкмилләшдирилмәси коммунист ичтимай
өзүнүндәрә системинә кечилмәси үчүн башлыча истигамәтдир. Инки-
шаф етмиш сосиализм шәраитиндә идарәетмә просесинә зәһмәткешләр-
рин бөјүк мигјасда чәлб едилмәси сосиалист демократијасынын тәк-
милләшдирилмәсинин зәрури, ганунауҗуғун чәһәтидир.

Идарәетмә функцијаларынын зәһмәткешләр тәрәфиндән һәјәта
кечирилмәси коммунист ичтимай өзүнүндәрә системинә кечилмәси
үчүн шәртдир.

В. И. Ленин Совет һакимијјәтинин илк илләриндә кетдикчә даһа
чох вәтәндашы, сонра исә башдан-баша бүтүн вәтәндашлары дәвлә-
тин вә чәмијјәтин бүтүн ишләринин идарә едилмәсинә чәлб етмәк вә-
зифәсини гаршыја гөјурду (1, 27-чи чилд, сәһ. 146; 29-чу чилд,
сәһ. 100—101).

Сов.ИКП сосиалист демократијасынын тәкмилләшдирилмәсинә
ән әввәл чәмијјәтин бүтүн ишләринин идарә олунмасында зәһмәткеш-
ләрин даһа кениш иштиракыны дөһмәдән тәмин етмәк кими, дәвләт
гурулушумузу демократик әсасларыны даһа да инкишаф етдирмәк
кими, шәхсијјәтин һәртәрәfli тәрәггиси үчүн шәраит јаратмаг кими
јанашыр [2, 93].

ССРИ Конститусијасында сосиалист демократијасынын нәзәрдән
кечирилән бүтүн формалары идарәетмә ишләриндә зәһмәткешләрин
кетдикчә даһа чох иштиракыны тәмин етмәк үчүн зәрури шәраитин
јарадылмасына доғру истигамәтләнмишидир.

Јени Конститусијада Советләрин јарадылмасынын вә фәалијјәти-
нин демократик принципләри даһа да инкишаф етдирилмишидир.
2, 286 мин вәтәндаш Советләрин депутатларыдыр, партијанын рәһбәр
органларында 4 милјондан чох, комсомол органларында исә 6 милјон
адам фәалијјәт көстәрир. Бураја Советләрин чохмилјонлу фәаллары-
ны, әмәк коллективләриндә 6,1 милјон истеһсалат мүшавирәси ишти-
ракчыларыны, халг нәзәрәтинин 9, 6 милјонлуғ фәалларыны әлавә ет-
мәк лазым кәлир. Дәвләтин идарә едилмәсиндә 20-дән чох мүхтәлиф
ичтимай тәшкилат иштирак едир. Он милјонларла совет адамы дәв-
ләт ишләринин, ичтимай ишләрин һәлл едилмәсиндә даим иштирак
едирләр. Советләрин һәр јени сечкисиндә онун тәркиби јарыдан чох
тәзәләнир, милјонларла зәһмәткеш дәвләти идарәетмә мәктәби, сија-
си рәһбәрлик мәктәби кечир.

Ичтимаи ташкилатлар совет чэмијјэтинин сијаси системинин ај-рылмас тэркиб хиссэсини тэшкил едир. Ичтимаи ташкилатлар ССРИ Конституцијасында кэстэрилдији кими, өз низамнамэ вэзифэлэринэ ујғун олараг дэвлэт ишлэринин вэ ичтимаи ишлэрин идарэ олунмасында, сијаси мэсэлэлэрин, тэсэррүфат мэсэлэлэринин вэ социал-мэдэни мэсэлэлэрин һэллиндэ иштирак едирлэр [4, 8].

Ичтимаи ташкилатлар һэр бир шэхсијјэтин тэшэббүскарлығыны, фэаллығыны, јарадычы фэалијјэтинин инкишаф етдирмэккэ бэрэбэр, мүхтэлиф информасија васитэлэри вэ методлары илэ онларда ичтимаи-сијаси фэалијјэт вэрдишлэри формалашдырмаг вэзифэлэрини јеринэ јетирир.

Коммунист Партијасы дэвлэт апаратыны күтлэлэрэ јакынлашдырыр, демократијаны даһа да инкишаф етдирмэк, дэвлэт органдарынын ајры-ајры вэзифэлэрини ичтимаи ташкилатлара тапшырмаг, сијаси-мэдэни һэјатын бүтүн саһэлэриндэ ичтимаи эсаслары инкишаф етдирмэк, тэсэррүфатын идарэ едилмэси, ичтимаи гаданын горунмасы, гануну позанлара гаршы мүбаризэ апарылмасы вэ башга бу кими ишлэрэ кениш зэхматкеш күтлэлэрини чэлб етмэк хэттини дөммэдэн һэјата кечирир. Һазырда совет һәмкарлар иттифаглары 127 милјондан чох үзү бирлэшдирир. Өлкэмиздэ 2, 5 милјон һәмкарлар иттифаглары группалары фэалијјэт кэстэрир. Инди бизим һәмкарлар иттифагларында эмэли олараг бүтүн фэһлэ синфи, бүтүн халг зијалылары, кэнд эмэкчилэринин чохсајлы дэстэлэри бирлэшир. Һазырда 39 милјон кэнч оғлан вэ гыз комсомол сыйраларындадырлар. Сон он илдэ 250-дэн чох һөкүмэт гэрарлары комсомолун иштиракы илэ һазырланмышдыр.

Үмумхалг музакирэлэри демократик һэјатымызын практикасына мөһкәм дахил олмушдур. Сон иллэр халг тэсэррүфатынын инкишафына даир дэвлэт планларынын һамысы, мүһүм ганунверичилик актларымызын һамысы, мэсэлэн, никаһ ва аилэ һаггында, пенсиялар һаггында, тэбиэтин мүһафизэси һаггында ганунверичилик актлары бунларын лајиһэлэринин үмумхалг музакирэсиндэн сонра гәбул едилмишдир. ССРИ-нин јени Конституција лајиһэсинин үмумхалг музакирэси тәгрибән дөрд ај давам етмиш вэ үмумхалг музакирэсинин јекунлары илэ әлагәдар олараг Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Биз инам вэ ифтихарла дејэ билэрик: мәнһз бүтүн совет халгы өз дөвләтинин эсас Ганунунун эсл јарадычысы олмушдур» [5, 566].

Сов.ИКП МК-нын «1981—1985-чи илләрдэ вэ 1990-чы илэдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вэ социал инкишафынын эсас истигамәтләри» лајиһэсинин музакирэсиндә јүз ијирми бир милјондан чох адам иштирак етмишдир. Лајиһә фәһлэ синфи, колхозчу кәндлиләр вэ зијалылар тәрәфиндән тамамилә бәјәнилмиш вэ мүдафиә олунмушдур. Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими, «партијанын социал-игтисади планларына милјонларла зэхматкешин тэсэррүфатчы, ишкүзар мунасибәти, дөвлэт ишлэринә онларын гајғысы совет гурулушунун эсл демократизминин ифадәсидир» [6, 49].

Социалист демократијасынын инкишафы мүәјјән дәрәчәдә шәхсијјэтин сијаси јеткинлик дәрәчисиндән, мэдәни вә әхлаги инкишаф сәвијјәсиндән, онда формалашан чәмијјәти идарәетмә вәрдишлэриндән, габилитетиндән вә тәчрүбәсиндән асылыдыр. Чәмијјәтин идарә едилмәси ишинә чәлб олунмагла күтлэләр ичтимаи идарәетмә вәрдишлэринә вә сәнәтинә јијәләнир, бу саһәдә бөјүк тәчрүбә газанырлар. Инсан-

ларын чәмијјәтин идарә едилмәсиндә иштиракы онларда елми-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, елми-техники јарадычылыг габилитетинин инкишафына имкан јарадыр, јүксәк әхлаги-сијаси вә мәнәви-психоложи кејфијјәтлэрин формалашмасына көмәк едир. Ичтимаи ишлэрин идарә едилмәсиндә күтлэлэрин практики иштиракы просесиндә онларын мәнәви-сијаси потенциалы үзә чыхыр. Бу просесдә күтлэлэрин игтисади, сијаси, социал вә мәнәви фәаллығы артыр. Онларын сијаси мэдәнијјәти, истехсал вә идарәетмә мэдәнијјәти зән-кинләшир, сијаси-әхлаги јеткинлији артыр, зэхматкешлэрин көрүш даирәси кенишләнир, онларда өлкәннн сөһиби олмаг хисси мөһкәмләнир.

Ичтимаи идарәетмә ишлэриндә күтлэлэрин практики иштиракы онларын шүүрунда идеја-мәнәви кејфијјәти мөһкәмләндирир вә инкишаф етдирир, үмуми мөгсәдлэрин, вэзифэлэрин вә онларын һәјата кечирилмәси гајдаларынын даһа дәриндән дәрк едилмәсинә көмәк едир, һәмә тәрәфиндән гәбул едилмиш әхлаг норма вә принциплэринә һөрмәт етмәји өјрәдир, шәхси арзуларын, мәнәфелэрин вә ичтимаи мәнәфелэрин ағыллы ујғунлашдырылмасына, зэхматкешлэрин коммунист идеалларына сәдагәт руһунда тәрбијә едилмәсинә әл-веришли шәраит јарадыр.

Социалист демократијасынын јаратдығы јени имканлар сајәсиндә күтлэлэрин социал практикасы даһа да зәнкинләшир вә кејфијјәт-чә јени мөзмун кәсб едир. Социал практиканын әһатә даирәси кенишләнир, тә'сир дәрәчәси көрүнмәмиш шәкилдә күчләндирилир, онун мәнбә вә элементлэринин характер вә мөзмуну көклү сурәтдә дәјишир, игтисадијјатла, сијасәтлә, мэдәнијјәтлә вә идеолокија илэ гаршылыглы тә'сири фәал характер алыр. Социализмин инкишафы вә коммунизм гуручулуғу милјонларын рәшадәти, јарадычылығы, тэшәббүсүдүр. Тарихән јени, социалист типли демократијанын инкишафы сајәсиндә «әсл күтлә, зэхматкешлэрин олдугча бөјүк чохлуғунун өзү јени һәјат гурур, социалистчәсинә тәшкил етмәк ишинин ән чәтин мэсэлэлэрини өз тәчрүбәси илэ һәлл едир» (1, 28-чи чилд, сәһ. 61).

Инкишаф етмиш социализмин демократијасы дөвләтин идарә олунмасы сәнәтинә зэхматкешлэрин күтләви сурәтдә јијәләнмәсинә хидмәт едир, онларда дөвлэт һакимијјәти функцијаларынын практики сурәтдә јеринә јетирилмәси тәчрүбәси ашылајыр вә бунунла да коммунист ичтимаи өзүнүидарә системинә кечилмәси үчүн шәраит јарадыр.

Бизим әдәбијјатда ичтимаи просеслэрин идарә едилмәсини чох һағлы олараг инсанын идарә едилмәси адландырырлар [10]. Социалист демократијасынын инкишафы шәраитиндә зэхматкешлэрин ичтимаи-сијаси фэалијјәтә, фәал тарихи јарадычылыг просесинә чәлб олунмасы онлары мәнәви сәрвәтләрә, мэдәнијјәтә пассив мунасибәтдән хилас едир [11, 70—88]. Социализм шәраитиндә јени социал мунасибәтләр эмәк адамынын чәмијјәтдә мөвгәјини көклү сурәтдә дәјишидирир. Социализм гуручулуғунда күтлэлэрин фәал иштиракы, онларын ичтимаи-сијаси фэалијјәтә кениш чәлб олунмасы, социалист демократијасынын тәрәггиси социализм чәмијјәти үзвлэриндә јени тәләбат, һәр шәјдән әввәл, сијаси мэдәнијјәтә, истехсал вә идарәетмә мэдәнијјәтинә тәләбат јарадыр. Зэхматкешлэрин кениш тәбәғәлэри чәмијјәтин вә дөвлэт ишлэринин идарә едилмәсинә чәлб олунмагла әсл коммунист тәрбијәси мәктәби кечирләр; шәхси тәчрүбәдә, ичтимаи вәзи-

фә вә тапшырыгларын јеринә јетирилмәси практикасында онларын јүксәк сәсиалист шүүрү формалашыр. Сәсиалист демократијасынын бүтүн системи сәсиалист һәјат тәрзинин формалашмасына, шәхсијјәтин тәләбат вә мәнафеләринин реаллашмасына истигамәтләнмишдир. Сәсиалист демократијасынын инкишафы сәјәсиндә күтләләрин сәјәси мәдәнијјәти артыр, онларын сәјәси јарадычылығы јүксәлир, сәсиализм чәмијјәтиндә сағлам мә'нәви-сәјәси мүнһт бәргәрар олур. Бу мејлә һәм бүтөвлүкдә сәсиализм чәмијјәтинин, синифләрин, сәсиал группларын республиканын мә'нәви инкишафыны, синифләрин, сәсиал группларын вә шәхсијјәтләрин, фәрдләрин мә'нәви инкишафыны характеризә едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, демократија шәхсијјәтә автоматик сурәтдә, нечә дејәрләр өз-өзүнә тә'сир етмир. Бунун үчүн партија вә дәвләт органларынын, сәсиализмин игтисади механизмләри системи-нин, бүтүн сәјәси институтларын вә идеологијә мүүссисәләрин дәһиг, мәгсәдјөнлү, ритмик фәалијјәти тәләб олунур. Бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәси үчүн чәмијјәтин вә дәвләт ишләринин, истеһсалын идарә едилмәсиндә кениш зәһмәткеш күтләләринин чәләб олунмасы һаггында Ленин идејаларынын практик сурәтдә һәјата кечирилмәси илә әлағәдар оларак мүнәзәм сурәтдә күндәлик иш апармаг зәруридир. Беләликлә, һәр бир шәхсијјәтдә фәал, јарадычы фәалијјәтә, чәмијјәтин намина, коммунизм гуручулуғу намина тәмәннасыз ишләмәјә дахил тәләбатын формалашмасы мүнһм проблемдир; бу проблемин реал һәлли јени типли шәхсијјәтин формалашмасы илә әлағәдардыр. Бу чүр бөјүк вәзифәнин практик сурәтдә һәлли сәсиалист ичтимаи мүнәсибәтләринин, сәсиалист һәјат тәрзинин кетдикчә инкишафы, идеологијә мүүссисәләрин вә дәвләт апаратынын даһа да тәкмилләшдирилмәси, һәр бир коллективдә, һәр бир рајонда, һәр бир республикада әсл коммунист мә'нәвијјәти мүнһтинин јарадылмасы илә әлағәдардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу истигамәтдә Азәрбајҗан КП Мәркәзи Комитәси бөјүк иш көрмүшдүр. Республикада көзәл мә'нәви-сәјәси мүнһт јарадылмышдыр ки, бу да һәм сәсиалист демократијасы принципләринин, јени Конститусијанын принцип вә нормаларынын практик сурәтдә реаллашмасы үчүн, һәм дә шәхсијјәтин һәртә-рәфли инкишафы үчүн мүнһм әһәмијјәтә маликдир.

Азәрбајҗан КП ХХХ гурултајында көстәрилдији кими, республикада идеја-мә'нәви вә сәјәси тәрбијә ишиндә бөјүк наилијјәтләр газанылмышдыр. Партија тәшкилатларынын бүтүн әмәли фәалијјәтиндә мә'нәви тәрбијәнин ролу вә әһәмијјәти лазыми сәвијјәјә јүксәлмишдир. Адамларын идеалларымыза инамы мөһкәмләнмиш, тарихи инкбиллик шәраити јаранмышдыр [7, 194].

Инкишаф етмиш сәсиализм шәраитиндә демократија вәтәндашларын, онларын нүмајәндәләринин вә тәшкилатларынын сәјәси, игтисади, мә'нәви фәаллығы үчүн кениш мејдан ачараг бу фәаллығы бүтүн халгын, бүтүн чәмијјәтин наил олмаға чалышдыглары мәгсәдләрә доғру јөнәлдир. Сәсиализмин мөһкәмләнмәси вә һәртәрәфли тәрәггиси јени чәмијјәт гуручулуғу просесиндә халг күтләләринин јарадычы фәаллығынын дөнмәдән артмасы вә сәсиалист демократијасынын тәкмилләшдирилмәси илә әлағәдардыр. Сәсиалист демократијасынын инкишафынын јолларынын вә формаларынын габагчадан көрмәк тәкчә күтләләрин јарадычы фәаллығынын артмасы вә демократијанын инкишафы илә дејил, һәмчинин дикәр сәсиоложи категоријаларын вә һәр шәјдән әввәл, ичтимаи вәрлыг вә ичтимаи шүүр, базис вә үстгүрум,

игтисадијјат вә сәјәсәт, объектив вә субъектив амил арасында гаршылығыла әлағәнин дүзкүн диалектик-материалист аңлашылмасы илә әлағәдардыр. Јени чәмијјәтин камиллији дәрәчәсини халг күтләләринин наил олдуғу сәјәси, мәдәни-техники вә мә'нәви инкишафындан ајрылығда нәзәрән кечирмәк олмаз. Халг күтләләринин ичтимаи, сәјәси вә мә'нәви фәаллығы, јени чәмијјәтин әлдә етдији инкишаф сәвијјәсинә ујғун оларак кетдикчә артыр. Буна көрә дә һәм сәсиалист демократијасынын инкишафынын бу вә ја дикәр формаларынын чәмијјәтин игтисади, сәјәси вә мәдәни јеткинлик дәрәчәсини нәзәрә алмадан, вахтындан әввәл прәли сүрмәк, һәм дә вахты чатмыш демократик вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә кери галмаг ејни дәрәчәли сәһфләрдир.

Чәмијјәтин сәјәси тәшкилинин демократизми өлкәнин идарә едилмәсиндә ән кениш халг күтләләринин реал иштиракы илә ичтимаи тәрәгги, коммунизм намина сәсиал һәјатын бүтүн сфераларында зәһмәткешләрин јарадычы фәаллығынын дөнмәдән артмасы илә мүүјјән олунур.

Һазыркы шәраитдә демократија проблемләри, ичтимаи һәјатын бүтүн сфераларында онун һәр чәһәтдән кенишләнмәси вә дәринләшмәси, онун шәхсијјәтлә гаршылығыла әлағәси, һуманист маһијјәти вә сәсиал мәнуну вә с.—бүтүн бунлар ики идеологијанын—марксизм-ленинизм вә буржуа идеологијасынын мубаризәси мәркәзиндә дурур. Антикоммунизм демократијанын буржуа аңлајышынын, буржуа мејярынын зәһмәткешләрә ашыламаға, сәсиалист демократијасынын гадир гүввәсини зәһмәткешләрә, онун маһијјәтинин вә нәчиб принципләринин тәһриф етмәјә чалышыр, бунун үчүн һәр васитәјә әл атыр. Буна көрә дә сәсиалист демократијасынын маһијјәти вә тарихи ролу мәсәләси бөјүк сәјәси әһәмијјәт кәсб едир. Бу күн сәсиалист демократијасынын дүзкүн баша дүшүлмәси үмүијјәтлә сәсиализмин дүзкүн баша дүшүлмәси үчүн тәкчә капитализм идеологлары арасында дејил, һабелә әсл марксизм-ленинчиләрлә сағ вә «сол» тәфтишчиләр арасында фикир ајрылығынын сынаг дашыдыр. Сәсиалист демократијасынын әсл һуманизми тәчәссүм етдирән сәсиал мәзијјәт кими өјрәнилмәси сәсиализм гурулушунун шәксиз үстүлүјүнү даһа дәриндән вә әјани шәкилдә көстәрмәјә имкан верир.

Сәсиалист демократијасы чәмијјәтин игтисади, сәсиал, сәјәси вә мә'нәви һәјатынын дахили тәләбаты вә бөјүк јарадычы гүввәси, коммунизм сивилизасијасынын вә сәсиал тәрәггинин мүнһм амил кими чыхыш едир.

Чәмијјәтин бүтүн үзвләринин тарихи јарадычылыг фәалијјәтинә чәләб олунмасы бир тәрәфдән коммунизм гуручулуғу үчүн шәртдир, дикәр тәрәфдән коммунизм чәмијјәтинин мәгсәдидир; белә ки, мәһз јарадычы фәалијјәт просесиндә инсанын маһијјәти даһа там тәзаһүр едир. Јалыз белә бир шәраитдә вә бу васитә илә инсан ән'әнәви әмәк бөлкүсүнүн доғурдуғу мәһдудијјәтдән хилас олур.

Һәјат вә ичтимаи практика буржуа демократијасынын зәһмәткеш күтләләри «идарәетмә апаратындан ән чох кәнар едән» (1, 28-чи чилд, сәһ. 494), «иликләринә гәдәр ријакар вә сахта олан бу демократијанын» (1, 25-чи чилд, сәһ. 492) тарихи мәһдудлуғуну тәкзибедилмәз шәкилдә сүбүт етмишдир.

Һәјат вә ичтимаи практика буржуа демократијасынын мәддаһларынын да, демократија һаггында «тә'лим» јаратмаға чәһд едән бур-

жуа «нээријјачилэрин»ин дэ, совет чэмијјэтинин демократик тэбнэ-тинэ, гуманизминэ шүбхэ едэн, бэ'зэн исэ «гајгы» көстэрэн сағ вэ «сол» тэнгидчилэринин дэ ифрат сахтакарлыгыны вэ ријакарлыгыны алт-үст етмишдир.

Үмүмдүнја тарихиндэ илк дэфэ олараг мэхз социализм тарихэн јени вэ јүксэк типли демократијанын «өз көклэри илэ халг һајатынын эн дэрин гатларына ишлэјэн» [6, 3,5], зэхмәткешлэрин күтлэви јара-дычылыг фәаллыгыны, тәшәббүскарлыгыны, милјонларын әмәк чош-гунлуғуну [6, 354] тә'мин едэн, «соснал әдаләти вэ социал бәрабәр-лији тә'мин едэн демократија»ны [6, 362] бәргәрар етмишдир.

Әдәбијат

1. В. И. Ленин. Әсәрлэри, 4-чү нәшри.
2. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары. Бақы, Азәрнәшр, 1976.
3. 1981—1985-чи илләрдә вэ 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вэ социал инкишафынын әсас истигамәтлэри. «Коммунист» гәзәти, 5 март 1981-чи ил.
4. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын Конститусијасы. (Әсас Гануну), Бақы, Азәрнәшр, 1977.
5. Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә. Нитләр вэ мәгаләләр, 6-чы чилд, Бақы, Азәр-нәшр, 1978.
6. Л. И. Брежнев. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вэ партијанын дахили вэ харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәлэри. Бақы, Азәрнәшр, 1981.
7. Һ. Ә. Әлијев. Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXX гурултајына Азәрбај-чан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин һесабаты. Бақы, Азәрнәшр, 1981.
8. Советская демократия в период развитого социализма. М., «Мысль», 1977.
9. А. А. Мишин. Буржуазная демократия и современная идеологическая борьба. М., 1972.
10. Ф.Ф. Аунану. Что такое управление. М., 1967, сәһ. 4; А. А. Годунов. Введе-ние в теорию управления М., 1967, сәһ. 36; В. Г. Афанасьев. Человек в управлении обществом. М., 1977; А. К. Белых. Управление и самоуправление. Л., 1972.
11. Развитие теории научного коммунизма в Конституции СССР. Л., 1980.

А. А. Шакаров

XXVI СЪЕЗД КПСС О ДАЛЬНЕЙШЕМ РАЗВИТИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИИ

Статья посвящена вопросам развития и углубления социалистической демократии в свете решений XXVI съезда КПСС.

Автор подчеркивает, что продвижение по пути к коммунизму, обуславливая необходимость постоянного совершенствования социалистической демократии, ведет к постепенному перерастанию политической организации социалистического общества в коммунистическое общественное самоуправление.

Привлечение широких слоев трудящихся к непосредственному участию в делах государства и общества, реализация творческой инициативы масс и их передового опыта служат источником силы Советского общенародного государства. В условиях развитого социализма в качестве важнейшей закономерности совершенствования социалистической демократии выступает привлечение трудящихся не только к отдельным стадиям управленческого процесса, а во всех больших масштабах — ко всем его этапам.

Е. Һ. ГӘДИРОВА

ЈЕТКИН СОСИАЛИЗМ ДӨВРҮНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ГАДЫНЛАРЫНЫН МӘИШӘТ ШӘРАИТИНИН ДАҺА ДА ЈАХШЫЛАШДЫРЫЛМАСЫ (1971—1980-чи илләр)

Сосиализм вэ коммунизм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә халгын һајат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси Коммунист Партијасы вэ Совет һөкүмәтинин али мәгсәди олмушдур. Бу, сосиализм гурулушунун характер вэ тәбнәтиндән прәли кәлән, објектив зәрурәтдир.

Вахтилә В. И. Ленин јазырды: «Јалныз сосиализм, бүтүн зәһмәткешлэрин һајатыны һансы јолла даһа да јүнкүлләшдирмәк вэ онларын рифаһ ичиндә јашамасына имкан верән бир һајата дөндәрмәк һаггында елми мулаһизәләрә ујғун олараг, ичтимаи истеһсалы вэ мөһсул бөлкүсүнү кениш тәтбиг етмәјә вә һәгиги сурәтдә табә етмәјә имкан верәчәкдир. Буну анчаг сосиализм һајата кечирә биләр» [1, 424].

В. И. Ленинин бөјүк узагкөрәнликлә сөјләдији фикир мөһз јеткин сосиализм дөврүндә даһа долғун, ардычыл вэ һәртәрәфли һајата кечирилир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП МК-нын октјабр (1980-чи ил) пленумунда демишдир: «Партија халгын һајат сәвијјәсинин артырылмасыны игтисадијјат саһәсиндә әмәли ишлэрин мәркәзинә чевирмишдир» [2].

Сов. ИКП-нин XXI гурултајында көстәрилдији кими, партијанын игтисади сијасәтинин эн јүксәк мәгсәди—совет адамларынын мадди вә мөдәни рифаһыны хејли јүксәлтмәк һеч дә тәкчә гаршыдакы беш ил үчүн башлыча вәзифә дејил, һабелә узун бир мүддәт үчүн өлкәмизин инкишафынын үмуми истигамәтини мөјјән едир [3, 69].

Коммунист Партијасы вэ Совет һөкүмәти халгын рифаһынын јахшылашдырылмасы саһәсиндә һајата кечирдикләри тәдбирләрдә зәһмәткешлэрин, о чүмләдән гадынларын мәишәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасы мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт верирләр.

Сов.ИКП Програмында көстәрилир ки, гадынларын хошбәхт ана олмагла бәрабәр, ичтимаи әмәклә вә ичтимаи фәалијјәтдә, елмдә, инчәсә-нәтдә мәшғул олмагла кетдикчә даһа фәал вә јарадычыллыгла ишти-рак етмәләри үчүн бүтүн ичтимаи-мәишәт шәранти јарадылмалыдыр [4, 96—97].

Сов.ИКП XXIV вэ XXV гурултајларынын гәбул етдији кениш со-сиал инкишаф програмынын мүнүм тәркиб һиссәләриндән бири зәһмәт-кешлэрин, о чүмләдән гадынларын мәишәт шәраитинин дурмадан јахшылашдырмаг, бу саһәдә шәһәрлә кәнд арасында мөвчуд олан мүнүм фәргләри тәдричән арадан галдырмадан ибарәтдир.

Сов.ИКП МК-нын «1981—1985-чи илләрдә вэ 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вэ социал инкишафынын әсас истигамәт-ләри» лајиһәсиндә көстәрилдији кими, онунчу бешилликдә социал вә-зифәләрин јеринә јетирилмәсиндә јени бөјүк аддым атылмышдыр...Со-

вет адамларынын мадди вә мә'нәви тәләбаты даһа долғун өдәнилмиш, онларын эмәк вә мәишәт шәранти јахшылашдырылмышдыр [5].

Доггузунчу вә онунчу бешилликләрдә бүтүн өлкәдә олдугу кими, Азәрбајчан ССР-дә дә бу програмын һәјата кечирилмәси саһәсиндә јүксәк наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Бунунла әлағәдар олараг јеткин социализм дөврүндә гадынларын мәишәт шәрантинин даһа да јахшылашдырылмасы мәсәләсинин өјрәнилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәсәлә тарихчиләрин вә иктисадчыларын јаздыглары бир сыра китабча вә мәғаләләрдә гисмән өз әксийи тапса да, мүәллифләр һәммин мәсәләни мүстәгил бир мөвзу кими тәдгиг етмәји гаршыларына мәгсәд гој-мамышлар [6].

Мәғаләдә 1971—1980-чи илләрдә Азәрбајчан гадынларынын мәишәт шәрантинин јахшылашдырылмасы илә әлағәдар олан мәсәләләр—тичарәт вә ичтимаи иашәнин, мәишәт, мәнзил-коммунал хидмәтләринин, тибб вә идманын инкишафы мәсәләләри тәдгиг олунур.

Доггузунчу вә онунчу бешилликләрдә Азәрбајчан ССР сәнајесинин, кәнд тәсәррүфатынын инкишафы вә халгын рифаһынын даһа да јахшылашдырылмасы саһәсиндә јүксәк наилијјәтләр әлдә едилмишдир.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Н. Ә. Әлијев јолдаш Азәрбајчан Коммунист Партијасынын ХХІХ гурултајына Азәрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин һесабат мәрузәсиндә демишдир: «Индијәдәк һеч бир вахт республикада зәһмәткешләрин һәјатыны јахшылашдырмаг саһәсиндә бу гәдәр бөјүк, конкрет тәдбирләр һәјата кечирилмәмишдир [7, 63]

«Азәрбајчан ССР-ин вә Азәрбајчан Коммунист Партијасы јарадылмасынын 60 иллији һаггында» Азәрбајчан КП МК-нын гәрарында кәс-тәрилдији кими, социал-иктисади инкишафын вүс'әтинә, комплекслијнә вә сүр'әтинә кәрә бу дөвр республиканын салнамәсиндә хүсуси јер тутур. Dogгузунчу вә онунчу бешилликләр республиканын тарихиндә ән јахшы бешилликләрә чеврилмишдир [8]. 1971—1979-чу илләрдә Азәрбајчан ССР-дә ичтимаи мәһсул 90 фанз, сәнајә мәһсулу истеһсалы 204 фанз, халг тәсәррүфатынын әсас истеһсал фондлары исә 77 фанз артмышдыр. Әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси вә мадди истеһсал саһәсиндә чалышан ишчиләрин сајынын чоһалмасы нәтичәсиндә Азәрбајчан ССР-ин милли кәлири 84 фанз артмышдыр [9, 46]. 1971—1980-чи илләрдә кәнд тәсәррүфатынын үмуми мәһсулу 2,1 дәфә артмышдыр [10]. Бу мүддәт әрзиндә дөвләтә 2,9 милјон тондан чоһ таһыл, 5,5 милјон тондан чоһ памбыг, 6,9 милјон тондан чоһ үзүм, 5 милјон тондан чоһ тәрәвәз вә с. сатылмышдыр [37].

Доггузунчу вә онунчу бешилликләрдә зәһмәткешләрин әмәк һаггынын артырылмасы, әмәк һаггы системинин гајдаја салынмасы нәтичәсиндә фәһлә вә гуллуғчуларын әмәк һаггы 28 фанз, колхозчуларын исә 75 фанз артмышдыр [9, 47].

Сов.ИКП ХХІV гурултајынын директивләринә мүвафиг олараг 1971-чи илдә фәһлә вә гуллуғчулара гочалыға вә әлиллијә кәрә, һабелә аилә башчысынын итирилмәсинә кәрә верилән пенсияларын минимум мәбләғи артырылмышдыр. 1972-чи илдә али вә орта ихтисас мәктәпләриндә тәһсил алан тәләбәләрин вә техники пешә тәһсил мәктәпләриндә охујан шакирдләрин тәгаүдләри чоһалдылмышдыр. 1973-чү илдән гадынлара һамиләлијә вә доғума кәрә иш стажындан асылы олмајараг әмәк һаггынын верилмәси мүәјјән едилмишдир [12. 109].

1973—1974-чү илләрдә хәстә ушаға гуллуғ етмәк үчүн пулу өдәнилән күнләрин сајы артырылмыш, аз кәлирли аиләләрә ушагларын сајына кәрә мүваинәт верилмәси мүәјјән едилмишдир.

1976—1980-чи илләрдә кохозчуларын вә бир сыра халг тәсәррүфаты саһәләри ишчиләринин ајры-ајры категоријаларынын пенсия тәминаты јахшылашдырылмыш, сәһијјә очагларында јемәјә вә дәрман алмаға чәкилән хәрчләрин нормалары јүксәлмиш, үмумтәһсил мәктәпләринин I—V синифләринин шакирдләринә дәрсликләр пулсуз верилмәјә башланмышдыр [5].

Зәһмәткешләрин, о чүмләдән гадынларын мәишәт шәрантинин јахшылашдырылмасы әһалијә билаваситә хидмәт кәстәрән саһәләрин сүр'әтли инкишафы илә әлағәдардыр.

Сов.ИКП ХХІV вә ХХV гурултајларынын сәнәдләриндә хидмәт саһәсинин коммунизм гуручулуғунда ролу, јахын дөвр үчүн онун конкрет вәзифәләри вә инкишаф јоллары мүәјјән едилмишдир.

Зәһмәткешләрин кәлирләри артдыгча, әһалинин тәһсил вә мәдәни сәвијјәси јүксәлдикчә, евдар гадынлар ичтимаи истеһсала чәлб олун-дугча әһалинин хидмәтләрә тәләбаты да артыр. Буна кәрә дә партија вә һөкүмәт өлкәдә халг истеһлақы маллары истеһсалыны һәр вәситә илә артырмагла јанашы, тичарәтин вә ичтимаи иашәнин кениш инкишафына, мәдәни-мәишәт вә коммунал-мәнзил хидмәти мүәссисәләринин тикилмәсинә дә бөјүк диггәт јетирилләр.

Гадынларын мәишәт шәрантинин јахшылашдырылмасында тичарәт вә ичтимаи иашә хүсуси јер тутур. 1970—1979-чу илләрдә пәрәкәндә тичарәт мүәссисәләринин сајы артараг 15,6 миндән 17,7 минә чатмышдыр. Бу мүәссисәләрин пәрәкәндә мал дөвријјәси мүвафиг олараг 2051 мил-јон манатдан 3030 милјон маната чатмышдыр [9, 241, 245]. Бу дөврдә кәнд јерләриндә тичарәт мүәссисәләринин сајы јүксәк сүр'әтлә артмышдыр. Белә ки, 1970—1979-чу илләрдә кәнд јерләриндә 1806 тичарәт мүәссисәси истифадәјә верилмишдир. Dogгузунчу вә онунчу бешилликләрдә тичарәтин мадди-техники базасынын инкишафы саһәсиндә дә хејли иш көрүлмүшдүр. Хүсусилә кәнд әһалисинин мәдәни-мәишәт вә тәсәррүфат малларына тәләбинин өдәнилмәсинә бөјүк диггәт јетирилмишдир. Сов. ИКП ХХV гурултајынын материалларында дејилир: «Тичарәтин мадди базасы инкишаф етдирилсин. Мүасир универсал вә ихтисаслашдырылмыш мағазалар шәбкәсин...кенишләндирилсин. Мүтәрәгги тичарәт формалары даһа кениш јајылсын, тичарәт мүәссисәләринин иш режими јахшылашдырылсын, әһалијә хидмәтин сәвијјәси даһа да јүксәлдилсин, механикләшдирилмиш ири үмуми мал анбарлары, бузханалар, тәрәвәз, картоф вә мејвә амбарлары тикилсин» [3, 304].

Сов.ИКП ХХV гурултајынын гәрарлары илә әлағәдар олараг республикада мүтәрәгги тичарәт формалары кенишләндирилмиш, әһалијә хидмәтин сәвијјәси јүксәлдилмишдир.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Н. Ә. Әлијев јолдаш республика һәмкарлар иттифагларынын ХV гурултајындақы нитгиндә демишдир: «Даһа чоһ тәләб олунаң малларын билаваситә сәнајә мүәссисәләринә апарылыб зәһмәткешләрә сатылмасы кими форма кетдикчә даһа да кенишләндирилир. Әкәр 1972-чи илдә республиканын 140 заводунун, фабрикинин вә тикин-тисинин коллективләри бу чүр хидмәт нөвләриндән истифадә етмишли-ләрсә, 1976-чы илдә бу коллективләрин сајы 285-ә чатмышдыр [14, 33].

Гадынларын мәишәт шәрантинин јахшылашдырылмасында ичтимаи иашә мүәссисәләри мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Ичтимаи иашәнин

мәтләринин һәчминин артырмаг, сәмәрәлилийини вә кејфијјәтини жүксәлт-мәк сәһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Тәкчә онунчу бешиллик әрзиндә хидмәтләрин һәчмин 47 фаиз артмышдыр. 82 мәишәт еви, 938 ателје вә е'малатхана, о чүмләдән кәнд јерләриндә 569 мәишәт хидмәти мүәс-сисәси истифадәјә верилмишдир [20].

1971—1980-чы илләрдә Азәрбајҗан ССР әһалисинин мәнзил шәраитинин јахшылашдырылмасы сәһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр.

Дөвләт вә кооператив мүәссисәләри, тәшкилатлары вә колхозлар тәрәфиндән үмуми сәһәси 12 милјондан чох квадратметр олан јени мәнзил сәһәси тикилиб зәһмәткешләрин истифадәсинә верилмиш, 1535 мин адам јени тикилмиш мәнзилә көчмүшдүр [9, 210].

Азәрбајҗан партија тәшкилатынын күндәлик гајғысы вә сәји нәтичәсиндә республиканын зәһмәткешләринә коммунал хидмәтләр чидди сүрәтдә јахшылашмышдыр. Белә ки, 1971—1979-чу илләрдә 469,6 мин мәнзилә газ чәкилмишдир. Газла тәмин олунмуш мәнзилләрин сајы 1970-чи илдә 521 миндән 1979-чу илдә 990,6 минә чатмышдыр. Һәмин мүддәт әрзиндә кәнд јерләриндә 250 миндән чох мәнзилә газ чәкилмишдир [9, 210]. Кәнд јашајыш мәнтәгәләринин 1969-чу илдә 11 фаизи, 1979-чу илин сонунда исә 72 фаизи газла тәһһиз едилмишди. Газдан истифадә едән 367 мин мәнзилин 90 фаизинә газ сон илләрдә чәкилмишдир. Бу дөврдә Шамахи, Астара, Ләнкәран, Чәлилабад, Масаллы, Дәвәчи, Пушкин районларында илк дәфә олараг шәбәкәли газдан истифадә едилмәјә башланмышдыр. Шамхор районундакы Рүстәм Әлијев, Пушкин районундакы Телман адына колхозларда, Газах районундакы Калинин вә Ленин, Шәки районундакы Орчоникидзе адына совхозларда, онларча башга тәсәррүфатларда тәбии газдан истифадә олунмаға башланмышдыр [21, 43—44]. Бу, кәнд әһалисинин јашајыш шәраитинин јахшылашдырылмасына партија вә һөкүмәтин көстәрдији күндәлик гајғынын көзәл ифадәсидир.

Сон илләрдә республикада су тәһһизатынын јахшылашдырылмасы сәһәсиндә дә хејли иш көрүлмүшдүр. Күр су кәмәринин биринчи нөвбәсинин чәкилмәси вә истифадәјә верилмәси нәтичәсиндә Баки вә Абшеронун су тәһһизаты јахшылашдырылмышдыр. Һазырда республиканын пајтахты сәнијәдә 12,8 кубметр ичмәли су алыр. Баки шәһәринин әһалисинин һәр нәфәринә суткада орта һесабла 680 литр су дүшүр. [20, 91].

Республикада кәнд јашајыш мәнтәгәләринин чоху ичмәли су илә тәһһиз олунмушдүр. Тәкчә доғгузунчу бешилликдә 300-дән чох кәндлә мәркәзләшдирилмиш су кәмәри ишә салынмышдыр [23, 141]. Азәрбајҗан КП Мәркәзи Комитәси вә республика Назирләр Совети «Баки, Сумгајыт шәһәрләринин вә Абшерон районунун әһалисинин су илә тәһһизини даһа да јахшылашдырмаг вә Күр су кәмәринин икинчи нөвбәсинин чәкилишини сүр'әтләндирмәк сәһәсиндә тәдбирләр һаггында» 1979-чу илдә гәрар гәбул етмишләр. Һәмин гәрара ујғун олараг 1984-чү илдә узунлуғу 288 километр вә мәһсулдарлығы сәнијәдә 5,2 кубметр олан Күр су кәмәринин икинчи нөвбәси истифадәјә вериләчәкдир [22, 90].

Јеткин социализм чәмијјәтиндә зәһмәткешләрин, о чүмләдән гадынларын һәјат сәвијјәсинин јахшылашдырылмасынын әсас көстәричиләриндән бири дә сәһијјә ишләринин инкишафыдыр. Доғгузунчу вә онунчу бешилликләрдә Азәрбајҗан ССР-дә сәһијјә вә идман ишләринин инкишафына капитал гојулушу хејли артмышдыр. 1970-чи илдә дөвләт бүдчәсиндән сәһијјә вә идман ишләринә 140,2 милјон манат хәрчләндији һалда, 1979-чу илдә 201,8 милјон манат, јә'ни 61,6 милјон манат

чох хәрчләнмишдир. 1970—1979-чу илләрдә республикада 6,8 мин һәким вә 10,4 мин орта тәһсилли тибб ишчиси һазырланмышдыр. 1980-чи илин әввәлләриндә республикада бүтүн ихтисаслардан олан һәкимләрин сајы 19,9 мин нәфәр, орта ихтисаслы тибб ишчиләринин сајы 50,1 мин нәфәр олмушдүр. Бу вахт Азәрбајҗанда 59 миң чарпајылыг јери олан 757 хәстәхана фәалијјәт көстәрирди [9, 314, 329].

Партија вә һөкүмәтин ана вә ушаглара көстәрдији гајғынын сәјәсиндә доғгузунчу вә онунчу бешилликләрдә Азәрбајҗан ССР-дә 297 гадын мәсләһәтханасы, ушаг поликлиника вә амбулаторијасы тәшкил едилмишдир [9, 314].

1971—1980-чи илләрдә зәһмәткешләрин, о чүмләдән гадынларын мәдәни вә сағлам истираһәтинин тәшкил едилмәси сәһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр. Тәкчә 1979-чу илдә санаторијаларда, курорт поликлиникаларында, истираһәт евләриндә, пансионатларда вә турист базаларында 392,5 мин нәфәр адам мүәличә олунмуш вә истираһәт етмишдир [9, 237].

Гадынларын сағламлығынын горунмасында, онларын истираһәтләринин јахшы кечирилмәсиндә санаторија-профилаторијалар мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, 1980-чи илдә 190 мин нәфәр фәһлә вә гуллуғчу санаторија-профилаторијаларда истираһәт етмиш вә өз сәһһәтини јахшылашдырмышдыр ки, онларын да 50 фаизә гәдәрини гадынлар тәшкил едирди. Ичтимаи сығорта васитәсилә 37 мин нәфәрә пәһриз хәрәкләри јемәкханаларына путјовка верилмишди [24].

Доғгузунчу вә онунчу бешилликләрдә гадынларын әмәк вә мәдәни-мәишәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасы, аналарын вә ушагларын мүһафизәси сәһәсиндә кениш тәдбирләр һәјата кечирилмишди. 1980-чи илин әввәлләриндә Азәрбајҗанда дөвләтдән мүавинәт алан чохушағлы аналарын сајы 170,3 мин нәфәр иди. Һәмин ил Азәрбајҗан ССР-ин дөвләт бүдчәсиндән чохушағлы вә тәк аналара 22 милјон манат мүавинәт верилмишдир [9, 236, 331].

Өлкәмиздә чохушағлы аналара бөјүк гајғы көстәрилир. Он ушаг доғуб бөјүдән аналара «Гәһрәман ана» ордени, једди, сәккиз вә доғгуз ушаг доғуб тәрбијә едән аналара «Аналыг шәрәфи» ордени, беш вә алты ушаг доғуб тәрбијә етмәк үчүн «Аналыг медалы» верилир. Белә ки, 1980-чи илин әввәлләриндә Азәрбајҗан ССР-дә 22892 гадын «Гәһрәман ана» кими шәрәфли ады дашыјырды. 953120 нәфәрдән чох гадын исә «Аналыг шәрәфи» ордени вә «Аналыг медалы» илә тәлтиф олунмушду [9, 236].

Гадынларын мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасында мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

В. И. Ленин һәлә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јеничә тәшкил едилмиш ичтимаи ишә мүәссисәләрини, мәктәбәгәдәр ушаг тәрбијә очагларыны «коммунизм чүчәртиләри» адландыраг көстәрмишдир ки, «Ичтимаи јемәкханалар, көрпәләр еви, ушаг бағчалары...» мәһз бунлар һеч бир дәбдәбә, курулту, тәнтәнә тәләб етмәјән садә, ади васитәләрдир ки, бунлар гадыны ишдә азад едә биләр, ичтимаи истәһсалда вә ичтимаи һәјатда рол чәһәтдән гадынын киши илә бәрабәрсизлијини ишдә азалда биләр вә арадаг галдыра биләр [15, 436—437].

Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти В. И. Ленинин бу фикрини рәһбәр тутараг социализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә мәктәбәгәдәр ушаг тәрбијә мүәссисәләри шәбәкәсинин кенишләндирилмәсинә бөјүк гајғы көстәрилләр.

Бүтүн өлкөдө олдугу кимн. Азербайжан ССР-дө дө мөктөбөгөдөр ушаглара гайгы, онларын ичтимаи тәрбијәси, сағламлығынын мұһафизәси, ушагларын тәрбијәсиндә айләјә, хусусән чоҳушағлы айләјә һәр чәһәтдән көмөк көстөрилмәси Азербайжан КП МК-нын, республика һөкүмәтинин һәмишә диггәт мәркәзиндә олмуш вә олмағдадыр. Буну, һәһәтшәдән әввәл, республиканын директив органларынын халг маарифинә, еләчә дө мөктөбөгөдөр тәрбијә мүәссисәләринин инкишафына аид олан мәсәләләр мүнәзәм оларағ мұзакирә етмәсиндә, бу сәһәдә мөвчуд олан нөгсанларын вахтында ашкар едиб онлары арадан галдырмаға чалышмаларында көрмөк олар. Азербайжан ССР Али Советинин гәрары илә 1974-чү илдә гәбул олунан Халг маарифи һағгында Азербайжан Совет Сосиалист Республикасы Ганунунун 17-чи маддәсиндә көстөрилир: «Мөктөбөгөдөр ушағ тәрбијә мүәссисәләри аилә илә сых әмәкдашылығ шәрантиндә ушағлары һәртәрәфли аһәнклар инкишаф етдирир вә тәрбијәләндирир, онларын чансағлығыны мұһафизә едир вә мөһкәмләндирир, ушағлары мөктөбдә тәһсил алмаға һазырлајыр» [25, 144]. Мөктөбөгөдөр ушағ мүәссисәләри гадынларын—аналарын ичтимаи-фәјдалы ишә чәлб олунмасына, ушағларын тәрбијәсиндә онларын ишини јүнкүлләшдирмәјә көмөк етмәк мәғсәдини күдүр.

1971—1979-чу илләрдә республикада дөвләт вә кооператив мүәссисәләри вә тәшкилатлары тәрәфиндән 33,2 мин јерлик 240 ушағ бағчасы тикилиб истифадәјә верилмишди. 1980-чи илин әввәлләриндә мөктөбөгөдөр ушағ мүәссисәләриндә 143,8 мин нәфәр тәрбијә алырды. Ушағ бағчалары кәндин дө мәһишәтинә дахил олмушдур. 1970—1979-чу илләрдә Азербайжан ССР-ин кәнд јерләриндә мөктөбөгөдөр ушағ тәрбијә мүәссисәләринин сајы 525-дән 690-а, орада тәрбијә алан ушағларын сајы исә 13,2 миндән 20,6 мин нәфәрә чатмышдыр [9, 234, 235]. Бундан әлавә, јайда мөвсүмлүк көрпә евләри—ушағ бағчалары һәр ил 20 миндән артығ ушағы аһатә едир [30, 3]. Республиканын пионер дүшәркәләриндә 1970-чи илдә 89,2 мин нәфәр мөктәбли истираһәт етдији һалда, 1979-чу илдә онларын сајы 166,3 мин нәфәрә чатмышды [26, 105; 284]. 150 мин нәфәр јухары синиф шакирди һәмкарлар иттифағларынын әмәк вә истираһәт дүшәркәләриндә истираһәт етмишди [27].

Гадынларын әмәјинин мұһафизәси вә мәһишәтинин даһа да јахшылашдырылмасы үчүн мөјјән олунмуш тәдбирләрин вахтында һәјата кечирилмәсинә нәзарәти артырмағ мәғсәдилә 1976-чы илдә Азербайжан ССР Али Советинин гәрарына әсасән «Гадынларын әмәји вә мәһишәти, ана вә ушағларын мұһафизәси» адланан даими комиссија јарадылмышдыр [28]. Комиссија гадынларын әмәк, мәһишәт вә истираһәт шәрантинин јахшылашдырылмасы, ана вә ушағларын мұһафизәси мәсәләләри илә, 1979-чу илдә Бејнәлхалг ушағ илиниң кечирилмәси илә әлағәдар оларағ бир сыра тәдбирләр ирәли сүрмүш вә онун һәјата кечирилмәсинә нәзарәт етмишдир.

Беләликлә, Азербайжан гадынларынын мәһишәт шәрантинин јахшылашдырылмасы онларын ичтимаи һәјатда фәал иштирак етмәсинә вә бунунла да республикада әмәк еһтијатларынын артмасына хејли тәсир едир. Белә ки, 1980-чи илин әввәлләриндә Азербайжан ССР халг тәсәррүфатында 754 мин нәфәр фәһлә вә гуллуғчу гадын чалышырды ки, бу да 1970-чи илдәкиндән 236 мин нәфәр чоҳ иди. Фәһлә вә гуллуғчуларын үмуми сајынын 43 фаизини гадынлар тәшкил едирдиләр [49, 202].

Зәһмәткешләрин мадди һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси вә тибби јардымын даһа да јахшылашдырылмасы илә әлағәдар оларағ республика әһалисинин, о чүмләдән гадынларын сајы хејли артмышдыр. Әкәр

1970-чи илдә республика әһалисинин үмуми сајы 5227 мин нәфәр, 1980-чи илин әввәлләриндә мұвафиг оларағ онларын сајы 6117 мин нәфәрә чатмышды. [9, 30].

1971—1980-чи илләрдә зәһмәткешләрин, о чүмләдән гадынларын мадди һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси онларын сијаси вә әмәк фәаллығынын даһа да артмасына көмөк етмишдир. Доғгузунчу вә онунчу бешиликләрдә халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә бешилик план тапшырығларынын мұвәфғәјјәтлә јеринә јетирилмәси, республикамызын Үмумиттифағ сәсиализм јарышынын галибләри сырасына дахил олмасы вә онун он ил далбадал Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮЙҲИМШ-ин вә ҮЙЛККИ МК-нын Кечичи Гырмызы бајрағы илә тәлтиф едилмәси буна инандырычы сүбүтдур. Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП МК-нын октябр (1980-чи ил) пленумунда демишдир: «Бу наилијјәтләр үмуми игтисади јүксәлиш, өлкәниң истеһсал күчүнүн бүтүн истиғамәтләр үзрә дөнмәдән артмасы әсасында газанылмышдыр» [2].

Һ. Ә. Әлијев јолдашын Азербайжан КП Мәркәзи Комитәсинин нојабр (1980-чи ил) пленумундакы мәрүзәсиндә дедији кими, рифаһла әлағәдар мәғсәдләрә беш илдә милли кәлирдән доғгузунчу бешиликдәкиңә нисбәтән 329 милјард манат чоҳ вәсаит ајрылмышдыр. Ичтимаи истеһлак фондларында верилән өдәнчләр вә имтијазлар 134 милјард манат чоҳалмышдыр. Мәнзил тикинтисинә ән бөјүк диггәт јетирилмишдир. Беш илдә әһали тәғрибән јарым милјард квадратметр мәнзил сәһәси алачағдыр. Шәһәр сакинләринин тәғрибән 80 фаизинин ајрыча мәнзили вардыр. Бүтүн булар инандырычы шәкилдә сүбүт едир ки, сәсиал-игтисади сәһәдә партијанын бүтүн әмәли фәалијјәти инкишаф етмиш сәсиализмин имканларындан даим совет адамларынын сәсиал тәләбәтынын өдәнилмәси наминә максимум истифадә етмәјә јөнәлдилмишдир [29].

Сов.ИКП МК-нын «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сәсиал инкишафынын әсас истиғамәтләри» лајиһәсиндә көстөрилдији кими, он биринчи бешилијин башлыча вәзифәси халг тәсәррүфатынын сабит, мутәрәгги инкишафы, елми-техники тәрәғгинин сүр'әтләндирилмәси, игтисадијјатын интенсификация инкишаф јолуна кечирилмәси, өлкәнин истеһсал потенциалындан даһа сәмәрәли истифадә олунмасы, еһтијатларын бүтүн нөвләринә һәртәрәфли гәнаәт едилмәси вә ишин кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы әсасында совет адамларынын рифаһынын даһа да јүксәлмәсини тәмин етмәкдән ибарәтдир [5]. Лајиһәдә 1981-чи илдән башлајарағ өлкәнин рајонлары үзрә, ишләјән гадынлар үчүн бир јашына чатанадәк ушаға гуллуғ едилмәсинә көрә гисмән һағгы өдәнилән мөзунијјәтин тәтбиг едилмәси, кичик јашлы ушағлары олан гадынлара натамам иш күнү әрзиндә вә ја натамам иш һәфтәси әрзиндә, дәјишкән чөдвәл үзрә, һабелә евдә ишләмәк имканынын јарадылмасы, ев тәсәррүфатында әмәјин јүнкүлләшдирилмәси үчүн сәмәрәли тәдбирләрин көрүлмәси, һамилә гадынлар үчүн ихтисаслашдырылмыш профилакторијаларын сајынын хејли артырылмасы, гадынларын ичтимаи истеһсалда мәшғулијјәтинин јүксәк олдуғу рајонларда ушағ бағчалары вә көрпә евләри, күнү узадылмыш мөктәбләр (груплар), пионер дүшәркәләри шәбәкәсинин даһа да инкишаф етдирилмәси кими мәсәләләр нәзәрдә тутулмушдур [5].

Бу вәзифәләрин мұвәфғәјјәтлә јеринә јетирилмәси совет адамларынын күзәрәнынын даһа да јахшылашдырылмасына, һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә чидди көмөк едәчәкдир.

Сов.ИКП МК-нын октябр (1980-чи ил) пленумунун гэрарларында вэ «1981—1985-чи иллэрдэ вэ 1990-чы илэдэк олан дөврдэ ССРИ-нин игтисади вэ сосиал инкишафынын эсас истигамэтлэри»ндэ өлкэмиздэ коммунизм гуручулугуну даһа да сүр'этлэндирмэк, халгын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмэк үчүн мүәјјән едилмиш эзәмәтли планлар кениш зәһмәткеш күтлэләринин, о чүмлэдән гадынларын бөјүк вэ сјајси руһ јүксәклијинә сәбәб олмушдур.

Бүтүн совет гадынлары илэ јанашы Азәрбајчанын зәһмәткеш гадынары да Сов.ИКП МК-нын октябр (1980-чи ил) пленумунун гэрарларындан вэ «1981—1985-чи иллэрдэ вэ 1990-чы илэдэк олан дөврдэ ССРИ-нин игтисади вэ сосиал инкишафынын эсас истигамәтлэри»ндән руһланараг Сов.ИКП XXVI гурултајыны вэ Азәрбајчан КП XXX гурултајыны јүксәк наилијјәтләрлә гаршыламаг үчүн мисилсиз әмәк харигәләри кәстәрилләр.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чид.
2. Л. И. Брежнев јолдашын Сов.ИКП МК-нын октябр (1980-чи ил) пленумунда нитги. «Коммунист», 22 октябр 1980-чи ил.
3. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајы. Стенографик һесабат. Бақы, 1971, 1-чи чид.
4. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы. Бақы, 1964.
5. «Коммунист», 2 декабр 1980-чи ил.
6. Азил Әлијев, Адил Гасымов. Халгын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк партијанын әһ јүксәк мәсәдидир; А. М. Елдаров. Рост рабочего класса Азербайджана на этапе развитого социализма. Бақы, 1978; Ш. М. Мурадов. Азәрбајчан ССР-дә гадын әмәк сһ-тијатларындан истифадәнин ичтимаи-игтисади проблемләри. Бақы, 1974; Б. С. Гурбанов, Е. Н. Гәдирова. Доггузунчу бешиликдә Азәрбајчан ССР зәһмәткешләринин мадди һәјат сәвијјәсинин даһа да јүксәдилмәси. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы)», 1976, № 2; Н. Әмиров. Инкишаф етмиш сосиализм дөврүндә Азәрбајчан кәндиндә мәдәни гуручулуг. «Ичтимаијјәт, тарих, чографија тәдриси», 1980, № 4.
7. Азәрбајчан Коммунист Партијасы XXIX гурултајынын материаллары. Бақы, 1976.
8. «Коммунист», 8 январ 1980-чи ил.
9. «Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет». Юбилейн. стат. сбор. Бақы, 1980.
10. «Азәрбајчан кәңчләри», 30 октябр 1980-чи ил.
11. Азәрбајчан Коммунист Партијасы XXIX гурултајынын материаллары; «Бакинский рабочий», 31 октябр 1980-чи ил (һесабламалар мүәллифиндир).
12. Азәрбајжан в девятой пятилетке (1971—1975 гг.). Бақы, 1976.
13. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXV гурултајы. Стеног. һесабат. Бақы, 1976, 2-чи чид.
14. Н. Ә. Әлијев. Республика һәмкарлар иттифагларынын мүбариз вәзифәләри. Бақы, 1977.
15. В. И. Ленин. Әсәрләри, 29-чу чид.
16. Сов.ИКП XXIV гурултајынын тәләбләри илэ әлағәдар олараг республика зәһмәткешләринә тичарәт вә мәишәт хидмәтини даһа да јахшылашдырмаг һаггында Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин 1974-чү ил 12 ијул тарихли пленумунун материаллары. Бақы 1974.
17. В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чид.
18. «Коммунист», 23 сентјабр 1980-чи ил.
19. Азил Әлијев. Инкишаф етмиш сосиализмдә колхозчуларын һәјат сәвијјәсини јүксәдилмәси проблемләри. Бақы, 1980.
20. «Коммунист», 30 октябр 1980-чи ил.
21. Н. Әмиров. Инкишаф етмиш сосиализм дөврүндә Азәрбајчан кәндиндә мәдәни гуручулуг. «Ичтимаијјәт, тарих, чографија тәдриси» 1980, № 4.
22. «Азәрбајчан коммунисти», 1980, № 2.
23. Т. Д. Гафаров. Доггузунчу бешиликдә Азәрбајчан кәнд зәһмәткешләринин мәишәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасы «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы)», 1979, № 3.

24. АҺИШ-ин чари архиви. Ичтимаи сығорта шө'бәсинин 1980-чи илә даир материалларындан.

25. «Азәрбајчанда халг маарифинин сүр'әтли инкишафы», Бақы, 1980.

26. Женщины СССР. Стат. сборн. М., 1975; Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет.

27. АҺИШ-ин чари архиви. Мәдәни-күтләви ишләр үзәр шө'бәнин 1980-чи илә даир материалларындан.

28. Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин чари архиви. Совет ишләри шө'бәсинин 1976-чы илә даир материалларындан.

29. Н. Ә. Әлијев јолдашын Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин нојабр (1980-чи ил) пленумунда мә'рузәси. «Коммунист», 12 нојабр 1980-чи ил.

Э. Г. Кадырова

УЛУЧШЕНИЕ БЫТОВЫХ УСЛОВИЙ ЖЕНЩИН В ПЕРИОД ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА (1971—1980 годы)

Удовлетворение материальных и культурных потребностей трудящихся — главная цель социалистического производства. На обеспечение неуклонного роста жизненного уровня советских людей была направлена вся деятельность партии, Советского государства.

В статье на конкретных фактах показано улучшение бытовых условий женщин Азербайджана на основе претворения в жизнь задач развития народного хозяйства. В годы девятой и десятой пятилеток была проведена большая работа по росту жилищного строительства, улучшению коммунальных и бытовых услуг, расширению торговли, общественного питания и здравоохранения. Было построено 12 млн. кв. м. жилой площади, более 1535 тыс. чел. улучшили свои жилищные условия. Существенные сдвиги намечены в снабжении питьевой водой и применении в быту газа, современных машин и приборов. Все это позволило улучшить бытовые условия трудящихся, в том числе женщин.

Вопрос о подъеме жизненного уровня народа занимает одно из центральных мест в решениях октябрьского (1980 года) Пленума ЦК КПСС и проекта ЦК КПСС «Основные направления экономического и социального развития СССР на 1981—1985 годы и на период до 1990 года».

Н. З. МӘММӘДОВ

СОВЕТЛӘРИН СИНФИ ДҮШМӘНӘ ГАРШЫ МҮБАРИЗӘСИ (1933—1934-чү илләр)

Икинчи бешиллијин әсас вәзифәләриндән бири өлкәмиздә истисмарчы синифләрнин галыгларыны тамамилә ләғв етмәк вә инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына сон гојмаг иди. Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти бу мүнүм вә мүрәккәб вәзифәләри һәјата кечирәр-кән зәһмәткеш халг күтләләринә вә ичтиман тәшкилатлара архала-нырды. Бу бахымдан јерли һакимијјәт органларынын үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүрдү.

АзәрбајҶанда голчомагларын бир синиф кими ләғв едилмәси проб-леминә анд олан бир сыра мәсәләләр республика тарих әдәбијјатында конкрет шәкилдә ишыгландырылмышдыр [1]. Лакин һәммин әсәрләрдә республикамызда истисмарчы синифләрнин галыгларынын дармадағын едилмәсиндә кәнд Советләринин ролу мәсәләсинә аз јер верилмиш вә бәзиләриндә исә һеч тохунулмамышдыр. Һалбуки социализм гуру-чулуғунун мүвәффегијјәтли гәләбәси илләриндә голчомагларын тама-милә дармадағын едилмәсиндә кәнд Советләринин мүнүм ролу олмуш-дур. Икинчи бешиллијин илк илләриндә колхозларын тәшкилат-тәсәр-рүфат вә сијаси чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси синфи дүшмәнлә мү-баризә шәрантиндә һәјата кечдијиндән кәнддә мүрәккәб шәраит јә-ранмышды. Советләрин синфи дүшмәнә гаршы апардығы мүбаризә јени дөврдә мүнүм әһәмијјәт кәсб едирди.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, коллективләшмәнин күтләви характер алмасы илә әлағәдар олараг синфи дүшмәнләрин позучулуг һәрәкәти хејли кенишләнмишди. Бунун сәбәбләриндән бири дә партијанын гол-чомаглары сыхышдырмаг сијасәтиндән онлары бир синиф кими ләғв етмәк сијасәтинә кечмәси иди.

Синфи дүшмәнләр өз сималарыны кизләдәрәк бир кәнддән ди-кәр кәндә, бир колхоздан башга колхоза, бир рајондан ди-кәр рајона ке-дир, колхозлара, МТС-ә вә јерли һакимијјәт органларына сохулур, колхоз һәјатынын низама салынмасына һәр чүр манечилик төрәдир, социалист дәвләтинин кәнддәки мөвгәјини, онун дајагларыны һәр ва-ситә илә сарсытмаг истәјирдиләр Башга республикалардан вә вила-јәтләрдән (Шимали Гафгаздан, Уралдан, Ермәнистандан вә б.) сүр-күн олунанлар вә гачанлар да АзәрбајҶанда мүјјән колхозларда өз-ләринә јер тапыб кизли дагыдычы фәалијјәт кәстәбирдиләр [2].

В. И. Ленин өјрәдирди ки, «...кәнддә...бизим дајағымыз анчаг зәһ-мәткеш вә истисмар олунан күтләләрин нүмајәндәләри ола биләрләр, анчаг о адамлар ола биләр ки, капитализм заманы мүлкәдарларын вә капиталистләрин бүтүн зүлмүнү көрмүшләр» [3].

Коллективләшмә һәрәкәтынын кениш вүс'әт алмасындан вә кәнддә социализмин бүтүн чәбһә боју мүвәффегијјәтлә вә әзәмәтлә һүчума кечмәсиндән гәти сарсылан голчомаглар таб кәтирә билмәјиб өзләри-нин ачыг дүшмән симасыны мүвәггәти кизләдәрәк колхозлара сохулуб

ону дахилдән сарсытмаг сијасәтинә кечдиләр. Бу, онларын өз позучу-луг ишләрини һәјата кечирмәкдә мүјјән бир заһири форма вә сон чәһд иди. Онлар «сакит», «ширин дилли», «мүгәддәс» адамлар донуна ки-рәрәк колхозлара сохулуб саботажлыг вә зијанчылыг иши апарыр, әксингилаби фәалијјәт јувалары дүзәлдирдиләр. Голчомаглар колхоз-ларда трактор, комбајн вә башга машынылары хараб едир; һејванлары ғырыр, онларын арасында јолухучу хәстәликләр (сагго вә готур) ја-јыр, колхоз әмлакыны оғурлајыр, әмәк интизамыны, әмәк һаггыны, учоту позур, колхозчулар арасында нифаг вә наразылыг салмаға ча-лышырдылар.

Өлкәмиздә истисмарчылара гаршы мүбаризәдә јерли Советләрин вәзифәләри УИК(б)П МК вә МНК-нын бирләшмиш јанвар (1933-чү ил) пленумунда, ССРИ МИК VI чағырыш III сессиясында (1933-чү илин јанвары) конкрет мүјјән едилмиш вә јерли һакимијјәт органла-ры кими онлара бөјүк һүгүг вә сәләһијјәт верилмишди. Истәр јанвар пленумунда вә истәрсә дә сессияда голчомагларын позучулуг ишлә-ри кениш мүзакирә олунмуш вә онларын колхозлардан тәчрид едил-мәси мәсәләсинин актуаллығы гәјд едилмишди. Јанвар Пленумунда кәстәрилмишди: «Тәсәррүфат чәһәтдән әзилмиш, лакин өз нүфузуну һәлә гәти итирмәмиш олан голчомаглар...һәр васитә илә колхозларда позучулуг салмаға чалышырлар, партијанын вә һөкүмәтин кәнд тәсә-рүфаты саһәсиндәки тәдбирләрини поэмаға чалышырлар...» [4]. Гол-чомагларын әсас нијјәтләри исә пленумда ачыг шәкилдә мүјјән едил-мишди. «Советләрә вә колхозлара дүшмән олан бүтүн бу үнсүрләр анчаг бир үмүми мәгсәд күдүрләр: онлар мүлкәдарларын вә голчомаг-ларын зәһмәткеш кәндиләр үзәриндә һөкмранлығыны бәрпа етмәјә чалышырлар...» [5].

Буна көрә дә партијанын XVII гурултајы (26 јанвар—10 феврал 1934-чү ил) өлкәмиздә капиталист үнсүрләринин тамамилә ләғв едил-мәсини гәтијјәтлә ирәли сүрдү [6] вә бу саһәдә Советләрин вәзифәлә-рини мүјјәнләшдирди [7]. Голчомагларын бөһтанчы ујдурмаларынын ијрәнч формасы бүтүн өлкәдә олдуғу кими, АзәрбајҶанда да өзүнә мүјјән јер тапа билмиш вә голчомаг фәалијјәти кенишләнмишди. Голчомаглар илк нөвбәдә кәндиләри колхозлара дахил олмагдан чә-киндирмәк мәгсәдилә мүхтәлиф васитәләрә әл атыр, коллективләшмә һаггында фитнәкар шајиәләр вә бөһтанлар јајырдылар. ДГМВ-нин Норагјух кәндиндә голчомаглар колхоз тәшкилине мане олмаг үчүн белә бир шајиә јајмышлар ки, куја Русијадакы колхозларда ачылы-дыр вә колхозчулар өз ушагларыны јејирләр. Учар рајонунда синфи дүшмән кәндиләр арасында колхоз әләһинә тәшвиғат апарараг де-јирди ки, куја колхозларда һамы ики јүз метрлик јорган алтында јатачагдыр. Кәнчә рајонунда вә она гоншу олан кәндләрдә голчомаг-лар вә онларын әлалтылары белә бир ујдурма јајмышдылар ки, тез-ликлә муһарибә башланачаг, Совет һакимијјәти јыхылачаг, милли ғырғын башланачагдыр. Демәк олар ки, һәр јердә голчомаглар «кол-хозларда арвадларын ичтиманләшдирилмәси» һаггында алчаг тәшви-гат апарырдылар [8].

Синфи дүшмәнләр кәнд тәсәррүфаты ишләриндә өз антиколхоз фәалијјәтинин мүхтәлиф формаларла апарырдылар: јазда өз фәалиј-јәтләрини тохум сәпининә гаршы јөнәлдир, јайда кәнд тәсәррүфаты зи-јанверичиләринә гаршы мүбаризәнин кедишинә мане олур, пајызда мәһсул јығымына гаршы чыхырдылар. Синфи дүшмәнләр чох јахшы баша дүшүрдүләр ки, гадынлар колхоз ишиндә әсас гүввәдир. Она

көрә дә онлар гадынар арасында кенеш антиколхоз тәблиғаты апарырдылар. Голчомаглар социалист техникасына гаршы чыхырдылар. Голчомагларын антипартия вә антиколхоз фәалийәтинин күчләнмәси республиканын демәк олар бүтүн районларында өзүнү көстәрирди. Сабирабад, Лачын, Бәрдә районларында голчомагларын фәалийәти күчләнмишди.

1933-чү илдә Масаллы районунун Бедалан кәнд Советиндә голчомаглар позучулуг ишләрини гүввәтләндирмиш вә колхозлара гаршы тәблиғат апарарак «Биз әкмишик, бизим дә олмалыдыр!» шүары алтында чыхыш етмишләр. һәммин районун Миане вә Дәмирчи кәндләриндә голчомаглар дејирдиләр ки, «Тахылы, тохуму тәһвил вермәк лазым дејил, гој бизә галсын» [9].

1934-чү илин биринчи јарысында Агдам районунун «8 Март» колхозунда голчомаглар 10 өкүз өлдүрмүш, 8 ат оғурламыш, 15 сентнер бугда мәнимсәмиш, 25 гектар памбыг сәһәсини гәдән әкмишләр [10]. Јохлама нәтичәсиндә мәлүм олмушдур ки, Хачмаз районунун Чархин кәнд Советинин «Јени ил» колхозундан голчомаглар 2. 247 манат оғурламыш, Бәрдә районунун Гараманлы кәнд Советинин сәдри Вәли Чәфәров колхозун 2. 425 манат пулуну мәнимсәмиш, колхозун пулу илә 1. 700 манат дәјәри олан мәнзил тикдирмишдир. Белә һаллара Бәрдә районунун Сајданлы кәнд Советлијиниң «Гызыл әскәр» вә Ленин адына колхозларында, һабелә Исмајыллы, Ләнкәран, Күрдәмир вә башга районларын колхозларында да раст кәлмәк мүмкүн иди [11]. Кәдәбәј районунун Рәсулла, Ашагы Саратов кәнд Советләриндә, Күрдәмир районунун колхозларында голчомаглар позучулуг ишләрини гүввәтләндирмишдиләр [12].

Лакин јерли һакимијјәт органлары синфи дүшмәнин позучулуг һәрәкәтләрини вахтында ифша едир вә онлара гаршы амансыз мубаризә апарырды. Кәнд Советләринин сајыглыгы нәтичәсиндә Бәрдә районунун Елоглу кәнд Совети 68 голчомаг тәсәррүфатыны, «28 Апрель» колхозунда вә башга колхозларда голчомаглары ашкар етмишди [13].

1933-чү илин әввәлләриндән март ајына гәдәр Агдаш районунун колхозларындан 300 голчомаг ашкар едилмишди. Районун «Гавралы», «Јухары Учкувах», «Кошкувах» колхозларында голчомагларын фәалийәти даһа да күчләнмишди. 1933-чү илдә Чераберт (инди Мардакерт) районунда 87 голчомаг үнсүр колхозлардан кәнар едилмишди. Гарадонлу районунун «Нәриман—Абад» колхозундан да голчомаглар чыхарылмышдыр [14].

Агдам районунда кәнд Советләринин вә МТС Сијаси шө'бәсинин фәаллығы нәтичәсиндә 1933-чү илин илк 4 ајы әрзиндә колхозлардан вә МТС-дән 120 голчомаг вә јабанчы үнсүр тәмизләнмишди. 1933-чү илдә колхозларын кәлирләринин бөлүшдүрүлмәси компанијасы дөврүндә Нуха району колхозларындан 278 синфи—јабанчы үнсүр, һәммин илдә республиканын совхозларындан исә 260 синфи—јабанчы үнсүр говулмушду [15]. 1933-чү илдә республиканын колхозларындан јабанчы үнсүр һесаб олуна 3700 шәхс говулмушду [16].

Кәнд Советләри голчомагларла мубаризәни давам етдирәрәк ајры-ајры колхозларда күтләви тәмизлик вә јохлама ишләри апарырдылар. Тәмизлик вә јохлама ишләринин нәтичәләри колхозун үмуми ичласында музакирә едилир, колхоза аид мәсәләләрин һәллиндә колхозчуларын рәји әсас тутулурду. 1933-чү ил ијулун орталарына кими апарылан јохлама вә тәмизлик нәтичәсиндә Нахчыван МССР-ин колхозларындан 173 [17], Күрдәмир району Сагерли кәнд Советлијин-

дән 26 голчомаг [18], Нахчыван МССР-ин тәкчә бир кәндиндән 12 голчомаг [19] говулмушду.

1933-чү илдә республиканын памбыгчылыг районларынын колхозларындан 1. 763 нәфәр голчомаг вә башга синфи—јабанчы үнсүр чыхарылмышды [20].

1934-чү илдә Газах району кәнд Советләри МТС сијаси шө'бәсинин көмәји илә 588 нәфәр синфи-јабанчы үнсүрү колхозлардан говмуш вә сијаси һуғуғлардан мәһрум етмишдиләр [21].

АК(б)П МК вә МНК-нын 1933-чү ил апрелин 3-дәки биркә ичласында Исмајыллы районунда голчомаглара гаршы апарылан мубаризәнин зәифлији, кәнд Советләринин ишинин гејри-гәнаәтбәхш олмасы, 24 кәнд Советиндә күтләви-тәрбијә ишинин зәиф апарылмасы гејд едилмишди [22].

Гејд етмәк лазымдыр ки, голчомаглар тәкчә ичтимаи әмлакы дағыматла кифәјәтләнмирдиләр. Онлар кәндләрдә фәал ичтимаийәтчиләри белә өлдүрмәкдән чәкинмирдиләр. Мәсәлән, 1934-чү илдә Дәвәчи районунун Учак кәнд Советиндә һесабат кечириләркән фәал коммунист Ағајан синфи дүшмәнләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Ејни заманда Нохурлар кәнд Советинин катиби Јарәлијев дә өлдүрүлмүшдү [23].

Агдам районунун Учоглан Советлијиндә синфи дүшмәнләр 3 нәфәр кәнд фәалыны өлдүрмүшләр. Сабирабад районунун һәшимханлы кәндиндә голчомаглар комсомолчу Геовалова гәсд тәшкит етмиш, онун евинә кечә вахты басгын етмишләр. Көјчај районунун Гархадар кәндиндә 1934-чү ил мајын 7-дә кечә фәал комсомолчу Мустафа Әзим оғлу голчомаг Мирзә хан оғлу тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү [24].

Голчомаг террору Азәрбајчанын демәк олар бүтүн районларында өзүнү көстәрирди. Онлар Көјчај районунун Гјамил, Бармат, Быгир, Хачмаз районунун Узун-Обин кәнд Советләриндә бир нечә нәфәр коммунист өлдүрмүшдүләр [25].

Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти синфи дүшмәнин позучулуг фәалийәтинин гаршысыны алмаг үчүн бир сыра лазыми тәдбирләр һәјата кечирди. Партија В. И. Ленинин белә бир көстәришини рәһбәр тутурду ки, «Јерли Советләр вә бунларын јанындакы органлар... халг дүшмәнләринә гаршы тәчили сурәтдә ән ингилаби мубаризә тәдбирләри һазырламалыдыр» [26].

АК(б)П МК вә Азәрбајчан ССР МИК 1933-чү ил апрелин 3-дә «Исмајыллы району һаггында» гәрар гәбул етди. Гәрарда районда голчомаглара гаршы мубаризәнин күчләндирилмәсинә хүсуси диғгәт верилрди [27].

В. И. Ленин бүтүн һакимијјәт органларындан гәтијјәтлә тәләб едирди ки, «...голчомагларын бүтүн тахылыны мүсәдирә етмәк вә бүтүн артыг тахылы тамамилә јығараг тахылын бир һиссәсини јохсуллара пулсуз пәјламаг лазымдыр» [28].

ССРИ МИК вә ХКС-нин 1933-чү ил 16 апрел тарихли гәрарына әсасән голчомаглар үзәринә гојулан фәрди веркинин һәчми артырылды. Бу гәрара әсасән голчомаг тәсәррүфатларынын ашкар едилмәси вә фәрди веркијә салынмасы сәһәсиндә ишләр күчләнди. 1933-чү илдә Астарханбазар РИК Рәјасәт һејәти тәрәфиндән Күлмәммәдли, Покровски, Приволн, Хәлилли, Бәчирәван, Астарханбазар, Астанлы, Очаглы, Татлар, Күрдләр, Аллар, Абышабад, Ләки кәнд Советләриндә ашкар едилмиш 141 голчомаг тәсәррүфаты фәрди веркијә салын-

ды. Һәмнин голчомаг тәсәррүфатларындан 1933-чү ил нојабр ајынын 21-дәк 2668 сентнер тахыл алынмышды [29]. Республиканын дикәр кәнд Советләриндә дә голчомаг тәсәррүфатларынын мүәјјән едилмәси сәһәсиндә хејли иш көрүлмүшдү [30].

УИК(б) МК вә ССРИ ХКС-нин 1934-чү ил 26 сентјабр тарихли мөһтәкир вә голчомаг үнсүрләрлә мүбаризә һаггында, Азәрбајчан МИК Рәјасәт һејәти вә Азәрбајчан ССР ХКС-нин 1934-чү ил 30 октјабр тарихли тәк тәсәррүфатчылар үчүн верки һаггында [31] гәрарлары Советләрин голчомаглар вә онларын әләлтыларына гаршы мүбаризәнин күчләnmәсинә шәрант јаратды.

Республикада синфи дүшмәнә гаршы апарылан мүбаризә колхоз гурулушунун мөһкәмләnmәси, тәк тәсәррүфатчыларын колхозлара дахил олмасы үчүн кениш шәрант јаратмышды. Бу тәдбир ахырынчы истисмарчы синифләрин гәти ләгв едилмәсинин сүр'әтләnmәсини, Азәрбајчан кәндиндә әсас синфин—колхозчу кәндиләр синфинин мөһкәмләnmәсини тә'мин етмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, колхозларын голчомаглардан тәмизләnmәси тәк тәсәррүфатчыларын колхозлара дахил олмасыны сүр'әтләндирмишди ки, бунун да нәтичәсиндә республикада коллективләшмә фаизи јүксәлмишди. Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинин көрдүјү чидди тәдбирләр нәтичәсиндә вә Советләрин јахындан көмәклији илә синфи јабанчы үнсүрләрин колхозлардан чыхарылмасы илә јанашы тәк тәсәррүфатчыларын колхозлара чәлб едилмәси мүнтәзәм олараг кенишләнирди. Бир сыра рајонларда кәнд Советләри нәздиндә сәләһијјәтли тәк тәсәррүфат бөлмәси јарадылмышды. Кәнд Советләри тәрәфиндән апарылан ингилаби сајыглыг вә күтләви-сијаси изаһат нәтичәсиндә 1933—1934-чү илләрдә Азәрбајчан ССР-дә колхозлара 41. 764 тәк тәсәррүфатчы дахил олмушду. Тәк тәсәррүфатчыларын колхозлара дахил олмасы илә әлағәдар олараг бир сыра рајонларда коллективләшмә 1934-чү илин сонунда әсасән баша чатмышды. Мәсәлән, 1934-чү илин сонунда коллективләшмә Гасым Исмајылов рајонунда 93. 7, Зәнкилан рајонунда 92. 6, Губадлы рајонунда 92. 3, Кәнчә рајонунда 86.7, Астара рајонунда 85. 1, Әли Бајрамлы рајонунда 84. 9, Самух рајонунда 83. 7, Шамхор рајонунда 72. 2 фаизи тәшкил едирди [32].

Республиканын памбыгчылыг рајонларында коллективләшмә даһа јүксәк сәвијјәдә кечмиш, 1935-чи ил јанварын 1-дә 70 фаизә чатмышды [33]. Кәнд Советләри синфи сајыглыгын јүксәлдилмәси уғрунда, ичтимаи мүлкијјәтин оғурланмасы вә дағыдылмасына гаршы мүбаризә сәһәсиндә бөјүк иш апарырдылар.

Икинчи бешиллијин илк илләриндә кәнд Советләри синфи дүшмәнин галыгларынын ләгв едилмәсиндә һәлледици рол ојнамышды.

Совет һөкүмәти голчомагларын вә онларын төр-төкүнтүләрини ләгв едәркән кениш ичтимаијјәтә архаланырды. Мәһз кәнд Советләри пролетариат диктатурасынын јерләрдәки органлары олмагла өз функцијаларыны мөһарәтлә ифа едәрәк синфи дүшмәнләри чәсарәтлә дам-галајыр, онлары ифша едирләр. Совет һөкүмәти әлејһинә әлдә силаһла вурушан голчомаглара һеч бир имкан верилмишди.

Совет дәвләтинин тәбиәти еләдир ки, орада адамларын коммунистчәсинә тәрбијә едилмәси һәмишә он планда дурур. Буна көрә дә Совет һөкүмәти сүркүн олунан голчомагларын тәсәррүфат ишләринә чәлб едилмәсинә мүнүм әһәмијјәт верирди.

Сүркүн олунмуш голчомагларын хејли һиссәси кәнд тәсәррүфаты илә мәшгул олурду. Голчомагларын ичтимаи әмәјә алышдырмаг мәгсәдилә онлар үчүн кәнд тәсәррүфаты артелләри јарадылырды. Бу артелләр ади колхозлардан фәргләнирди. Амма әввәлләр белә артелләрин рәһбәрләри сечилмир, дәвләт тәрәфиндән тә'јин олунурду. Сүркүн олунмуш голчомаглар коллективизмин үмуми гајыгы руһунда тәрбијәләндирилирди. Онларын көчүрдүкләри рајонларда голчомаг ушагларынын пионер вә комсомол тәшкилатларына чәлб олунмасы, социалист идеолокијасы руһунда тәрбијә едилмәси ишинә мүнүм диггәт јетирилирди, 16 јашына чатмыш голчомаг ушагларына башга шәһәр вә рајонлара ишләмәјә вә охумаға кетмәк үчүн ичазә верилирди [34].

Јени Низамнамәдә дејилирди ки, голчомаг аиләсиндән чыхмыш, ләкин тәсәррүфат иши илә мәшгул олмаг истәјән намуслу адамлар колхозлара дахил ола биләрдиләр.

Голчомагларын бир синиф кими ләгв едилмәсиндә Коммунист Партијасынын вә Совет һөкүмәтинин көрдүјү вә диггәтлә ишләјиб һазырладығы тәдбирләр һәлледици рол ојнады. Бу тәдбирләр Совет кәндинин, о чүмләдән Азәрбајчан кәндинин социалистчәсинә јенидән гурулмасы јолларыны мүәјјән едән, дәриндән дүшүнүлмүш вә һәртәрәfli һазырланмыш реал вә актуал тәдбирләр иди ки, булар да республика кәндинин ичтимаи, игтисади вә социал тәрәггисинин бүтүн сәһәләрини әһатә едирди.

Јерли һакимијјәт органларынын вә МТС сијаси шө'бәләринин (сијаси шө'бәләр республикада чәми 5 ај фәалијјәт көстәрмишләр) көрдүјү тәдбирләр синфи—јабанчы үнсүрләрин дармадағын едилмәсиндә мүнүм рол ојнады. Истисмары доғуран сәбәбләрин ләгв едилмәсиндә Советләр ингилаби рол ојнамышлар.

Республикада еликлә коллективләшмәнин башланмасы, колхоз гурулушунун гәләбәси, колхозларын тәшкилат-тәсәррүфат вә сијаси чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси, колхоз гуручулуғунун күндән-күнә артан вә кенишләнән мүвәффәгијјәтләринин бүс'әти голчомагларын бир синиф кими ләгв едилмәсиндә әсас рол ојнады.

Биләваситә Советләрин рәһбәрлији илә зәһмәткеш кәндиләрин тәсәррүфат мәсәләләринә һәср олунмуш конфрансларын, ваһид совет күнләринин, тәсәррүфат декадларынын, истеһсалат мүшавирәләринин, Советләрә һесабат-сечки, јаз, јаж, пајыз әкини, мөһсул јығымы компанијаларынын, әмәк күнләринин бөлүшдүрүлмәсилә әлағәдар олараг тәдбирләрин кечирилмәси, ваһид кәнд тәсәррүфат веркисинин тәтбиг едилмәси, социализм јарышынын кенишләндирилмәси, колхозларарасы мүгавиләләрин бағланмасы вә башга мүхтәлиф формалы ичтимаи-игтисади вә сијаси тәдбирләрин кечирилмәси истисмарчы үнсүрләрин галыгларынын вә голчомаг төр-төкүнтүләринин дармадағын едилмәсиндә бөјүк рол ојнамышды. Өлкә миғјасында олдуғу кими, Азәрбајчан кәндиндә дә һәјата кечирилән бүтүн бу тәдбирләрдә Советләр пролетариат диктатурасынын әсл халг һакимијјәти органлары кими чоһсаһәли фәалијјәт көстәрмиш, ән тә'сирли тәдбирләр көрәрәк кәндиң бүтүн дахили ишләринә нүфүз етмиш, зәһмәткешләрлә әлағәси мүнтәзәм олараг мөһкәмләниш, Советләрин ингилаби сајыглыгы вә тә'сир даирәси артмышды.

Кәнд Советләри маска алтында кизләниб колхозларда позучу иш апаран, планларын јеринә јетирилмәсинә мане олмаг истәјән, колхозчулар арасында әмәк интизамыны позан, колхозун әмлакы вә вәсанти-

ни дағыдан синфи дүшмәнләри вахтында ашкара чыхармыш, онлары ифша етмишди [35].

Јерли һакимийјәт органларынын рәһбәрлији алтында Азәрбајҗан кәндиндә синфи дүшмәнә гаршы апарылмыш гәти мүбаризә синфи дүшмәнин ифша едилмәсини, онун мүгавимәтинин ғырылмасыны вә кәнддә истисмарчы үнсүрләрин ләгвинин сүр'әтләнмәсини, һабелә пролетариат диктатурасынын јерләрдә мөһкәмләндирилмәсини тә'мин етмишди. Артыг 1934-чү илин сонунда Азәрбајҗан кәндиндә голчомагларын ләгви әсасән баша чатдырылмышды [36].

Икинчи бешиллийн сонунда Азәрбајҗан кәндиндә Совет һөкүмәтинин дајаглары гүввәтләнмиш, дәрин истеһсалат чеврилишинин баш вермәси илә әлагәдар олараг синфи мүбаризәнин далғасы сөнмүш, колхоз гурулушу вә сәсналист истеһсал мүнәсибәтләри мөһкәмләнмишди. Пролетариат диктатурасынын јерләрдәки функцијаларыны ифа едән кәнд Советләри ән тә'сирли органлар кими чыхыш етмиш, ән күтләви вә ичтиман-сијаси тәшкилатлар ролуну ојнамышды.

Беләликлә, икинчи бешиллийн сонунда бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азәрбајҗан ССР-дә дә сәснализм чәмијјәти әсасән гурулду, әһалинин ичтиман вә синфи гурулушунда әсаслы дәјишикликләр баш верди, кечид дөврүнә хас олан «ким-кими» мәсәләси сәснализмдин хејринә гәти олараг һәлл едилди, пролетариат диктатурасынын үмумхалг дөвләтинә чеврилмәси просеси башлады.

«Партијамыз синфи мүбаризә васитәләринин зәнкин хәзинәсиндән истифадә едәрәк, ичтиман инкишафын дәриндән дәрк едилмиш ганунларына, фәһлә синфинин тарихи тәшәббүсүнә вә күтләләрин ингилаби јарадычылығына әсасланараг, марксизм-ленинизмдин ингилаби тә'лимини јарадычылыгга инкишаф етдирәрәк дөврүн бөјүк вәзифәләри зирвәсинә галхды...» [37].

Әдәбијјат

1. Азәрбајҗан тарихи, III чилд, биринчи һиссә, Бақы, 1973; М. Мұрғадиев. Лениниң сәснализм гурмаг планынын Азәрбајҗанда гәләбәси. Бақы, 1956; Јенә онун. Азәрбајҗан ССР-дә сәснализмдин гәләбәси (1933—1937-чи илләр). Бақы, 1959; Х. Әлијев, Х. Әлимирзәјев. Азәрбајҗанда кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси тарихиндән (1930—1934-чү илләр). Бақы, 1957; Х. Әлимирзәјев. Совет Азәрбајҗаны Бөјүк Октябр сәсналист ингилабынын јетиширмәсидир. Бақы, 1958; З. Б. Шыхлински. Азәрбајҗан кәндиндә Совет гуручулуғу (1933—1937-чи илләр). Бақы, 1965; Јенә онун. Азәрбајҗан кәндиндә совет гуручулуғу (1926—1932-чи илләр). Бақы, 1975; Е. И. Мәмәдов. Елликлә коллективләшмә илләриндә Азәрбајҗан кәндиндә синфи мүбаризә (1930—1937-чи илләр). Бақы, 1967.
2. «Революционный Восток» журналы, 1934, № 3, сәһ. 168.
3. В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 134.
4. Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, III һиссә, Бақы, 1954, сәһ. 210.
5. Јенә орада.
6. Сов.ИКП гурултајлары, конфранслар вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, III һиссә, Бақы, 1954, сәһ. 246.
7. Јенә орада, сәһ. 257.
8. Е. И. Мәмәдов. Елликлә коллективләшмә илләриндә Азәрбајҗан кәндиндә синфи мүбаризә. Бақы, 1967, сәһ. 34—35.
9. Азәрбајҗан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, сијаһы. 14, иш 6156, вәр 9.
10. Јенә орада, сијаһы 3, иш 1861, вәр 21.
11. Азәрбајҗан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, сијаһы. 3, иш. 1861, вәр. 53—54.
12. «Бакинский рабочий» гәзети 16 апрел 1933-чи ил.
13. «Коммунист» гәзети, 10 феврал 1933-чү ил.
14. «Революционный Восток» журналы, 1934, № 3, сәһ. 166—167.

15. Е. И. Мәмәдов. Елликлә коллективләшмә илләриндә Азәрбајҗан кәндиндә синфи мүбаризә (1933—1937-чи илләр). Бақы, 1967, сәһ. 98—99, 107.
16. Азәрбајҗан тарихи, III чилд, биринчи һиссә, Бақы, 1973, сәһ. 511.
17. Х. Әлијев, Х. Әлимирзәјев. Азәрбајҗанда кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси тарихиндән. Бақы, 1957, сәһ. 179.
18. Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, сијаһы 3, иш 5124, вәр. 54.
19. МЛИ Күрч. филиалынын партија архиви, ф. 95, сијаһы. 1, иш 758, вәр. 226.
20. «Социалистическое хозяйство Закавказья» журналы, 1934, № 9, сәһ. 132.
21. Јенә орада, сәһ. 66.
22. Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, сијаһы 6, иш 3602, вәр. 116, 126; «Бакинский рабочий» гәзети, 5 апрел 1933-чү ил.
23. ССР ОИМДА, ф. 3316, сијаһы 26, иш 641, вәр. 23.
24. Азәрбајҗан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, сијаһы 3, иш 1891, вәр 21.
25. ССР ОИМДА, ф. 3316, сијаһы 26, иш. 641, вәр. 24.
26. В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 398.
27. «Бакинский рабочий» гәзети, 5 апрел 1933-чү ил.
28. В. И. Ленин. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 339.
29. З. Б. Шыхлински. Азәрбајҗан кәндиндә Совет гуручулуғу (1933—1937). Бақы, 1965, сәһ. 131.
30. Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2264, сијаһы 1, иш 17, вәр. 80.
31. Јенә орада, иш 46, вәр. 30, 36.
32. Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, сијаһы 3, иш. 1861, вәр. 7.
33. «Коммунист» гәзети, 12 јанвар 1935-чи ил.
34. Бах: Е. И. Мәмәдов. «Елликлә коллективләшмә илләриндә Азәрбајҗан кәндиндә синфи мүбаризә». Бақы, 1976, сәһ. 137—138.
35. «Азәрбајҗан Советләри» журналы, 1937, № 2, сәһ. 26—27.
36. З. Б. Шыхлински. Көстәрилән әсәри, сәһ. 132.
37. Бөјүк Октябр Сәсналист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һағгында Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары. «Коммунист» гәзети, 1 феврал 1977-чи ил.

Н. З. Мамедов

СОВЕТЫ В БОРЬБЕ ПРОТИВ КЛАССОВОГО ВРАГА (1933—1934 годы)

В статье исследована роль Советов в борьбе против кулацкого саботажа в период, когда шла работа по укреплению колхозов. Автор на основе конкретного материала показывает, что под руководством местных руководящих органов в азербайджанской деревне развернулась борьба против остатков классового врага, пытавшегося помешать делу укрепления колхозного строя.

В процессе исследования автор приходит к выводу, что в конце второй пятилетки в результате полной ликвидации остатков кулацких элементов, подавления сопротивления классового врага в азербайджанской деревне было достигнуто укрепление колхозного строя, социалистических производственных отношений. Выполняя функции диктатуры пролетариата на местах, сельские Советы сыграли и в этом деле важную роль, провели большую организационную и воспитательную работу в массах.

М. И. ШӘМСИ

ИРАНДА МҮАСИР МААРИФ СИСТЕМИНИН ЈАРАНМАСЫ ҺАГГЫНДА

Әрәб истиласы нәтижәсиндә кечмиш мәдәни әһәмијјәтини әлдән вермиш Иранда әввәлки тәлим очағларындан фәрғли олан күчә мәктәбханалары вә мәсчидјаны мәдрәсәләр әсас тәлим-тәрбијә очағы кими фәалијјәт көстәрирдиләр. Әсасән ислам дининин јайылмасы вә шәриәт ғәјдаларынын өјрәнилмәси мәғсәдини күдән бу тәлим очағларындан башға, сарај мәктәбләри, варлы аиләләрин евләриндә тәшкил олуна ев мәктәбләри вә мүдәррисләрә мәхсус олан елми һөвзәләрин (дәрнәкләрин) дә өз дөврү үчүн хусуси әһәмијјәти олмушдур. Дөврүн бир чох алимләринин, ичтимаи елм хадимләринин мәһз һәмин елми һөвзәләрин вә шәхси мүталиәнин мәһсулу кими ғәјд етмәк олар.

Схоластик тәлим үсулу әсасында фәалијјәт көстәрән бу тәлим очағлары феодализм чәмијјәтини тәләбинә ујғун мүәјјән дөврләрдә инкишаф вә бәзән дә тәнәззүл мәрһәләләриндән кечәрәк, истәр мәзмун вә истәрсә дә формача мүһүм дәјишиклик көрмәдән XIX әсрин орталарынадәк олдуғу кими ғалырды.

XIX әсрин әввәлләриндән башлајарағ, Иранла Авропа дөвләтләри арасындакы дипломатик әлағәләрин артмасы, Иран тачирләринин дунја базарларына чыхмасы, иранлы тәләбәләрин тәһсил үчүн Инкилтәрә, Франса, Русија вә с. өлкәләрә с'зам олунмасы* [2, 24] иранлыларә јени Авропа мәдәнијјәти вә европалыларә ғәдим Иран мәдәнијјәти илә јакыннан таныш олмағ имканы верир вә өлкәнин мүтәрәғги даирәләриндә көһнә феодал тәлим методундан имтина етмәк мәчбуријјәтини әмәлә кәтирирди.

Ғафғаз мәктәбләриндә әрәб әлифбасы илә давам едән тәлим үслубу Ғафғаз мүһитинин тәләбинә ујғун кәлмәјәрәк, мүтәрәғги рус мәдәнијјәти илә дә ајағлаша билмирди. Мәһз белә бир заманда көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун әрәб әлифбасыны ислаһ етмәк вә ја дәјишдирмәк һағгындакы фикри Ғафғаз мүһитиндән башға Ирана, Түркијә вә с. өлкәләрә јайылыр вә өзүнә Иранда Мирзә Јусиф Тәбризи (Мүстәшаруддөвлә), Мирзә Мүлкүм хан, Мирзә Нүсәји Гәзвини (Сәпәһсалар), Түркијәдә Таһир Мүниф паша вә башғалары кими тәрәфдарлар тапырды.

Тарихи инкишаф просесиндә мүдриқ дөвләт хадими Мирзә Тағы хан Әмир Кәбирин баш вәзир тәјин олунмасы, онун тәшәббүсү илә 1851-чи ил декабрын 27-синдә Тәһран шәһәриндә 7 мүхтәлиф шөбәси олан Дарүлфүнунун тәһсис едилмәси, тәдрисин европалы мүәллимләр васитәсилә јени метод әсасында апарылмасы, 1856-чы илдә маариф назирлији вә мәтбәәнин тәшкили, Авропа вә Ғафғаз мүәллифләринин, хусусилә М. Ф. Ахундов тәмсилләри, һекајәләри вә диқәр сәһнә әсәр-

ләринин Иранда нүмајиш етдирилмәси јени мәдәнијјәтин илк тәһәһүрү кими өзүнү көстәрир вә инкишаф едирди.

XIX әсрин сон рүбүндән башлајарағ Иран тичарәт буржуазиясы фәалијјәтинин активләшмәси, Иран педагожи даирәләринин Ғафғаз педагоғлары илә јакын әлағәләри, Мирзә Нәсән Рүшдијјә, Начы Әли Јеревани,* Мирзә Казым Әскәрзадә вә башға Чәнуби Азәрбајҗан мүәллимләринин Јеревандакы мәктәбдарлығ фәалијјәтләри, Һиндистан, Түркијә, әрәб өлкәләри, Орта Асија, Дағыстан вә хусусилә Шимали Азәрбајҗанда иранлыларын тәһсис етдикләри үсул-чәдид мәктәбләри Иран буржуазиясынын тәләбинә ујғун иди. XIX әсрин 70—80-чы илләриндә Ғафғазда башланан мәктәб һәрәкатыны, һәмин әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Ирандакы маариф һәрәкатыны** да бу тәләбин вә М. Ф. Ахундовун әлифба тәлими, К. Д. Ушинскиниң милли мәктәб, ана дили тәлими вә с. педагожи фикирләринин сәмәрәли тәсири вә тәкамүл һалында инкишаф едән мәдәни мүнәсибәтләрин мәһсулу кими ғәјд етмәк олар.

Доғрудур ки, Дарүлфүнундан башға Тәһранда вә Исфәһанда һәрби мәктәбләр, Тәбриздә дөвләт мәдрәсәси вә ја Дарүлфүнунун ады илә јени тәлим очағлары тәһсис оларағ истифадәјә верилмишди. Лакин задәкан ушағларына мәхсус олан бу тәлим очағларында зәһмәткеш балаларынын тәһсил алмағ имканы јох иди. Иса Сәдигин јаздығына көрә, «мәктәб јашлы ушағларын һәр мин нәфәриндән јалныз ики нәфәри тәһсил алыр вә там әксәријјәти бу нәмәтдән мәһрум ғалырды» [3, 169].

Өлкә дахилиндә јени маарифә үмуми марағын артмасы мүтәрәғги гүввәләрин диггәтини халғы бу мәһнәви мәһрумийјәтдән хилас етмәјә даһа артығ чәлб едирди. Бу ишдә илк тәшәббүсә Иран маарифинин «Атасы» адландырылан М. Н. Рүшдијјә башлајарағ, 1888-чи илдә Тәбриз шәһәриндә «Дәбестан» адлы үсул-чәдид мәктәби тәһсис етди.

М. Н. Рүшдијјә мәктәбдарлығ фәалијјәти дөврүндә (1882-чи 1932-чи илләр) мәктәби формача Авропа тәрзиндә тәһсис едәрәк, әлифбаны сәс үсулу илә, јаһни М. Ф. Ахундов методу илә апарырды. Бу нөгтеји-нәзәрдән о, Иранда јени типли мәктәб тәһсис едән вә әлифбаны сәс үсулу илә апаран илк мүәллимдир.

М. Н. Рүшдијјә јени тәлим методу әсасында ушағларә 60, јашлыларә исә 90 саатлығ дәрс мүддәтиндә охумағы—јазмағы өјрәдә билирди [4, 235]. Онун тәлим системиндәки бу јени метод мүртәчә руһаниләрин мүхалифәтинә раст кәлдисә дә, заманын тәләбинә ујғун оларағ инкишаф едирди.

М. Н. Рүшдијјә 1893-чү илдә Тәбриздә тәһсис етдији икинчи мәктәбини «Рүшдијјә*** милли» мәктәби адландырды. Чүнки орада мүхтәлиф синифләрә мәнсуб олан 300 нәфәр шакирд тәһсил алыр вә сонралар

* Рүшдијјәнин бөјүк ғардашы иди.

** Ғафғазда башланан һәрәкәт рус-татар («рус-Азәрбајҗан») мәктәбләриндән фәрғли олан милли мәктәбләрин тәһсис мәсәләсини, Ирандакы һәрәкәт исә буржуа маариф системи јаратмағ проблемини ғаршыја мәғсәд ғәјдуғу үчүн 1-чи мәктәб, 2-чи маариф һәрәкаты адыны алмышдыр.

*** О заман Ғафғазда фәалијјәт көстәрән милли мәктәбләр мүәјјән бир милли мәхсус оларағ һәмин мәктәбләрдә о миллиәтин ана дили тәдриси әсас јер тутурду. Лакин Ирандакы милли мәктәбләрдә ана дили вә милли хусусијјәт дејил, мүхтәлиф синифләрә мәнсуб олан ушағларын бир јердә тәһсил алдығлары вә халғын мадди вә мәһнәви јардымына архаландығы үчүн онлары милли мәктәб адландырдылар.

* Тарихи тәһриф едән мүасир Иран мүәллифләри Авропаја тәләбә с'замыны Рза шәһын мәдәни «хидмәти» кими ғәләмә верирләр.

(1895-чи илдә) онлардан 100 нәфәринә Азәрбајчана вали көндәрилән Мирзә Әли хан Әминүддөвлә тәрәфиндән мадди јардым көстәрилди. 1897-чи илдә М. Ә. Әминүддөвлә баш назир олдугда Рүшдијјәни дә Тһрана дәвәт едәрәк, онун мәктәбдарлыг вә тәдрис методу әсасында јени мәктәпләр тә'сис етмәјә башлады. М. Һ. Рүшдијјә Тһрана кетдикдән сонра онун мәктәбинин мүәллимләриндән: Мирзә Әһмәд Мүдәррис, Мирзә Әли Јеревани, Мирзә Һүсәјн Тәбибзадә (Камал) вә башгалары да Тәбриздә јени ејни мәктәпләр тә'сис едәрәк, маарифин инкишафы уғрунда фәалијјәтләрини давам етдирдиләр.

М. Ә. Әминүддөвлә буржуа ислаһатынын чидди тәрәфдары иди. О. Мүзәффәрәддин шаһ төвсијә едирди ки, «атан јени мәфкурәнин дүшмәни олдугу үчүн өлүм күлләсинин һәдәфи олду; јени әфкарын вә јени маарифин инкишафына сәј көстәрмәклә, орта вә али мәктәпләр тә'сис етмәклә Иран тарихиндә јахшы адыныз галачагдыр» [5, 183].

Ј. Дөвләтабади јазырды: «М. Ә. Әминүддөвлә јахшы билирди ки, халгын дәрди савадсызлыг вә онун дәрманы елмдир... өлкәјә халг, халга исә мәктәб лазымдыр» [5, 181]. Үмумијјәтлә, о дөврдә јени маариф уғрунда мүтәрәгги гүввәләрин вә буржуа зијалыларынын тәшәббүсү о дәрәчәјә чатмышдыр ки, бир чох мүәллифләр ону «Неһзәт-е фәрһәнк» («Маариф һәрәкаты»), «Неһзәт-е фәрһәнк-е чәдид» («Јени маариф һәрәкаты») дејә гејд едирдиләр [3, 167; 6, 35].

1897-чи илин декабр ајында М. Ә. Әминүддөвләнин көмәји вә М. Һ. Рүшдијјәнин васитәсилә Тһранда икинчи «Рүшдијјә милли» мәктәби нүмунәви мәктәб олараг, тә'сис едилди. Мәктәбин тәнтәнәли ачылышы мәрәсминдә баш назир, маариф назир, јүксәк вәзифәли дөвләт ишчиләри вә мүтәрәгги зијалылар иштирак едәрәк, онун малијә вәсаити үчүн дәрһал 36 мин түмән еанә топланды [7, 75]. Мәктәбин кәлир вә хәрчинә нәзарәт етмәк мөгсәди илә «Омәнајә Рүшдијјә» адланан бир һеј'әт сечилди. Бу һеј'әт тәшкил олунмасы нәзәрдә тутулан «Маариф әнчүмәнинин» әсасыны гојду.

1898-чи илин јанварында харичи ишләр назиринин мүавини Мирзә Маһмуд хан Етишамүссәлтәнә тәрәфиндән һазырланмыш «Маариф әнчүмән»и үзвләринин сијаһысыны баш назир тәсдиг едәрәк, онун илк ичласы феврал ајында «Рүшдијјә милли» мәктәбиндә топланды [5, 188]. Үзвләрин сајы әввәл 18, сонра 30 нәфәрә чатараг әксәријјәтини харичи ишләр назирлији әмәкдашлары, «Еттелә» вә «Иран» гәзетләринин редактору Мәһәммәдәли Мүчируддөвлә, Шејх Мәһди Шәмсүлүләма, М. Һ. Рүшдијјә, Ј. Дөвләтабади вә башгалары тәшкил едирди [5, 223].

«Маариф әнчүмән»и 21 маддәдән ибарәт низамнамәјә, мадди јардым китабчасына вә ики мөһүрә малик иди. Мөһүрүн бириндә «Маариф әнчүмән»и, о бириндә исә «Әнчүмән-е тә'сис-е мәкатәб-е милли-је-је Иран» («Иран милли мәктәбләрини тә'сис едән чәмијјәт») сөзү јазылмышды [5, 192]. Бу чәмијјәт һәр бир үзвүндән бир-ици үсул-чәдид мәктәби тә'сис вә идарә етмәји, бүтүн үзвләрдән исә тәшкил олунмуш «милли китабханаја» 1000 чилд китаб вермәји тәләб едирди. Милли гүввәләрин мадди вә мәнәви көмәјинә архаланан бу чәмијјәтин үнванына өлкәнин дахилиндә вә хусусилә харичдә јашајан иранлылар вә Бакы зијалылары тәрәфиндән еанә көндәрилди. Чәмијјәтин фәалијјәти һаггындакы мә'лумат әввәлләр «Тәрбијәт» гәзетиндә, 1898-чи илин декабрындан өзүнүн рәсми органы олан «Маариф» гәзетиндә нәшр олунурду. Орада үсул-чәдид мәктәбләринин тә'сис, елм

вә сәнајенин инкишафы вә буржуа мәнәфејинә ујғун олан бир сыра проблемләр дә өз әксини тапырды [8, 28; 1, 1899].

«Маариф әнчүмән»и өз имканы дахилиндә Тһран шәһәриндә бир нечә үсул-чәдид мәктәби, јашлылар үчүн ахшам курслары вә үмуми китабхана тә'сис етмиш, јени тәрздә дәрсликләр һазырламаг үчүн мүәллифләр вә тәрчүмәчиләр групу јаратмыш, чапхана вә нәшријјат ширкәти тәшкил етмишди [5, 222]. Бу чәмијјәт јени тә'лим методунун јајылмасы ишинә, Иран халгларынын ичтимаи шүур инкишафына вә мәшрутә (Конститусија) ингилабынын һазырланмасына да мүсбәт тә'сир етмиш, Тәбриз, Рәшт вә с. шәһәрләрдәки «маариф әнчүмән»ләри илә әлагә јарада билмишди. Лакин М. Ә. Әминүддөвлә баш назир вәзифәсиндән кәнар олундугдан сонра әнчүмән үзвләри арасында баш верән зиддијјәтли чәкишмәләр бир сыра мүсбәт мәдәни тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини ләнкитмәкдән башга, бу чәмијјәтин дөвләт сәрәнчамына кечмәсинә сәбәб олду.

Јени баш назир Әлиәскәр хан (Әминүссултан) һәтта бу чәмијјәти ләғв етмәк истәди. Лакин јени маарифин вә буржуа ислаһатынын тәрәфдары олан мүтәрәгги зијалылар вә нүфузлу руһаниләр: Шејх Һады Нәчмабади, Сејид Мәһәммәд Тәбатәбаи, Шејх Абдулла Бейһәхани вә башгалары она мүгавимәт көстәрдиләр.

«Маариф әнчүмән»инин 1901-чи ил октябр тарихли ичласында баш назир иштирак едирди. Бу ичласда шаһын әмри охунду вә һәмин әмрә көрә Франса маариф назирлијинин низамнамәси әсасында Иран маариф назирлијинин гурулушуну вә тәркибини мүәјјән едән низамнамә ләјиһәсинин һазырланмасы гәрәра алынды. Ләјиһә маариф назир Чәфәрғулу Һидајәт, франсалы Шенидер вә башгаларынын иштиракы илә һазырланараг, шаһ тәсдиг етдикдән сонра нәшр олунду. Низамнамә өз дөврү үчүн мүтәрәгги характерә малик иди.

Мүасир Иран маариф системи јаранмасынын рүшәјми олан бу низамнамәјә әсасән 34 нәфәрдән ибарәт «Али маариф шурасы» јардылды. Онлардан 12 нәфәри шуранын даими үзвү, 22 нәфәри исә онун нүмајәндәси кими үсул-чәдид мәктәбләрини јохлајыб, шура ичласында мә'лумат вермәли идиләр.

Ј. Дөвләтабади ибтидаи, Әһмәд Мүчаһидүддөвлә орта вә Әбдулгафар Нәчмүддөвлә исә али мәктәбләри јохлајан коллективә башчы тәјин олундулар. Бунунла да заманын актуал тәләби нәтичәсиндә тәшкил олунан «Маариф әнчүмән»и даһа јүксәк мәдәни-маариф органы олан «Али маариф шура»сыны јаратмыш олду.

«Али маариф шура»сы маариф назирлијинин гурулушуну Франса маариф системи әсасында јенидән тәшкил етмәк үчүн јени бир низамнамә ләјиһәси һазырлајыб, кениш музакирәдән сонра шаһын вә баш назирин тәсдигинә верди. Маариф назирлији бу низамнамә әсасында «Маариф әнчүмән»инин вәзифәсини, милли мәктәбләрин вә тә'сис олунмасы нәзәрдә тутулан дөвләт мәктәбләринин форма вә мазмунуну мүәјјән едән бир иш планы тәнзим едәрәк, ону «Али маариф шура»сынын музакирә вә тәсдигинә чатдырды. Бу плана көрә, «маариф әнчүмән»и маариф назирлијинин, назирлик «Али маариф шура»сынын, шура исә шаһ вә баш назир гаршысында мәс'улијјәт дашыјырды.

Иран маариф назирлији гурулушунун бу тәрздә тәшкил олунмасы мүтәрәгги гүввәләрин арзу вә тәләбинә ујғун олараг, мүасир маариф системинин тәмәлини гојду. Лакин өлкәдә мөвчуд олан көһнә мәктәбханалар вә мәдрәсәләр әсас тә'лим-тәрбијә очағы кими фәалијјәтини давам етдирир вә руһаниләрин нәзарәти илә идарә олунурдулар.

1897-чи илдэн өлкөдө давам едөн јени маариф һәрәкаты дөврүн дә дөвләтин тәшәббүсү илә «Сијаси елмләр» мәктәби вә «Кәнд тәсәр-руфаты» мәктәби тә'сис олунду. Шаһзадәләрин вә аристократ ушагла-рынын да тәһсил алдыглары «Елмијјә», «Шәрәф», «Мүзәффәријјә» вә «Ифтиһанијјә» адлы 4 үсул-чәдид мәктәбләриннә дөвләт тәрәфиндән мадди јардым көстәрилдији үчүн, јары милли вә јары дөвләт мәктәби адландырдылар [5, 256; 9, 16].

Көстәриләнләрдән башга дөвләт күтләви мәктәбләр тә'сис етмәк үчүн һеч бир тәшәббүс көстәрмәмишдир. Һалбуки 1897—1902-чи ил-ләр әрзиндә Тәбриз, Тегһран, Исфаһан, Рәшт вә саир шәһәрләрдә мү-тәрәгги гүввәләрин сә'ји нәтичәсиндә бир чох күтләви үсул-чәдид мәк-тәбләр тә'сис олараг, үмумин истифадәсинә верилмишдир.

Јени маариф һәрәкаты вә буржуа ислаһаты уғрунда мүтәрәгги гүввәләрин фәалијјәти вә мүвәффәғијјәтләри артдыгча, онлара гаршы мүртәчә руһаниләрин мүғавимәти дә артыр вә бир сыра шәһәрләрдә тоғгушмалара да сәбәб олурду. 1903-чү илдә Тәбриздә Сејид Мәһәм-мәд Јәзди, Исфаһанда Шейх Мәһәммәдтағы Нәчәфи, Зәнчанда молла Гурбанәли, Әрдәбилдә Мирзә Әләкбәр вә диһәр шәһәрләрдә дә бу ки-ми мүртәчә руһаниләрин фитнәкарлығы нәтичәсиндә бир чох үсул-чә-дид мәктәбләр гарәт едилир вә дағдылырды, лакин јени маариф тәрәф-дарлары руһдан дүшмәјәрәк, өз фәалијјәтләрини давам етдирдиләр. С. Н. Пишәвәри јазыр ки: М. Һ. Рүшдијјәнин үмумијјәтлә тә'сис ет-дији мәктәбләр мөвһуматчылар тәрәфиндән 9 дәфә бағландыса да, о, өз фикриндән әл чәкмәди, јени мәктәбдә јени әлифба әсасындакы тәдрис ишини давам етдирди [46, 235].

Шүбһәсиз ки, дин пәрдәси алтында давам едән иртичачы чәрә-јанлар фанатик вә авам диндарлара тә'сир едәрәк, өз ушагларыны үсул-чәдид мәктәбләриндән кери көтүрүб, мәктәбханалара көндәрир-диләр. Гафгазда вә Иранда баш верән бу кими чәрәјанлары диггәтлә изләјән вә ону сатирик тәрздә тәнгид едән көркәмли шаир М. Ә. Са-бир јазырды:

Баһ...бу имиш дәрси үсул-чәдид?
Јох...јох оғул, мәктәби үсәнди бу.
Молла дејил, бундакы тә'лим едән,
Әһәзәр ет, бир јени шейтанды бу.
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу...
Көр нечә алт-үст еләјиб шейләри
Дөндәриб (а), (ба), ја (әлиф), (беј)ләри
Бид'әтә бах, (ба) охудар (беј)ләри,
Санки һуруфатла дүшмәнди бу...
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу... [10, 149].

Иртичачы хусусијјәтләриннә көрә тәнгидә лајиг олан бу һадисәләр јени мәфкурә илә көһнә мәфкурә тәрәфдарлары арасындакы зиддиј-јәтин бариз нүмунәси иди. Бир-биринә әкс олан гүввәләрин мүтәрәгги һиссәси «Маариф әнчүмән»и, «Мәктәб иттифаглары» вә мүхтәлиф ад-лар алтында фәалијјәт көстәрән чәмијјәтләрдә, иртичачы групплар исә «Исламијјә», «Ал-јасин» вә «Чүнд үллаһ» кими мүртәчә чәмијјәтләрдә бирләшәрәк, бир-биринә гаршы мүбаризә апардыглары бир заманда 1905-чи илин мәшрутә һәрәкаты башланды.

Өлкәдә башланмыш ингилаб буржуа ислаһатлары верилмәси вә мәдәни-маариф проблеминин һәлл олунмасы саһәдә дөвләтин диггә-тини чәлб едәрәк, онун мәс'улијјәтини даһа да артырырды. Демокра-тик гүввәләр үмуми ичбари вә пулсуз тә'лимин һәјата кечирилмәсини,

јохсул вә саһибсиз ушагларыни һимајә олунмасы үчүн ушаг евләри тә'сисини вә ибтидаи тә'лимин ана дилиндә апарылмасыны тәләб едир-диләр [11, 3.Х—1905].

1906-чы ил августун 5-дә Иран конститусијасы е'лан олундугдан сонра Милли Шура Мәчлисиндә тәсдиг олунан гануни әсасинин 18-чи маддәси маариф, тәһсил, сәнајә вә мүхтәлиф елмләрин тәдриси вә ин-кишафы проблеминә, 19-чу маддәси исә дөвләт һесабына јени мәктәб-ләрин тә'сиси, ибтидаи тә'лимин ичбари олмасы, мәдәни-маариф иш-ләринин тамамилә маариф назирлији сәрәнчамына верилмәсинә һәср едиләрәк, Мейдигулу Һидајәт (Мүхбүрүссәлтәнә) маариф назири тәс-диг олунур [12, 10; 13, 90]. Лакин мүтәрәгги ислаһата зидд олан әксингилаби гүввәләрин вә фанатикләрин фитнәкарлыглары диһәр ислаһатлар кими мәдәни-маариф тәдбирләрини дә ләнкидирди. Һәмин дөврдә маарифпәрвәр гүввәләрин тәшәббүсү илә јалһыз Тегһранда илк гыз мәктәби тә'сис олмушду. Милли Шура Мәчлисинин ишкүзар вә ин-гилабчы әгәлијјәти «Маариф әнчүмән»и вә «Али маариф шура»сы-на мәнсуб олан диһәр нүмәјәндәләр јени дөвләтдән әсаслы ислаһат-лар вә хусусилә мәдәни-маариф ислаһатынын кечирилмәсини тәләб едирдиләр.

1908-чи илин әввәлләриндә Милли Шура Мәчлиси мәтбуат, гәләм, сөз вә чәмијјәтләр азадлығы һағгындакы ганун лајиһәсини тәсдиг едәрәк, дөвләт веркиси үзәринә маариф веркиси (әвариз) адлы јени бир верки дә әләвә етди. Бу јени пул вәсаити илә 30 ибтидаи оғлан, 10 ибтидаи гыз мәктәби вә 6 орта мәктәбин тә'сис едилмәси нәзәрдә тутулурду [14, 207]. 1908-чи ил ијун ајында Милли Шура Мәчлиси-нин Мәһәммәдәли шаһ тәрәфиндән топ атәшинә тутулмасы вә ирти-чанын гүввәтләнмәси бу тәдбирләрин дә һәјата кечирилмәсини лән-китди. Буна бахмајараг Тегһранда вә бөјүк шәһәрләрдә күтләви мәк-тәбләрин тә'сис едилмәси иши мүтәрәгги зијалылар вә сијаси чәмиј-јәтләр васитәсилә давам едирди.

1908-чи илдә Сүләјман Мөһсүн Искәндәри вә диһәр демократ зија-лылары тәшәббүсү илә Тегһранда тәшкил олунан «Шеркәт-е елми-је-је фәрһәнк» адлы мәдәни-маариф чәмијјәтинин ахшам курслары тә'сис етмәси, театр тамашалары көстәрмәси, әлдә едилән пул вәса-ити илә јени мәктәбләр, ушаг евләри вә с. мәдәни-маариф очаглары јә-ратмасы мүстәсна әһәмијјәтә малик иди. Чүнки бу тәшәббүсә Рәшт, Әнзәли, Тәбриз, Әрдәбил, Астара вә башга шәһәрләрин дә габағчыл мүәллимләри вә зијалылары гошулурдулар.

1909-чу илдә Мәһәммәдәли шаһ диктатурасынын деврилмәси мә-дәни-маариф ислаһаты үчүн әлверишли имкан јаратды: маариф на-зирлији маариф вә оғаф назирлији адландырылараг, онун иллик бүд-чәси 60 мин түмәндән 134 мин түмәнә галдырылды [15, 360]. Вәғф мүлкләри кәлириндән мәдәни-маариф ишләри үчүн хәрчләнмәсинә ичазә верилди вә әјаләт мәркәзләриндә маариф идарәләринин тәшкил олунмасына тәшәббүс көстәрилди. 1910-чу илдә исә 130 нәфәр тәләбә-нин харичдә тәһсил алмасы һағгындакы ганун лајиһәси Милли Шура Мәчлисиндә тәсдиг олунду вә көркәмли рәссам Мәһәммәд Гәффари-нин (Камалүлмүлк) васитәсилә Тегһранда инчәсэнәт мәктәби дә тә'сис едилди [14, 206—207]. Лакин бу тәдбирләр Иран халгларынын артмаг-да олан тәләбатыны өдәјә билмирди. Конститусијалы дөвләт режими кәнч Иран буржуазијасыны вә халгы тә'мин едән ислаһатлар кечи-рмәли вә јени ганунлар гәбул етмәли иди.

1910-чу ил сентјабрын 2-дә маариф вә огаф назирлијинин идарә вә шө'бәләрини мүэјјән едән ганун лајинһәси Милли Шура Мәчлисиндә мүзакирә вә тәсдиг едилди, вәгф мүлкләри илә бирликдә инчәсэнәт идарәси дә һәмин назирлијин сәрәнчамына верилди [16, 4—8]. Бу гануна әсасән маариф вә огаф назирлијинин тәркиби, шө'бәләри вә идарә гурулушу мүэјјән олунду: орада назир вә назирлијин үзвләри, баш мүфәттишлик, үмуми тә'лим идарәси, елми-тәдгигат вә малијјә ишләри, баш мүфәттишлик, үмуми тә'лим идарәси, елми-тәдгигат вә малијјә ишләри үзрә шө'бәләр, «Али маариф шура»сы әмәкдашларынын вә зифәләри, ичбари вә пулсуз тә'лимә һазырлыг, орта вә али тәһсил проблеми, мүәллим кадрынын һазырланмасы, харичи өлкәләрлә мэдәни әлагәләрин давам етдирилмәси вә с. мүэјјәнләшдирилди [17, 251—256].

«Маариф назирлијинин идарәләри вә гурулушу» адландырылан бу ганунда, савадсызлыгы ләгви үчүн ахшам мәктәбләри вә ушаг евләринин тә'сис едилмәси, јени дәрәликләрин һазырланыб чап олунмасы, харичи өлкәләрә тәләбә с'зам едилмәси, харичдән вә өлкәнин мүхтәлиф әјаләтләриндән тәһсил үчүн Теграна кәлән тәләбәләр үчүн пансионат мәктәбләринин тәшкил олунмасы, әјаләт мәркәзләриндә маариф идарәләри, вилајәт мәркәзләриндә исә маариф шө'бәләринин јарадылмасы, тарихи абидәләрин горуруб-сахланмасы, китабханалар вә тарих музејинин тәшкил едилмәси кәстәрилди. Лакин бу ганунла да јени маариф системинин јарадылмасы проблеми тамамилә һәлл олунмурду. Чүнки 1911-чи ил октябрын 29-да «Ганун-е әсасе-је фәрһәнк» адлы јени бир ганун лајинһәси дә Милли Шура Мәчлисиндә мүзакирә вә тәсдиг едилди.

Иранда мүасир маариф системинин әсасыны гојан бу ганунун әсас һиссәсини бурада шәрһ етмәк мәгсәдәүјундур.

Һәмин ганунда дејилди ки, «бүтүн мәктәбләр маариф вә огаф назирлији тәрәфиндән һазырланмыш ваһид програма табә олмалы; елм вә сәнәтин инкишафы; мәктәблиләрин сағламлыгынын горулмасына диггәт вермәли; тә'лим бүтүн иранлылар үчүн мәчбури олмалы-дыр.

Ганунда гејд олунурду ки, дәвләт мәктәбләриндә тәһсил алан дини әгәлијјәтләрин, дини дәрәс тәләб етмәјә һағлары јохдур вә ислам шәраитини дә өјрәнмәјә мәчбур дејилдирләр.

Бу гануна көрә мәктәб ики тәрздә мүэјјән едилди: Дәвләт тәрәфиндән тә'сис олунан мәктәб вә ајры-ајры шәхсләрин тә'сис едикләри милли мәктәбләр.

Мәктәб мүәссисәләри маариф назирлијиндән ичазә алмалы, ибтидаи мәктәб директорунун там орта (12 иллик), орта мәктәб директорунун исә али тәһсили олмағла јанашы, әхлаг вә әгидә нөгтеји-нәзәриндән дә нүмунәви олмалы иди.

Ганунда маариф назирлији мүфәттишләринин вахташыры бүтүн мәктәбләр јохламаларына ичазә верилди. Бундан башга мәктәбләр 4 формада: ибтидаи кәнд мәктәби 4 иллик, шәһәр мәктәби 6 иллик, орта мәктәб 12 иллик вә али мәктәбләр исә Авропа тәрзиндә мүэјјән едилмишди. («Вәгф») пуллари вә мүлкләринин маариф вә огаф назирлијиндә мәркәзләшдирилмәси бу ганунда бир даһа гејд едилди вә һәмин пул вәсаити илә молла мәктәбханалары вә мәдрәсәләрин гајдаја салынмасы, тә'лим-тәрбијә вә имтаһан проблеминин мәгсәдәүјун тәшкил едилмәси кәстәрилди.

1911-чи ил октябр гануна көрә ибтидаи вә орта мәктәбләрин дәрәс програмларында дини дәрәсләр сахланылыр, дин вә әхлаг нөгтеји-нәзәриндән шакирд вә тәләбәләр үчүн зәрәри олан китаблары чап едилмәси вә онлардан тәдрис вәсаити кими истифадә олунмасына ичазә верилмир, өлкәнин һәр бир гәсәбә вә кәнд јерләриндә бир ибтидаи кәнд* мәктәби, шәһәрләрдә бир нечә ибтидаи вә орта мәктәб, али мәктәбләрин исә өлкә вә әјаләт мәркәзләриндә тә'сис олунмағы гејд едилди. Орада дејилди ки, јохсул ушағларынын орта вә али мәктәбләрә пулсуз гәбулу мәсәләси хүсуси ганун үзрә сонра мүэјјән олунмағдыр. Ганунун сон маддәсиндә шакирд вә тәләбәләрә физики чәза верилмәси методлары гәти гадаған едилди [17, 343—346]. Илк дәфә оларағ мәктәбләрдә шакирд вә тәләбә билијинин гијмәтләндирилмәси гајдасы белә мүэјјән едилди: сыфыр чох пис, бирдән 6-јадәк пис, 10—13 кафи, 14—17 јахшы вә 18—20 ә'ла һесаб олунурду [16, 309].

Мәдәни-маариф проблемини бүтүнлүклә өзүндә әкс етдирән бу ганунлара сонралар да бир сыра маддәләр әләвә олунарағ «салнамә вә амар» ады илә ики чилддән ибарәт бөјүкһәчмли ганун китабы кими чап едилмишди. Анчағ мүтәрәғги гүввәләрин башладығлары јени маариф һәрәкәти вә онун давамы олан буржуа ингилабы нәтичәсиндә әлдә едилән бу ганунлар буржуа мәнәфејинә ујғун иди. Ф. Енселс «Инкилтәрәдә фәһләләрин вәзијјәти» адлы әсәриндә кәстәрилди ки, «Буржуазија фәһлә синфинә јалныз өз мөвгејинә лазым олан дәрәчәдә тәһсил етмәк имканы јарадыр» [1, 343]. Бу фикир Иранда мүасир маариф системи јарандығы заман бир даһа о мүһитә ујғун оларағ өз ифадәсини тапмышдыр.

1910—1911-чи илләрин маариф ганунлары Иранда јашајан мүхтәлиф халғларын ана дилиндә тәһсил алмағ һугугуну тә'мин етмәди, ибтидаи тә'лимин үмуми ичбари вә пулсуз олмасы һағгында гәбул олунмуш сонракы ганунлар да һаким синфин мәнәфеји илә ујғунлашмадығы үчүн һәјата кечирилмәди. Лакин дахили инкишаф просесинин ганунаујғун тәләби вә кәнч буржуазијанын арзусу әсасында тәнзим вә тәсдиг олунмуш бу ганунлар әсрләр бөјү руһаниләрин нәзарәти илә идарә олунан мәдәни-маариф органларыны, вәгф мүлкләринин маариф вә огаф назирлији ихтијарына вермәклә, ири феодаллара чеврилмиш руһаниләрин игтисади имканларыны бир гәдәр мәһдудлашдырды, мәктәбханаларда һөкм сүрән физики чәза тәдбирләрини ләғв едәрәк, мәктәбләрин Авропа тәрзиндә гурулмасыны, тә'лимин сәс усулу әсасында апарылмасыны вә дәрәс програмына дегиг елмләрин дахил едилмәсини тә'мин етди.

Иранда мүасир маариф системинин тәмәлини гојан бу ганун өлкәнин әјаләт, вилајәт вә бүтүн шәһәрләриндә хүсуси шәхсләр вәситәсилә тәшкил олунан мәктәбләрлә јанашы, дәвләт тәрәфиндән тә'сис олунан мәктәбләрин дә сајыны артырды вә бунунла да буржуазијаја лазым олан аз савадлы ишчи гүввәсинин һазырланмасына шәраит јаратды. Биринчи дүнја мүһарибәси бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини бир гәдәр ләнкитдисә дә, Бөјүк Октябр сосиалист ингилабынын гәләбәси Иранын мәдәни һәјатына мүсбәт тә'сир етди.

Тарихи тәһриф едән буржуа тәдгигатчылары Иранда мүасир маариф системинин јаранмасы һағгындакы бу мүвәффеғијјәтләри

* Пәһләви һакимијјәтинин сон дөврүндә Иранда 70 мин кәнд олдуғу һалда, чәми 10 мин ибтидаи кәнд мәктәби вар иди.

Пәһләви сүлаләси адына јазмагла, әсас фактлары инкар етмәјә чалышырлар, лакин факт—факт олараг галыр вә Иран халгларынын әсл халг маарифи јаратмаг уғрундакы мубаризәси давам едир.

Әдәбијат

1. К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. сочин., т. 2, М., 1955.
2. М. Р. Пәһләви. Рза шаһ-е Кәбир дәр мәрдан-ә ход сахте буд. Тегһран, 1335 шәмси.
3. Н. Сәди. Деврә-јә мухтәсәр-е тарих-е фәрһәнк-е Иран. Тегһран, 1339 шәмси.
4. С. Ч. Пишавәри. Сечилмиш әсәрләри. 1965.
5. Ј. Довләтәбади. Тарих-е мүасир ја һәјат-е Јәһја, ч. 1, Тегһран, 1330 шәмси.
6. Н. Раин. Әнчүмәһәј-е сирри дәр ингилаб-е мәшрутијәт-е Иран, Тегһран, 1345 шәмси.
7. Н. Сәфаи. Рәһбәрән-е мәшрутә, Тегһран, 1344 шәмси.
8. «Маариф» гәзети, Тегһран, № 4, 28 январ 1899
9. Ә. Бәһрами. Хатәрәт өз ахыр-е солтанәт-е Нәсрәддин та әввәл-е Кодета, ч. 1, Тегһран, 1344 шәмси.
10. М. Ә. Сабир. Ноп-һопнамә, Баки, 1922.
11. «Нәбүлмәтин» гәзети, Кәлкәттә, 2 октябр 1905.
12. «Ганун-е әсас-је мәчләс-е Шура-је милли». Тегһран, 1906.
13. Ә. Сәлими. Тарих-е нәһәт-е Иран, Тегһран, 1312 шәмси.
14. Ә. Шаһабур. Аинәје фәрһәнк-е Иран ва чаһан. Тегһран, 1332 шәмси.
15. Н. Сәди. Тарих-е мухтәсәр-е тәлим ва тәрбијәт. Тегһран, 1316 шәмси.
16. Бүзарәт-е фәрһәнк. Сал-намә ва амар. Тегһран, 1315, 1316 шәмси.
17. Мәчмүе-је мосәввәбат-е әдвар-е әввәл ва доввом-е ганун күзарије мәчләс-е Шура-је милли. Тегһран, 1939.

М. И. Шамси

О СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ИРАНЕ

Экономические и культурные связи Ирана с европейскими странами, зародившиеся и развивавшиеся в начале XIX в., имели исключительное значение для своего времени. Возникшие в ходе экономических и культурных отношений двух регионов, они помогали выходу иранской торговой буржуазии на европейские рынки, обучению иранских студентов в Англии, Франции, России и других странах Европы, что способствовало ознакомлению иранцев с культурой и просвещением Европы.

Культурные связи между Ираном и Европой, особенно Закавказьем, способствовали укреплению среди передового учительства идеи отказа от схоластического метода феодального обучения, практиковавшегося в мусульманских школах, и перехода к новому методу буржуазного обучения. При этом большое влияние на развитие этого воззрения и создание современного просвещения Ирана оказала русская культура.

Внешние факторы, взаимный обмен мнениями, развитие буржуазных отношений привели к появлению таких представителей классической педагогической мысли, как М. Ф. Ахундов в Закавказье, К. Д. Ушинский в России и М. Х. Рушдийе в Иране.

Учение М. Ф. Ахундова о новом алфавите, его теория о всеобщем обязательном обучении, соединившись с педагогическими идеями К. Д. Ушинского, создавали условия для развития современной системы просвещения в Иране. Это заставило передовых учителей Ирана еще больше задуматься над низким уровнем преподавания в школах своей страны, которое велось на основах старомодного обучения.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və һүгүг сәријасы, 1981, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 4

В. А. САМЕДОВ

УТВЕРЖДЕНИЕ БАКИНСКОЙ НЕФТИ НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКЕ В 90-х ГОДАХ XIX ВЕКА

Вопросы экспорта бакинской нефти на мировой рынок в 90-х годах XIX в. затрагивали в своих исследованиях многие русские дореволюционные и советские историки-экономисты [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Однако они не являлись предметом специального исследования. В последние годы, в связи с обострением топливно-энергетического кризиса в капиталистических странах, на Западе появился ряд работ, посвященных истории дореволюционной нефтяной промышленности Азербайджана, в которых нашли свое место и вопросы утверждения бакинской нефти на международном рынке в этот период [8; 9].

В настоящей статье сделана попытка осветить положение бакинской нефти на международном рынке в последнее десятилетие XIX в. 90-е годы XIX в. были годами бурного развития бакинской нефтяной промышленности. В 1890 г. в Баку было добыто 240,4 млн. пудов, а в 1900 г. уже 601,2 млн. пудов нефти [10; 11]. Немаловажное значение в этом процессе имел факт утверждения бакинской нефти на международном рынке.

На протяжении последнего десятилетия XIX в. бакинская нефть потреблялась в Австрии, Англии, Бельгии, Германии, Голландии, Франции, Италии, Швеции, Дании, Швейцарии, Греции, Испании, Португалии, Болгарии, Румынии, Сербии, Венгрии, Турции, Персии, Сирии, Алжире, Тунисе, Египте, Индии, Китае, Японии, Камбодже и многих других странах Европы, Азии и Африки [12, 111—165; 13, 110; 14, 342; 15, 524]. Уже в 1893 г. бакинские нефтяные продукты экспортировались в 138 крупнейших городов мира [16].

Основными потребителями бакинской нефти являлись несколько стран: в Европе — Австрия, Англия (до 15% общего экспорта); в Африке — Египет; в Азии — Турция, Япония, Индия и Китай. В 1890 г. из 37,6 млн. пудов общего экспорта бакинской нефти 24,3 приходилось на долю пяти стран — Австрии, Англии, Турции, Китая и Японии; в 1898 г. соответственно из 52,3 млн. пудов около 20 млн. пудов [17, 64—65]. Из 6 млн. пудов экспорта бакинской нефти в страны Африки в 1894 г. на долю Египта приходилось 5,9 млн. пудов [18, 173]. Такое положение сохранялось на протяжении всего последнего десятилетия XIX в. [19, 66]. В соответствии с увеличением потребления бакинской нефти на международном рынке значительно вырос ее экспорт. В 1890 г. на международный рынок было вывезено 46,8, в 1891 г. — 52,1 в 1892 г. — 55,9, в 1893 г. — 59, в 1894 г. — 52, в 1895 г. — 62, в 1896 г. — 60,9, в 1897 г. — 59,4, в 1898 г. — 69,3, в 1899 г. — 83,3 и, наконец, в 1900 г. — 90,9 млн. пудов бакинских нефтяных продуктов, т. е. за десятилетие экспорт увеличился почти в два раза. Необходимо отметить, что, несмотря на увеличение экспорта нефтяных продуктов в 1892 г., общий

кризис в нефтяной промышленности отразился на экспортных операциях бакинских фирм. В частности, чистая прибыль экспортеров уменьшилась с 6,8 млн. руб. в 1890 г. до 3,8 млн. руб. в 1892 г. [13, 109; 19, 64; 20, 199].

Наряду с общим увеличением экспорта нефтяных продуктов в 90-х годах XIX в. значительно расширился их ассортимент. Вместе с керосином, удельный вес которого в общем экспорте составлял 80—85%, на международный рынок вывозились различные смазочные масла, сырая нефть, бензин, лигроин, гудрон, дистиллат и многие другие нефтяные продукты [21, 487].

Особенно увеличился вывоз смазочных масел. В 90-х годах XIX в. 80—90% смазочных масел, изготавливаемых на бакинских заводах, экспортировалось за границу [20, 169]. В 1890 г. на международный рынок было вывезено 3,5, в 1898 г. — 7,3, в 1900 г. — 10,7 млн. пудов бакинских смазочных масел, т. е. за десятилетие экспорт их увеличился почти в 3 раза [20, 66—67; 22, 788]. Основными потребителями бакинских смазочных масел являлись развитые в промышленном отношении европейские страны: Германия (33%), Франция, Англия, Бельгия и Голландия. В 1897 г. на эти страны приходилось около 90% (6,35 млн. пудов) всего экспорта бакинских смазочных масел [19, 64; 20, 197—198].

Необходимо отметить, что в 90-х годах XIX в. на международный рынок в значительном количестве (5—6 млн. пудов в год) вывозился получаемый на бакинских заводах неочищенный керосин — дистиллат, который подвергался дальнейшей переработке в смазочные масла на специально созданных заводах в Англии, Австро-Венгрии и Франции [17, 34, 58; 18, 177; 23, 295; 24, 1473].

Экспорт бакинской нефти на международный рынок осуществлялся в нескольких направлениях (из Батума, через западноевропейские границы России и из Новороссийска), важнейшим из которых было батумское. В 1880 г. из 46,8 млн. пудов нефтяных продуктов — 42,4 млн. пудов было экспортировано из батумского порта, в 1897 г. соответственно из 59,4 млн. пудов — 57,8 млн. пудов [20, 199]. С ростом экспорта нефтяных продуктов в 90-х годах XIX в. ускорился процесс превращения Батума в крупнейший нефтяной порт мира.

В конце XIX в. из 40 млн. руб. общей стоимости экспортируемых из батумского порта товаров свыше 30 млн. руб. приходилось на нефтяные продукты [19, 45]. В 1894 г. в Батуме имелось 98 (емк. 9,5 млн. пудов) резервуаров для хранения бакинской нефти, в 1895 г. число их возросло до 106 (емк. 14 млн. пудов) [25, 191; 26; 27]. Количество батумских заводов, изготавливающих тару под экспортируемый керосин в конце XIX в., достигло 10 с производительностью 23 млн. жестяных и 11,5 млн. деревянных ящиков в год, на общую сумму 7—8 млн. руб. [19, 45].

В отличие от 80-х годов в 90-х годах XIX в. с каждым годом все большее и большее значение стали приобретать рынки дальневосточных стран. В 1890 г. на европейские рынки было экспортировано 28,7 млн. пудов (70%) бакинских нефтяных продуктов, а на восточные рынки 12,2 млн. пудов (30%), в 1895 г. соответственно 22 млн. пудов (43%) и 29 млн. пудов (57%), в 1900 г. — 32 млн. пудов (42,7%) и 43 млн. пудов (57,3%) [19, 44, 66].

Увеличение экспорта бакинской нефти на рынке Дальнего Востока в 90-х годах XIX в. объяснялось слабой конкуренцией американских

нефтяных продуктов в этом районе мира. 75% экспорта американского керосина в 1899 г. было направлено в европейские страны [21, 487]. Батум находился почти на 3000 миль ближе к Суэцкому каналу и соответственно ко всем дальневосточным рынкам, чем Нью-Йорк, Филадельфия и другие нефтяные порты США, поэтому и фрахты для бакинских нефтяных продуктов обходились на 25—50% дешевле [28, 324; 326; 29, 41]. Кроме того, наливные суда возвращались из Европы в Батум, заполненные водой, а из стран Дальнего Востока с различным сухим грузом [30, 218].

В изучаемый нами период бакинская нефть доставлялась на международный рынок, как и прежде, наливом и в таре. Причем, наливной способ транспортировки становился преобладающим. В 1898 г. из 62,5 млн. пудов нефтяных продуктов, вывезенных на международный рынок из Батума, 42 млн. пудов (65,7%) было отправлено наливом, 19,2 млн. пудов (33,52%) в жестяных ящиках и 1,2 млн. пудов (0,78%) в деревянных бочках. В последних преимущественно перевозились смазочные масла [17, 59—71].

Необходимо отметить, что и на рынки Дальнего Востока, куда бакинский керосин ранее вывозился исключительно в жестяных ящиках, значительная часть его стала доставляться наливом. В 1898 г. 54,42% нефтяных продуктов, доставленных на рынки Дальнего Востока, было вывезено наливом [17, 65].

Транспортировка бакинской нефти на международный рынок в 90-х годах XIX в., по-прежнему, находилась в руках английских транспортных фирм. В 1897 г. в Батуме грузились нефтью 75 наливных судов, в том числе 53 английских, 15 — других иностранных компаний и лишь 7 русских [31, 196; 32, 281]. Большая часть (в 1898 г. — 43 судна) иностранных судов принадлежала двум английским фирмам — «Самуэль, Самуэль энд К°» и «Бесслер энд Вехтер». Русские наливные суда принадлежали Манташеву, Ротшильду и «Российскому обществу пароходства и торговли» [17, 62; 30, 218].

Суда русских и других иностранных компаний вывозили бакинскую нефть преимущественно в Европу, весь же дальневосточный вывоз (основной) находился в руках английской фирмы «Самуэль, Самуэль энд К°» [5, 106; 17, 67—69]. Примечательно, что эта фирма строила специальные суда крупного водоизмещения, приспособленные для прохождения через Суэцкий канал [33, 187—188]. Впервые осуществило проход через Суэцкий канал в мае 1892 г. наливное судно компании «Мюрекс», доставившее бакинскую нефть из Батуми в дальневосточные порты [34, 40]. Кроме огромного флота фирма «Самуэль, Самуэль энд К°» владела десятками нефтехранилищ и имела более 300 агентств в различных портах Дальнего Востока [5, 106].

Концентрация транспортировки бакинской нефти на международный рынок в руках английских транспортных фирм в 90-х годах XIX в. становится вполне понятной, если учесть, что в конце XIX в. из 114 пароходов всего мирового наливного флота (емк. более 23 млн. пудов) 67 (емк. более 14 млн. пудов) плавали под английским флагом [30, 218].

В связи с увеличением сбыта нефтяных продуктов и улучшением конъюнктуры на международном рынке в 90-х годах XIX в. крупные бакинские экспортеры еще шире развернули сотрудничество с иностранными торговыми и транспортными фирмами.

В ноябре 1891 г. Ротшильд заключил договор с фирмой «Самуэль, Самуэль энд К°» о вывозе керосина в Индию, Китай, Японию, Бирму и на Яву [33, 681; 35]. Группа бакинских экспортеров (Тагиев, Лианозов, Манташев и др.) в сентябре 1893 г. заключила соглашение сроком на 3 года с английской фирмой «Альфред Сюарт энд К°» о поставке керосина на рынки Англии, Бельгии и Голландии [36, 37, 495]. До 1896 г. продаж нобелевского керосина в Голландии и Бельгии занималась торговая фирма «Ритт и К°» (33, 682—688). На протяжении 90-х гг. XIX в. Т-во бр. Нобель находилось в тесном контакте с английской фирмой «Бесслер, Вехтер энд К°», осуществляя через нее торговлю керосином в Англии [38]. Одновременно реализацией нобелевского керосина в Англии занимались торговые фирмы «Боуринг и К°», «Мид-Кинг и Робинзон» и «Кригстонская керосиновая компания» [20, 190—191].

В 1897 г. бакинские экспортеры вступили в тесный контакт с несколькими японскими предпринимателями (Мишимо, Наито и др.) с целью расширения торговли керосином в Японии. Вся торговля бакинским керосином в Китае в конце XIX в. была сосредоточена в руках английских фирм — Самуэля, Матесона, Рунге и Редерса [39]. В изучаемый нами период крупным экспортером бакинского керосина в страны Дальнего Востока являлась английская фирма «Бесслер, Вехтер энд К°» [5, 107].

Сотрудничая с иностранными торговыми и транспортными фирмами в 90-х годах XIX в., бакинские экспортеры одновременно широко развернули (преимущественно в странах Европы) организацию дочерних фирм.

1895 г. Т-во бр. Нобель организовало в Австрии дочернее общество «Остерейхише Нафта Импорт Гезельшафт» [1, 286; 33, 187]. В июне 1897 г. Ротшильд вошел в соглашение с английской фирмой «Лейн энд Макэндрю», основав совместно с нею «Англо-Кавказиан ойл К°» [5, 107]. В 1900 г. в Англии Нобель и Ротшильд при участии «Бесслер, Вехтер энд К°» и «Англо-Кавказиан ойл К°» основали «Консолидейтид Петролиум Компани лимитед», которая занялась торговыми операциями этих фирм на английском и ирландском рынках. Одновременно Манташев и Гукасов организовали в Англии самостоятельную фирму «Хоумлайт ойл К°» [5, 218; 40; 41]. В конце XIX в. в Германии Нобель основал фирму «Нафта Продуктиунг Гезельшафт Гебрюдер Нобель ии С-т Петербург» [42].

Организация дочерних фирм крупными бакинскими экспортерами и расширение их связей с иностранными торговыми и транспортными фирмами, безусловно, способствовали увеличению экспорта бакинской нефти на международный рынок, что окончательно утвердило ее на мировом рынке в качестве основного конкурента американской нефти [5].

Основным продуктом переработки нефти, экспортируемым на мировой рынок, являлся керосин; потребление его в изучаемый период представляется в следующем виде [20, 256; 31, 34; 32, 53].

Как видно из таблицы, в 90-х годах XIX в. на мировом нефтяном рынке в среднем потреблялось 70% американского и 30% бакинского керосина.

Американский керосин вывозился в основном на рынки Европы, а бакинский — на рынки Дальнего Востока. В частности, в 1895 г. на европейские рынки было ввезено 86,7% американского и всего 13,3%

Годы	Потребление керосина на мировом рынке			
	американского		бакинского	
	млн. пуд.	%	млн. пуд.	%
1891	105	70,5	44	29,5
1895	124	70,9	51	29,1
1899	139,0	67,2	64,8	32,8

бакинского керосина, в то время как на рынки Дальнего Востока — 45,4 американского и 54,6% бакинского [25, 187].

В отличие от 80-х годов XIX в. в связи с увеличением его вывоза и улучшением осветительного качества бакинский керосин во многих странах Европы и Азии продавался по одинаковой цене с американским [43, 21; 44, 963].

В экспорте другого основного продукта переработки нефти — смазочных масел бакинские экспортеры были вне конкуренции. В 1898 г. на международный рынок было вывезено 7,3 млн. пудов бакинских и всего лишь 15 тыс. пудов (63,968 галлонов)* американских смазочных масел [17, 67; 31, 33—34]. Преимущественный спрос на бакинские смазочные масла на международном рынке в 90-х годах XIX в. объясняется их высокими качествами [45, 13].

Основным экспортером американского керосина являлась фирма «Стандарт ойл К°» (Рокфеллер). Обладая огромными капиталами, к 90-м годам XIX в. эта фирма организовала собственный океанский наливной флот, состоявший в 1895 г. из 50 крупных судов. Она также имела огромные склады и резервуары для хранения керосина, вагоны-цистерны, наливные повозки, сотни агенств и контор во многих странах Европы и Азии [25, 162; 28, 333; 46, 51], в то время как Нобель и Ротшильд имели хранилища нефтяных продуктов лишь в нескольких городах Европы и Азии [30, 218].

Кроме того, трансконтинентальная транспортировка в США осуществлялась по трубопроводам и обходилась всего в 5 коп. за пуд, тогда как бакинский керосин перевозился в Батум по Закавказской железной дороге, пропускная способность которой далеко не отвечала потребностям нефтяного экспорта при тарифе 16—19 коп. за пуд [28, 232—233].

Одной из важных причин преобладания американского керосина на мировом рынке являлось то, что в изучаемый период бакинская нефтеперерабатывающая промышленность приобрела «мазотно-керосиновый» характер, вследствие массового перехода на нефтяное отопление промышленности и транспорта России и основную прибыль (60—65%) нефтепромышленники получали от продажи мазута [47, 282].

В связи с увеличением экспорта бакинской нефти и укреплением ее позиций на международном рынке в 90-х годах XIX в. американские экспортеры (Рокфеллер) стремились добиться соглашения с магнатами бакинской нефтяной промышленности о разделе мирового рынка на сферы влияния. Переговоры об этом неоднократно велись на протяжении 1891—1895 гг. между Рокфеллером и крупными бакинскими экспортерами, но всякий раз они заканчивались безрезультатно [48]. Американский исследователь Р. Тольф считает, что переговоры закончились неудачно, так как «Стандарт ойл» не смогла в то время подчинить

своему влиянию другие нефтяные компании США, и совершенно игнорирует тот факт, что соглашение не состоялось из-за противоречий между сторонами и разногласий внутри «Союза бакинских керосинозаводчиков» (1893—1897 гг.), созданного при активном вмешательстве Министерства финансов России специально для укрепления положения бакинской нефти на международном рынке и сосредоточившего в своих руках 85% всего экспорта бакинской нефти [34, 42; 49].

После 1895 г. Т-во бр. Нобель самостоятельно ищет пути сближения с американскими фирмами на мировом рынке. В 1895—1897 гг., тайно от участников «Союза бакинских керосинозаводчиков», оно вошло в соглашение со «Стандартом» при посредничестве дочерних фирм о разделе керосиновых рынков Англии, Германии, Голландии, Бельгии, Италии и других крупных европейских стран [50].

Этому немало способствовал тот факт, что Рокфеллеру удалось к этому времени прибрать к своим рукам, или же посредством договоров поставить в зависимое положение большинство фирм, занятых ранее исключительно торговлей бакинского керосина. В 1895—1897 гг. «Стандарт» скупил «Керосин К°», «Борнинг К°», «Робинсон и К°», «Рит и К°», «Итальянскую нефтяную К°», «Бременскую торговую К°» и другие фирмы, которые торговали ранее в Европе исключительно бакинским керосином [20, 190—191; 51, 690].

Одновременно руководители «Стандарта» стремились сблизиться с крупнейшими английскими транспортными фирмами, в руках которых, как уже было сказано ранее, была сосредоточена транспортировка бакинской нефти на мировой рынок. В 1896 г. «Стандарту» удалось заключить с фирмой «Бесслер, Вехтер энд К°» договор, по которому партнеры обязались не вмешиваться в Англии в торговые операции друг друга [3, 169]. В 1897 г. Рокфеллер предпринял безуспешную попытку сблизиться с фирмой «Самуэль, Самуэль энд К°» [5, 171—173].

Таким образом, во второй половине 90-х гг. XIX в. «Стандарт ойл К°» удалось сосредоточить в своих руках значительную часть европейской керосиновой торговли.

Заключение Т-вом бр. Нобель самостоятельных договоров со «Стандарт ойл К°» о разделе керосиновых рынков ряда европейских стран усилило процесс распада «Союза бакинских керосинозаводчиков», который и без того был раздираем внутренними противоречиями. 13 июля 1897 г. на общем собрании синдиката было принято решение о его ликвидации с 1 октября 1897 г. Практически же в сентябре 1897 г. «Союз» совершенно прекратил вывоз керосина за границу [49, 47; 52].

В процессе распада «Союза бакинских керосинозаводчиков» Нобель стал искать пути сближения на международном рынке с «Каспийско-Черноморским нефтепромышленным и торговым обществом» и в этой связи неоднократно предлагал Ротшильду заключить долгосрочное соглашение о совместных действиях на мировом рынке. Однако сотрудничество этих фирм относится лишь к началу XX в., когда они занялись совместной организацией керосиновой торговли в Германии, Англии и других странах Европы [5, 222—223; 33, 196—200].

Политика крупных нефтепромышленных фирм, направленная на монополизацию экспорта бакинской нефти в 90-х годах XIX в. дала ощутимые результаты. В 1894 г. из Батума было экспортировано 57,6 млн. пудов нефтяных продуктов, из них фирмами Нобеля, Ротшильда и Манташева — 48,2 млн. пудов, т. е. более 80% [18, 171]. В 1898 г.

25 фирм экспортировали 62,5 млн. пудов, из коих 51,7 млн. пудов (более 80%) Нобель, Ротшильд и Манташев [17, 62].

Из 71,2 млн. пудов экспорта нефтяных продуктов из Батума в 1899 г. — 54,3 млн. пудов (76,3%) было экспортировано Ротшильдом, Нобелем и Манташевым [53, 539].

Таким образом, в 90-х годах XIX в. в экспорте бакинской нефти на международный рынок наблюдается явная монополия вышеуказанных фирм.

На основании приведенных в работе фактов можно прийти к заключению, что в 90-х годах XIX в. бакинская нефтяная промышленность превратилась в мощный международный экономический фактор, продукты ее переработки окончательно утвердились на мировом рынке в качестве основного конкурента американской нефти. Концентрация экспорта нефтяных продуктов в руках немногих нефтепромышленных фирм способствовала дальнейшей монополизации нефтяной промышленности Азербайджана.

Примечания

- ¹ Б. Ф. Брандт. Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны, книга четвертая. Спб., 1901.
- ² К. А. Пажитков. Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности. М.—Л., 1940.
- ³ Б. Ю. Ахундов. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности. М., 1959.
- ⁴ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964.
- ⁵ А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика. М.—Л., 1965.
- ⁶ В. И. Бовыкин. Зарождение финансового капитала в России. М., 1967.
- ⁷ В. А. Нардова. Начало монополизации нефтяной промышленности России 1880—1890-е годы. Л., 1974.
- ⁸ Røwert W. Tolf. The Saga of the Nobel family and the Russian oil industry. Stanford, 1976.
- ⁹ Kelly William, Kano Tsuneo, Cryde oil production in the Russian Empire 1818—1919. Roma, 1977.
- ¹⁰ С. М. Лисичкин. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности. М.—Л., 1954.
- ¹¹ ЦГИА СССР, ф. 1101, оп. 1, д. 778, л. 243.
- ¹² С. Гулишамбаров. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. Спб., 1898.
- ¹³ Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1892 год. Баку, 1893.
- ¹⁴ «Вест. финансов. промышленности и торговли», 1893, № 5.
- ¹⁵ «Вест. финансов. промышленности и торговли», 1895, № 45.
- ¹⁶ «Каспий», № 37, 1894 г.
- ¹⁷ Л. А. Першке. Отчет заведующего акцизными сборами в Закавказском крае и Закаспийской области... за 1898 год. Спб., 1899.
- ¹⁸ Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1894 год. Баку, 1895.
- ¹⁹ С. и Л. Першке. Русская нефтяная промышленность, ее развитие и современное положение в статистических данных. Тифлис, 1913.
- ²⁰ Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1897 год. Баку, 1898.
- ²¹ «Вест. финансов. промышленности и торговли», 1899, № 20.
- ²² «Нефтяное дело», 1902, № 13.
- ²³ Статистика производства, облагаемых акцизом за 1900 год. Спб., 1902.
- ²⁴ «Вест. финансов. промышленности и торговли», 1894, № 23.
- ²⁵ Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1895 год. Баку, 1896.
- ²⁶ «Каспий», № 91, 1894 г.
- ²⁷ «Каспий», № 175, 1894 г.
- ²⁸ А. Коншин. Описание разработки нефтяных месторождений в с. Америке и сравнительных условий добычи нефти на Кавказе. Тифлис, 1896.
- ²⁹ «Вест. финансов. промышленности и торговли», 1892, № 1.
- ³⁰ «Вест. финансов. промышленности и торговли», 1897, № 32.
- ³¹ Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1898 год. Баку, 1899.

- ³² Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1899 год. Баку, 1900.
- ³³ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883—1914. Сборник документов. М.—Л., 1961.
- ³⁴ Л. Вассерман, Р. Тольф. Российские Рокфеллеры. Сага о семье Нобель и нефтяной промышленности России. — «Азербайджан за рубежом», Реп. сб., вып. 8. Баку, 1980.
- ³⁵ ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1355, лл. 1—5.
- ³⁶ ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1336, л. 2.
- ³⁷ «Вест. финансов, промышленности и торговли», 1893, № 48.
- ³⁸ ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1196, лл. 2—3.
- ³⁹ ЦГИА СССР, ф. 560, оп. 29, д. 28, л. 4.
- ⁴⁰ ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1331, лл. 1, 4.
- ⁴¹ ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1313, л. 3.
- ⁴² ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1337, л. 1.
- ⁴³ «Вест. финансов, промышленности и торговли», 1893, № 14.
- ⁴⁴ «Вест. финансов, промышленности и торговли», 1895, № 50.
- ⁴⁵ 1 галлон = 0,229 пуда.
- ⁴⁶ В. А. Самедов. О выходе бакинской нефти на международный рынок в 80-х годах XIX века. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1975, № 4.
- ⁴⁷ «Вест. финансов, промышленности и торговли», 1895, № 15.
- ⁴⁸ В. П. Кириченко. Роль Д. И. Менделеева в развитии нефтяной промышленности. В кн.: «Вопросы истории народного хозяйства СССР». М., 1957.
- ⁴⁹ А. А. Фурсенко. Из истории русско-американских отношений на рубеже XIX—XX вв. — В кн.: «Из истории империализма в России». М.—Л., 1959.
- ⁵⁰ А. А. Фурсенко. Первый нефтяной экспортный синдикат в России (1893—1897). — В кн.: «Монополии и иностранный капитал в России». М.—Л., 1962.
- ⁵¹ ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1248, лл. 1—3.
- ⁵² «Вест. финансов, промышленности и торговли», 1897, № 11.
- ⁵³ «Каспий», № 210, 1897 г.
- ⁵⁴ «Вест. финансов, промышленности и торговли», 1900, № 38.

В. Э. Самедов

ХІХ ЭСРИН 90-ЧЫ ИЛЛЭРИНДЭ БАҚЫ НЕФТИНИН ХАРИЧИ БАЗАРЛАРДА БЭРГЭРАР ОЛМАСЫ

ХІХ эсрин 90-чы иллэриндэ Европа, Асија вэ Африканын бир сыра өлкэлэриндэ Бақы нефтинэ олан еhtiяч артмага башлады. 1890-чы илдэн 1900-чү илэ гэдэр Бақы нефт мәнсулларынын ихрачы 46,8-дэн 90,9 млн. пуда чатды. 1900-чү илдэ Европа базарларына 32 млн.пуд (42,7%), Шэрг базарларына 43 млн.пуд (57,3%) нефт мәнсуллары ихрач олунду. Ихрачын эсас ниссэси Батумдан жола салынырды (1890-чы илдэ көндэрилмиш 46,8 млн. пуддан 42,4 млн.пуду)

Бу дөврдэ Бақы нефти беjнэлхалг базарда Америка нефтинин эсас рэгйби кими бэргэрар олду. 1894-чү илдэ дүня базарларына чыхарылмыш нефтин 58%-и Америка, 42%-и Бақы мәнсулу иди.

ХІХ эсрин 90-чы иллэриндэ дүня базарларына көндэрилэн Бақы нефтинин мүнүм ниссэси нефтдашыjан кэмилэр васитэсилэ кэмилэрлэ дашынмышды (мәсәдэн, 1898-чи илдэ 42 млн.пуд (65,7%)). Бақы нефтинин кэмилэрлэ дашынмасы инкилис нэглиjјат фирмасынын элиндэ иди. 1897-чи илдэ Батумда 75 нефтдашыjан кэмидэн 53-ү инкилис, 15-и дикэр харичи фирмаларын, јалныз 7-и русларын иди.

ХІХ эсрин 90-чы иллэриндэ Бақы нефтинин ихрачынын 80%-и үч при фирма—Ротшилд, Нобел вэ Манташев фирмалары тэрэфиндэн инһисарлашдырды.

В. А. ЛЕРНЕР

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ И КАЧЕСТВЕННЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

В. И. Ленин, глубоко исследовавший вопросы социально-экономической и политической истории пореформенной России, придавал важное значение изучению массовых переселений и крестьянского отхода на заработки, их связь с аграрным строем, влияние на развитие капитализма в промышленности и земледелии. «...Экономист, который видит свою задачу в том, чтобы изучать особенности экономического строя и развития России... необходимо должен поставить вопрос: какое именно влияние оказывают переселения в России», — писал В. И. Ленин [1, 629].

В предлагаемой статье ставятся две задачи: 1) освещение важнейших направлений миграционных потоков и итогов миграций населения; 2) анализ неземледельческого отхода крестьян и миграции неземледельческих рабочих.

Указанные задачи решаются на основе данных переписи 1897 г. о неместных уроженцах, которые представляют большую ценность для характеристики аграрных переселений. Только эта перепись включила в общие итоги переселенческого движения по всей стране лиц, переселившихся на постоянно жительство в города. Только материалы переписи позволяют изучать миграции рабочих на фоне миграции населения вообще.

Всего в губерниях и уездах Азербайджана (в том числе Закатальском округе и Нахичеванском уезде) в 1897 г. на 1890 126 наличных жителей приходилось 149 427 неместных уроженцев (7,9%), из которых 29 241 чел. являлся уроженцем других государств.

Для того, чтобы на основании данных о неместных уроженцах можно было наметить главные пункты миграций населения в Азербайджан и из Азербайджана, число уроженцев другой губернии, зарегистрированное переписью 1897 г., примем за показатель, характеризующий направление миграции населения и размеры этой миграции.

Всего из Европейских губерний России согласно переписи населения в Азербайджан переселилось 30 857 мужчин и 21 627 женщин, а из Кавказских губерний соответственно 42 101 и 20 585. Заметной была группа уроженцев иностранных государств в Азербайджане, которая насчитывала 22 882 мужчин и 6359 женщин. В основном здесь речь идет о выходцах из северных областей Ирана и главным образом Южного Азербайджана, которые направлялись в Россию на заработки. Перепись зарегистрировала 21 280 мужчин и 5557 женщин отходников из Ирана. Уроженцы Южного Азербайджана искали применение своему труду не только на бакинских нефтепромыслах (в Бакинской губернии их насчитывалось 18 095 чел.), но и в Елизаветпольской губернии (7585 чел.),

в Нахичеванском уезде (более 1000 чел.) и т. д., где они арендовали на кабальных условиях участки земли, становились наемными рабочими, поденно или постоянно работая у крупных землевладельцев [2, 114—116; 3, 142].

В губернии Азербайджана население, однако, не только переселялось, но и выходило из него. Этот процесс обмена, несомненно, оказывал влияние на количественный и качественный состав населения губерний Азербайджана. Поэтому основные направления миграций необходимо изучать в неразрывной связи с миграционным балансом (табл. 1).

Таблица 1

Погубернские балансы миграций населения*

Губернии	Наличное население	Число неместных уроженцев		Число уроженцев губерний, находившихся за ее пределами	Прилив (+)** или отлив (—) населения	Число временно пребывающих в месте переписи	
		Всего	% к наличному населению			Всего	% к неместным уроженцам
Бакинская	826 716	102 242	12,4	13 150	+89 022	6781	6,6
Елизаветпольская	878 415	34 079	3,9	34 169	—90	6788	19,9

Говоря о передвижении населения, мы не уточняли, имеем ли мы дело с неместными уроженцами, переселившимися в Азербайджан и из Азербайджана в другие губернии на постоянное жительство, или же с лицами, переехавшими на короткий срок. Между тем эта разница достаточно важна: первые — это переселенцы, обычно полностью или надолго порвавшие связи с губерниями, где они родились; вторые — это в лучшем случае потенциальные переселенцы. В период проведения переписи 1897 г. постоянными жителями считались лица, проживавшие в данном месте «обыкновенно», т. е. большую часть года, независимо от того, где они были приписаны. Временно пребывающими считались лица, проживавшие в данном месте меньшую часть года [4, 72]. Отдел переписи ограничился детальной разработкой данных об одном наличном населении, приведя сведения о постоянном населении, а также о временно пребывающих и временно отсутствующих лишь в первой таблице погубернских томов. В этой таблице содержатся, между прочим, следующие цифры: 1) общее число временно пребывающих вне зависимости от того, являлись ли они постоянными жителями данной губернии или нет; 2) общее число временно отсутствующих вне зависимости от того вошли при переписи в состав наличного населения данной губернии или нет.

Цифры 8-й графы табл. 1 приводят к выводу, что общее число временно пребывающих в Бакинской губернии составило 6,6%, а в Елизаветпольской 19,9% общего числа неместных уроженцев, т. е., что подавляющее большинство неместных уроженцев были постоянными жителями.

Изучение данных о соотношении мужчин и женщин среди переселенцев показывает, что ввиду большей подвижности мужского населе-

ния число мужчин среди переселенцев несколько превышает число женщин. Однако интересно то, что количественное соотношение мужчин и женщин среди переселенцев в Азербайджан из отдаленных губерний значительно меньше, чем из близлежащих. Например, в Бакинской губернии число мужчин среди переселенцев из губерний Европейской России составило 27 637, а женщин 19 685; в Елизаветпольской губернии соответственно 3486 и 1844. В то же время разница в соотношении мужчин и женщин среди переселенцев из губерний Кавказа в Бакинскую губернию значительно больше — 23 623 мужчин и 9050 женщин, а в Елизаветпольскую вновь на уровне — 12 221 мужчин и 7126 женщин. Большинство мужчин или женщин среди переселенцев в 1,5—2 раза дает право утверждать, что мы имеем дело с переселенцами, переехавшими на постоянное жительство. Превышение числа мужчин среди переселенцев в Азербайджан можно объяснить тем, что, например, промышленные предприятия Баку предъявляли спрос прежде всего на различные мужские профессии; во-вторых, крестьяне, уходя в город, зачастую оставляли свои семьи дома.

Среди временно пребывающих и временно отсутствующих преобладание мужчин над женщинами выражено гораздо резче. Среди временно пребывающих в Бакинской и Елизаветпольской губерниях было 11 594 мужчин и 1975 женщин (преобладание в 6 раз), а среди временно отсутствующих было 19 944 мужчин и 2454 женщины (преобладание более чем в 8 раз). Это объясняется большей подвижностью мужского населения и тем, что на заработки шли преимущественно мужчины.

Если говорить о переселениях вообще, то недостаточно наметить направления миграции населения, необходимо еще установить, какая часть направлялась в города, а какая в сельские местности, какую часть городского и сельского населения составляли неместные уроженцы. Лишь тогда процесс формирования нового земледельческого населения не будет затемнять процесса отвлечения жителей от земледелия.

Отсюда прямая заинтересованность в возможно более полном учете пришлого населения в городах, включая выходцев не только из других губерний, но и сельских местностей тех губерний, в которых эти города располагались (табл. 2).

Долю неместных уроженцев всех категорий в наличном населении мы приняли за показатель подвижности населения. Иными словами показатель подвижности населения свидетельствует о том, какой процент наличного населения в сельских местностях, в городах и целом составляют лица, родившиеся вне того уезда, в котором они были зарегистрированы переписью [5]. Этот показатель отображает в той мере, в какой это возможно [6], итоги всех, даже самых мелких передвижений населения, учтенных переписью 1897 г.

Однако следует иметь в виду, что социальная значимость переселений из сельских местностей одних уездов в другие в одной и той же губернии в общем была столь же низкой как и переселения в сельские местности соседних уездов соседних губерний [7, 220]. Такие переселенцы, как правило, не отрывались от земледелия. Между тем переселения в города, даже из других уездов «своей» губернии, даже в пределах «своего» уезда, сопровождалась либо отрывом переселенцев от земледелия, либо, по крайней мере, дальнейшим углублением этого отрыва.

Из 216 576 неместных уроженцев всех категорий 102 955 чел. (47,5%) переселилось не в сельские местности, а в города, хотя процент город-

Таблица 2

Число неместных уроженцев в губерниях, в городах и в сельских местностях***

Число неместных уроженцев в губерниях, в Горном Иле						Из них:			
Губернии	Наличное население		% городского и сельского населения	Число уроженцев др. уездов, др. губерний и государств		Уроженцев др. уездов		Уроженцев др. губерний и государств	
				Всего	% к наличному	Всего	% к местным уроженцам	Всего	% к неместным уроженцам
Бакинская	в уездах	656 721	79,6	55 770	8,4	16 291	29,2	39 479	70,8
	в городах	169 995	20,4	79,802	46,9	17 039	21,3	62 673	78,7
	Всего	826 716	100	135,572	16,3	33 330	24,5	102 242	75,5
Елизаветпольская	в уездах	789 156	89,8	45 770	5,7	20 443	44,6	25 327	55,4
	в городах	89 259	10,2	19 853	22,2	11 104	55,9	8 752	41,1
	Всего	878 415	100	65 623	7,4	31 549	48,0	34 079	52,0
Закатальский округ	в уездах	81 215	96,5	9 362	11,5	666	7,1	8 696	92,9
	в городах	3 009	3,5	1 728	57,4	436	25,2	1 292	74,8
	Всего	84 224	100	11 090	13,1	1 102	9,9	9 988	90,1
Нахичеванский уезд	в уездах	87 370	86,7	2 716	3,1	676	24,8	2 043	75,2
	в городах	13 401	13,3	1 572	11,7	497	31,6	1 075	68,4
	Всего	100 771	100	4 291	4,2	1 173	27,3	3 118	72,2
Итого	в уездах	1 614 462	85,4	113 621	7,0	38 076	33,5	75 545	66,5
	в городах	275 664	14,6	102 955	37,3	29 076	28,3	73 882	71,5
	Всего	1 890 126	100	216 576	11,4	67 152	31,60	149 427	69,0

ского населения в Азербайджане был низок — 14,6 (по России в целом этот показатель был еще ниже и составлял 13,4 [8, IV]).

В Бакинской губернии из 135 572 переселенцев всех категорий в города направились 79 802 чел. (59%). Для этой губернии характерен наиболее высокий процент городского населения — 20,4. В Елизаветпольской губернии, отличавшейся более низким процентом городского населения (10,2), из 65 623 неместных уроженцев всех категорий только 19 853 чел. (30,2%) были зарегистрированы проживающими в городах. В Нахичеванском уезде из 4291 переселенца всех категорий в города переселились 1572 чел. (36,7%). Процент городского населения составлял здесь 13,3. Весьма низкий процент городского населения в Закатальском округе — 3,5%. Соответственно поселение переселенцев в единственный город округа также крайне незначительно. Из 11 090 переселенцев всех категорий в Закаталы переселилось лишь 1728 чел. (15,6%).

Однако как в целом по России, так и в Азербайджане переселения сопровождалось отвлечением в той или иной степени части населения от земледелия и способствовали росту городского населения [3, 122; 9, 181—210]. Показатель подвижности населения в городах Азербайджана составлял 37,3%, а в уездах лишь 7%, причем наибольшей подвижностью отличалось население Закатал (57,4%) и горожане Бакинской губернии (46,9%), а также сельское население Закатальского округа.

Из 67 152 уроженцев других уездов в городах Азербайджана осели 29 076 чел. (43,3%), а из 149 427 уроженцев других губерний и госу-

дарств — 73 882 чел. (49,4%). Вообще из числа лиц, переселившихся в города, 71,7% прибыли в них из других губерний, а не из уездов «своей» губернии. Примечательно, что доля уроженцев других губерний и государств среди неместных уроженцев всех категорий в уездах Елизаветпольской губернии, а также в Нахичеванском уезде и Закатальском округе была выше чем в городах. Это свидетельствует о формировании здесь нового земледельческого населения за счет притока извне [10, 116, 119, 125, 130—134]. Бакинская губерния составляла исключение: здесь уроженцы других губерний и государств составляли 78,7% всех неместных уроженцев в городах и 70,8% в уездах. Отсюда следует вывод: чем сильнее были развиты в какой-либо местности внутригубернские миграции по сравнению с межгубернскими, тем хуже были в ней условия для массового переселения извне. Поэтому и данные об уроженцах других уездов необходимы для наиболее полного учета числа переселенцев, обосновавшихся в городах. Такой подход приводит к увеличению численности пришлого населения с 73 882 чел. (уроженцы других губерний и государств) до 102 955 (неместные уроженцы всех категорий).

Наметив районы земледельческой колонизации и определив соотношение между притоком населения в города и сельские местности по всему Азербайджану, мы можем приступить к углубленному анализу данных переписи о притоке населения в города.

Классификация городских поселений России во второй половине XIX в. не была устойчивой. Помимо официально признанных городов в списки городских поселений включались и местечки, которые ничем не выделялись из массы сельских населенных пунктов. В изданных материалах переписи 1897 г. к городам отнесены все негородские административные (уездные) центры [8, IV]. Поэтому и мы придерживаемся тех данных, которые даны в сборниках переписи.

В 1897 г. в Азербайджане насчитывалось 17 таких городов. Население этих городов составляло 275 664 чел., или 14,6% всего населения. Материалы переписи дают представление о значительных размерах прилива сельского населения в города. Однако в связи с тем, что городское население не исчерпывает всего неземледельческого населения, данные переписи о неместных уроженцах в городах не исчерпывают всех передвижений жителей, сопровождавшихся отрывом переселенцев от земледелия [11, 52].

Изучение сведений о населении городов, включенных в материалы переписи, позволяет утверждать, что число жителей в городах с земледельческим характером значительно меньше в сравнении с общим числом горожан. Вследствие этого становится возможным широко использовать данные о жителях городов для исследования процесса отрыва населения от земледелия. В. И. Ленин, отмечая условность историко-юридического понятия города, тем не менее придавал важное значение официальным сведениям о росте населения городов как о «самом наглядном выражении» этого процесса [1, 558].

Отнеся города с населением менее 20 тыс. жителей к разряду мелких, города с населением от 20 до 50 тыс. к разряду средних, а свыше 50 тыс. к разряду крупных, мы получим табл. 3.

Данные табл. 3 о распределении в городах неместных уроженцев различных категорий позволяет констатировать следующее: 1) в единственном крупном городе Азербайджана Баку число неместных уро-

Таблица 3

Число неместных уроженцев всех категорий в крупных, средних и мелких городах

Города	Наличное население [12]	Из них					
		Число уроженцев др. уездов, др. губерний и государств		уроженцев др. уездов		уроженцев др. губерний и государств	
		Всего	% к наличному населению	Всего	% к неместным	Всего	% к неместным уроженцам
Крупные	111904	71 597	64,0	13,614	19,0	57,983	81,0
Баку	111904	71 597	64,0	13,614	19,0	57,983	81,0
Средние	104904	20 319	19,5	11,555	56,9	8,764	43,1
Елизаветполь	33625	9 383	27,9	4 198	44,7	5,185	55,3
Шуша	2 881	5 420	20,9	4,254	78,5	1,166	21,5
Нуха	24734	2 327	9,4	1,227	52,7	1,100	47,3
Шемаха	20007	3 189	15,9	1,876	58,8	1,313	41,2
Мелкие	59513	11 039	18,5	3,904	35,4	7 135	64,6
Куба	15363	1 723	11,2	412	23,9	1 311	76,1
Нахичевань	8790	1 101	12,5	490	44,5	611	83,6
Ленкорань	8733	1 406	16,8	240	16,4	1 226	55,5
Ордубад	4611	471	10,0	7	1,5	464	98,5
Закаталы	3069	1 728	57,4	436	25,2	1 292	74,8
Уездные центры, отнесенные к разряду городов	19307	4 550	23,9	2 319	51,0	2 231	49,0
Все города	275 664	102 935	37,3	27,073	28,2	73 882	71,8

женцев превышает число местных, а число уроженцев других губерний и государств — число уроженцев других уездов (это явление характерно для всех крупных городов России); 2) в отличие от общероссийского показателя уроженцев других губерний и государств в четырех средних городах Азербайджана меньше чем уроженцев других уездов. К этому можно добавить, что неместных уроженцев в этих городах значительно меньше; 3) в двенадцати мелких городах процент местных уроженцев еще больше чем неместных, а уроженцев других уездов меньше уроженцев других губерний и государств.

Значение данных переписи 1897 г. о притоке сельского населения в города определяется не только размерами самого переселения, но и тем, что подавляющее число переселенцев состояло уже из постоянных городских жителей. Теперь уже вырисовывается возможность сопоставления числа временно пребывающих в городах с общим числом неместных уроженцев всех категорий, обосновавшихся в городских поселениях. В результате данного сопоставления выясняется, что число лиц, зарегистрированных переписью 1897 г., временно пребывающих в городах, невелико: оно не превышает несколько процентов от числа всех неместных уроженцев. Так, в Баку насчитывались 3392 чел., временно пребывающих в месте переписи (4,7% всех неместных уроженцев), Елизаветполе — 171 (1,8%), Шуше — 249 (4,6%), Нухе — 107 (4,6%), в Кубе временно пребывавших не оказалось и т. д. [13, табл. 1]. Эти цифры невелики не только по сравнению с числом всех неместных уроженцев, но и по сравнению с числом рабочих, зарегистрированных переписью в таком крупном промышленном центре как Баку, хотя далеко не все временно пребывавшие в городе являлись рабочими. Приведенные све-

дения приобретают особый интерес в связи с тем, что в городах каждого временно пребывающего, можно без каких-либо оговорок считать неместным уроженцем, в то время как в сельских местностях временно пребывающие могли и не покидать пределов «своего» уезда «своей» губернии, а поэтому не попадали в разряд пришлого населения.

Число городских жителей, показавших своим главным занятием сельское хозяйство также незначительно, особенно в крупных, да и в средних городах (табл. 4).

Таблица 4

Число городских жителей, главным занятием которых в 1897 г. было сельское хозяйство [14]

Города	Лица, имеющие самостоятельные занятия	Члены семей	Всего
Баку	500	758	1258(1,1%)
Елизаветполь	1380	4841	6221(18,5%)
Шуша	111	344	455(1,8%)
Нуха	568	2083	2651(10,7%)
Шемаха	190	564	754(3,8%)
Куба	234	600	834(5,4%)
Ленкорань	287	1203	1490(17,0%)
Нахичевань	272	735	1007(11,4%)
Ордубад	246	597	843(18,2%)
Закаталы	160	307	467(15,5%)

Таким образом, данные переписи 1897 г. о числе временно пребывающих в городах и о числе городских жителей, показавших своим главным занятием земледелие [15], как бы контролируют друг друга и доказывают, что зимой в городах почти не было отхожих рабочих, прибывавших из деревни на короткий срок (не более 6 месяцев) и считавших своим главным занятием земледелие [17, 207].

Особенно ярко выступает роль неzemледельческих переселений при обобщенном анализе некоторых итогов миграции населения Бакинской и Елизаветпольской губерний в целом с итогами поуездными. Поуездные данные о распределении неместных уроженцев имеют важное историко-географическое значение, так как способствуют более четкому выделению заселявшихся в последней трети XIX века местностей Азербайджана.

Всего в Азербайджане насчитывалось 15 уездов (включая Нахичеванский) и Закатальский округ.

За пределами табл. 5 оставлены 8 уездов, в которых доля неместных уроженцев в наличном населении не достигла 5%, а их общее число не превышало 5000 чел. Несмотря на отбор лишь половины общего числа уездов, из 149 427 неместных уроженцев по всему Азербайджану в уездах, включенных в табл. 5, проживало 127 332 чел. (85,2%). В табл. 5 можно различить следующие наиболее важные группы уездов: 1) Бакинский уезд с крупным промышленным и торговым центром Баку; 2) уезды, в которых формировалось новое земледельческое население, осваивались новые земли; 3) в некоторых совмещались признаки,

характерные и для промышленного развития и для формирования нового сельскохозяйственного населения.

Особое значение имели переселения крестьян в Баку. Развитие товарного производства в сельском хозяйстве Азербайджана и как следствие заметное расслоение крестьян с конца 70-х годов, с одной стороны, бурный рост нефтяной промышленности Баку, где потребность в рабочих руках была настолько велика, что отходник мог найти себе работу, с другой, привели к тому, что переселенцы пополняли ряды азербайджанского промышленного пролетариата [3, 122—128; 18, 36]. Этот приток сельского населения шел из сел Апшерона, Кубинского, Джебраильского, Шушинского, Джеванширского и Зангезурского уездов, из сел Тифлисской и Эриванской губерний, Дагестанской области, ряда губерний Европейской России [19, 73—87]. Всего в Бакинском уезде проживало 71 169 неместных уроженцев, т. е. 55,9% от общего числа неместных уроженцев всех уездов, приведенных в табл. 5. Из других же уездов нельзя выделить наиболее заселяемого.

Таблица 5

Распределение неместных уроженцев по уездам, наиболее заселявшимся в последней трети XIX в.

УЕЗД	Наличное население уезда	Число уроженцев других губерний и государств	То же в % к наличному населению
Бакинский	182897	71169	38,9
Закатальский окр.	84 224	9988	11,9
Елизаветпольский	102788	11213	6,9
Джевадский	90043	8352	9,2
Ленкоранский	140987	6811	5,2
Геокчайский	117705	6734	5,7
Арешский	67277	6091	9,0
Кубинский	183242	6965	3,8

Материалы переписи 1897 г. позволяют изучить также миграции наемных рабочих и тем самым уточнить социальный состав переселенцев. Значение данных переписи о неместных уроженцах как источника изучения миграции рабочих определяется двумя особенностями ее материалов. Во-первых, перепись проводилась зимой, когда население в целом было мало подвижным; зарегистрированные ею неместные уроженцы, как мы уже говорили, в подавляющем большинстве являлись не временно пребывающими в месте переписи, а лицами, переселившимися из одной губернии в другую (или из других государств) на постоянное жительство или хотя бы на большую часть года. Во-вторых, перепись отнесла к рабочим (без членов их семей) только лиц, считавших работу по найму своим главным занятием, и производилась тогда, когда почти отсутствовали сезонные миграции сельскохозяйственных рабочих. Не были максимальными также размеры неместного отхода. Поэтому перепись сильно преуменьшала численность наемных рабочих. Отсеву подверглись в первую очередь временные и вообще отходные рабочие, связанные с земледелием и субъективно не считавшие работу по найму своим главным занятием, даже если она давала им основной доход. И среди рабочих вообще, и среди рабочих-неместных уроженцев перепись учла в основном лиц, постоянно занятых по найму [11, 72]. Между этими двумя особенностями прослеживается непосредственная связь: пришлые могли считаться постоянными, как правило, лишь тогда, когда они переселялись из одной губернии в другую, где

и были зарегистрированы в качестве рабочих на постоянное жительство. Не исключено, конечно, что некоторые из них оказывались в силу каких-либо причин временно пребывающими в месте переписи.

Ознакомимся с некоторыми сводными данными о числе неместных уроженцев среди всех наемных рабочих и среди рабочих различных категорий Бакинской и Елизаветпольской губерний [табл. 6]. Значение этих данных определяется не только тем, что на их основе можно наметить направления передвижений рабочих, но и тем, что они сами по себе отражают в наиболее общей форме важнейшие результаты миграций постоянных рабочих.

Таблица 6

Число неместных уроженцев среди всех наемных рабочих (включая прислугу) [20]

	Мужчины	Женщины	Всего
Рабочие, занятые в промышленности, на транспорте, в торговле, сельском хозяйстве; поденщики, чернорабочие и прислуга	94 588	7 200	101 788
В том числе:			
уроженцев других губерний	25 892	3 415	29 307
уроженцев других государств	12 594	147	12 741
Итого неместных уроженцев	38 486	3 562	42 048
В % к общему числу рабочих	40,7	49,9	41,3

Неместные уроженцы составляли 41,3% общего числа наемных рабочих, причем среди женщин процент неместных уроженцев был выше (хотя по количеству число женщин значительно уступало числу мужчин и составляло всего лишь 9,3%, в то время как в целом по России этот показатель равен 33,3%), чем среди мужчин. Подвижность рабочих Азербайджана была весьма высока. Неместные уроженцы среди них составляли 28,1% всех уроженцев других губерний и других государств, зарегистрированных переписью в Бакинской и Елизаветпольской губерниях (в целом по России этот показатель равнялся 22,5%).

Неместные уроженцы среди рабочих, занятых в промышленности, на транспорте и в торговле Бакинской и Елизаветпольской губерний распределены в сборниках переписи по губерниям их пребывания, но не распределены по месту их рождения. Кроме того, мы лишены возможности указать число неместных уроженцев по различным отраслям обрабатывающей и горнозаводской промышленности. Среди этих категорий насчитывалось крайне мало женщин, а процент неместных уроженцев у мужчин и у женщин был выше чем в любой другой категории рабочих (табл. 7).

Рабочие-мужчины, занятые в промышленности, на транспорте и в торговле Бакинской и Елизаветпольской губерний составляли 35,6% от общего числа наемных рабочих-мужчин, а неместных уроженцев также среди всех рабочих-мужчин. У женщин соответствующие показатели равнялись 11,7% и 9%.

В. И. Ленин на примере России убедительно показал, что если первые две стадии развития промышленности — мелкие промыслы и мануфактура — обычно сочетаются с оседлостью населения, то «напротив,

Таблица 7

Число неместных уроженцев, занятых в промышленности, на транспорте, в торговле [21]

	Мужчины	Женщины	Всего
Рабочие, занятые в промышленности, на транспорте и в торговле	33 717	845	34 562
В том числе:			
уроженцы других губерний	13 496	319	13 815
уроженцы других государств	5 009	19	5 028
Итого неместных уроженцев	18 515	338	18 553
В % ко всем рабочим	54,9	40,0	54,5

крупная машинная индустрия необходимо создает подвижность населения... создает ряд новых индустриальных центров, которые с невиданной раньше быстротой возникают иногда в незаселенных местностях, — явление, которое было бы невозможно без массовых передвижений рабочих» [1, 549], по двум губерниям Азербайджана число пришедших рабочих распределялось следующим образом: в Бакинской — 16 452 (65,1%), в Елизаветпольской — 2391 (25,7%).

Количество неместных уроженцев среди постоянных рабочих является важнейшим показателем, характеризующим итоги миграций, влияние на изменение численности и состава населения Азербайджана.

Подводя итоги изучению трех стадий развития капитализма в промышленности России, В. И. Ленин отмечал, что передвижения промышленных рабочих определялись стремлением уходить туда, где лучше, где выше заработная плата и, что наибольшим процентом пришедших рабочих отличались наиболее промышленные уезды губернии [1, 549—550].

Рассматривая особенности миграций рабочих, по данным переписи 1897 г., можно убедиться в том, что передвижения постоянных рабочих гораздо менее хаотичны, чем передвижения сезонных рабочих и жителей в целом.

В результате межгубернских миграций населения вообще в последней трети XIX в. число жителей в Бакинской губернии увеличилось на 68 326 чел. Из них 22 960 (33,6%) либо являлось рабочими в момент переселения, т. е. переселялись на постоянное жительство в поисках заработка, либо принадлежали к беднейшим слоям крестьянства, к полупролетариям, вынужденным на новом месте независимо от причин переселения добывать себе средства к жизни исключительно или главным образом по найму. Между тем, как мы уже знаем, перепись 1897 г. совершенно не учла переселений членов семей рабочих. С их учетом прилив рабочих в Бакинскую губернию был, видимо, больше.

В Елизаветпольской же губернии в результате миграции населения вообще число жителей сократилось на 8877 чел. Из тех, кто был либо рабочими, либо являлись полупролетариями и добывали себе средства к жизни исключительно, или главным образом работой по найму, составляли 4474, или 50,4%.

Среди постоянных рабочих, переселившихся в Бакинскую губернию на постоянное жительство, преобладали лица с неземледельческими за-

нятиями. 16 452 человека из 34 603 неместных уроженца среди рабочих были заняты в промышленности на транспорте и торговле, а в Елизаветпольской губернии с преобладающим отливом рабочих соответственно 2391 из 7818 чел. Всего в обеих губерниях 44,2% рабочих — неместных уроженца были заняты в промышленности на транспорте и в торговле. Напомним, что в последнюю категорию вошли все наиболее квалифицированные рабочие и не вошла большая часть поденщиков, чернорабочих и прислуги. Поэтому в общем неземледельческие рабочие составляли свыше 50% от всего числа рабочих, переселившихся в губернии Азербайджана.

Таким образом, миграции жителей в Азербайджане оказывали влияние на процесс формирования постоянных наемных рабочих, особенно неземледельческих и квалифицированных. Этот процесс в определенной мере содействовал развитию всех отраслей промышленности Азербайджана.

Примечания

¹ В. И. Ленин. Развитие капитализма в России. ПСС, т. 3.

² Н. К. Белова. Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX — начале XX в. «Вопросы истории», 1956, № 10.

³ М. А. Исмаилов. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX века. Баку, 1964.

⁴ Здесь и далее в тексте, когда это не оговорено особо, цифры заимствованы и приводятся из сводной, первой («Наличное население и население постоянное»), седьмой («Распределение неместных уроженцев по месту рождения») таблиц погубернских томов Первой всеобщей переписи Российской империи. СПб., 1904—1905. Итоговые цифровые данные в тексте и таблицах подсчитаны нами.

⁵ Сюда включены уроженцы иностранных государств и не указавших точно место рождения.

⁶ А. Котельников. История производства и разработки всеобщей переписи населения 28 января 1897 г. СПб.

⁷ По-прежнему, сохраняя ради краткости термин «неместные уроженцы» для обозначения уроженцев других губерний и государств, мы в случае использования данных об уроженцах других уездов употребляем термин «неместные уроженцы всех категорий».

⁸ Этот показатель отражает подвижность населения в целом; он зависит не только от притока населения извне, но и от размеров эмиграции из данного района (губернии, уезда, города), поскольку она приводила к сокращению численности наличного населения.

⁹ По материалам переписи нельзя узнать, из каких уездов и в какие именно переселялись жители страны (известны только переселения из губерний в уезды других губерний), нельзя вычислить и миграционный баланс межuezдских передвижений.

¹⁰ Б. В. Тихонов. Основные направления внутренней миграции населения России. «Истор. зап.», 1978, т. 88.

¹¹ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года, т. 1. СПб., 1905.

¹² И. Ф. Рыбаков. Динамика городского населения России во второй половине XIX века. «Уч. зап. ЛГУ, серия экономических наук», 1959, № 288, вып. 2.

¹³ А. С. Сумбатзаде. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., 1972.

¹⁴ Б. В. Тихонов. Переселения в России во второй половине XIX века: М., 1978.

¹⁵ Данные о наличном населении городов приводятся по сборнику: «Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов». СПб., 1905.

¹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Погубернские тома (табл. 1).

¹⁷ (13, табл. XXI) «Распределение населения по группам занятий». Учтены лица, показавшие своим главным занятием земледелие, пчеловодство и шелководство, животноводство, лесоводство и лесные промыслы, рыболовство и охоту.

¹⁵ Данные переписи 1897 г. не подтверждают мнения некоторых авторов, будто значительная часть жителей городов Закавказья, в том числе и Азербайджана, сохранила связь с сельским хозяйством. См. [16, 41].

¹⁶ Н. Г. Волкова. Изменения в городском поселении Закавказья в конце XIX — XX века. «Сов. этнография», 1968, № 6.

¹⁷ А. М. Панкратова. Пролетаризация крестьянства и ее роль в формировании пролетариата России (60—90-е годы XIX в.). «Истор. зап.», 1955, т. 54.

¹⁸ М. А. Исмаилов. О социально-экономической структуре Азербайджана в начале XX в. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1979, № 1.

¹⁹ И. В. Стригунов. Из истории формирования бакинского пролетариата. Баку, 1960.

²⁰ Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения произведено на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи. См. [8, табл. II].

²¹ Численность и состав рабочих в России приведены на основании данных первой всеобщей переписи Российской империи. См. [8, табл. I].

В. А. Лернер

ХІХ ЭСРИН СОН РҮБҮНДЭ КӨЧМЭНИН АЗЭРБАЙЖАН ЭҖАЛИСИНИН КӨМИЈҖӨТ ВЭ КЕЈҖИЈ- ЈӨТ ТЭРКИБИНЭ ТЭСИРИ

Мөгалэдэ гаршыја ики мөсөлэ гојулур:

1. IX эсрин сонунчу рүбүндэ Азэрбајчана ахышан мүнәчирәтин әсас чәрәјанларынын ишыгландырымасы.

2. Көндиләрин гејри-әкинчилиkdән араланмасынын вә гејри-әкинчи фәһләләрин харишдән ахынынын тәһлили.

Көстәрилән мөсәләләр 1897-чи илдә әһалинин сјаһыја алынмасы заманы јерли сажыламајанлар барәдә верилән мәлүматлара әсасән һәлл едилир.

Азэрбајчанын дахилиндә, Русијанын дикәр губернијаларындан, һабелә дикәр дөвләтләрдән Азэрбајчана олан көчмәнин тәдгиги көстәрир ки, бу просес Азэрбајчан әһалисинин ичтимаи-игтисади структурунун формалашмасына, бу әразидә капиталист мүнәсибәтләринин инкишафына вә бу әразинин әһалисинин үмуми сәј тәркибинә тәсир етмишдир.

АЗЭРБАЙЖАН ССР ЕАМЛАР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХЭБЭРЛЭРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1981, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 4

Р. Ф. БАДИРБЕЙЛИ

ПОЛЬСКИЙ МЕМУАРИСТ ОБ АББАСКУЛИ АГА БАКИХАНОВЕ И ЕГО СЕМЬЕ

Жизнь и многогранная деятельность известного азербайджанского ученого, просветителя и историка первой половины XIX в. Аббаскули Ага Бакиханова постоянно привлекают внимание советских и зарубежных исследователей. Различные аспекты его творческой деятельности были освещены такими исследователями как В. М. Сысоев [13], Ц. П. Агаян [1], Ф. С. Касим-заде [7], Э. М. Ахмедов [2—3] и Н. К. Керемов [8].

Помимо отдельных монографических работ, в той или иной степени отражающих жизнь А. Бакиханова, ряд авторов из Азербайджана, СССР и Польши написали более шестидесяти научных и популярных статей, непосредственно посвященных его жизни и деятельности.

Однако А. Бакиханов привлекал внимание не только исследователей нашего времени, но и его современников. Это хорошо видно по книге, составленной И. К. Ениколоповым из воспоминаний очевидцев [11]. К кругу людей, еще в середине XIX в. интересовавшихся Аббаскули Ага Бакихановым, следует отнести и Гралеvского.

Матеуш Гралеvский родился в 1824 г. в деревне Мазев, Ленчинского уезда, Калишской губернии. Одаренного крестьянского мальчика заметил арендатор этой деревни профессор Варшавского университета Вацлав Александр Мацеёvски и за свой счет отправил его учиться в ленчицкую среднюю школу. Вовлеченный в одно из патриотических движений, в 1844 г. он был арестован и сослан на Кавказ в солдаты.

Службу он провел в Кусарах в пехотном генерал-фельдмаршала князя Варшавского графа Паскевича-Эриванского полку. Здесь же он дослужился до офицерского чина. По амнистии 1856 г. он вернулся на родину и принял участие в восстании 1863 г. После подавления восстания он эмигрировал, несколько лет скитался по разным странам, затем, получив разрешение остаться в Галиции, поселился во Львове и жил там до 1891 г. [6, 703; 18, 273; 19, 53; 16, 16—17], т. е. до конца своих дней. В 1877 г. он издал во Львове свои воспоминания, озаглавив их: «Кавказ. Воспоминание о двенадцатилетней неволе. Описание страны, населения, нравов и обычаев» [17].

Приступая к описанию какой-нибудь провинции или города, М. Гралеvский всегда дает их географическое расположение и краткий исторический обзор. Уезды Азербайджана он называет по старому — ханствами. Подробнее всего он описывает Кубинское ханство, хорошо знакомое ему по годам ссылки.

При описании Кубы М. Гралеvский много места уделяет семье Бакихановых и сообщает некоторые довольно интересные и до сих пор неизвестные факты из жизни Аббаскули Ага Бакиханова и его доче-

рей. Так, рассказывая об А. Бакиханове, он говорит: «Аббас-Кули не исчез незамеченным. Он на многих оказывал влияние, пользовался их уважением и даже любовью, которая перешла на его дочерей.

Это и не удивительно, ибо его песни были переведены дервишами и ахундами, объявившими его избранным для райской беседы. Рассказывают, что, путешествуя, он остановился в персидском городе Ардебиле и войдя в мечеть, услышал, как ахунд сказал о нем следующее:

— А теперь я прочту прославленные стихи, еще сто лет тому назад жившего на нашей земле, а ныне пребывающего в раю, Аббас-Кули.

Ахунд с вдохновением прочел несколько стихотворений. Слушатели были удивлены и восхищены. Видя это, поэт заплакал, а народ стал оборачиваться к нему. Тогда ахунд спросил его:

— Почему, путник, плачешь, когда ты с нами должен пить сладость речи и есть пищу знаний из этой книги?

— Я плачу от счастья, — ответил поэт. — Вы хвалите эту книгу, а ее написал я. Мое имя Аббас-Кули, я сын Мирза Магомед-хана.

Это признание вызвало у народа большой восторг и он вынужден был остаться в этом городе дольше, чем полагал» [17, 148].

Здесь следует дать некоторые пояснения. Известно, что в путешествие по Востоку Аббаскули Ага Бакиханов отправился в конце марта 1846 г. Можно полагать, что не позже апреля он был уже в Ардебиле. Первое же его произведение «Канун-Кудси» было издано в 1833 г. в Тбилиси на персидском языке. Но это была «Грамматика персидского языка», переведенная в 1841 г. на русский язык [1, 133]. Следовательно, никакой книги его стихов в 1846 г. в Ардебиле быть не могло. Кроме того, мечеть не то место, где молла мог бы себе позволить чтение светских стихов. Скорее всего здесь произошло следующее. Как известно, к заупокойной молитве «ясин» были написаны на арабском языке две специальные молитвы — «тилавэт». Одна из них (первая) — анонимная. Вторая молитва была написана А. Бакихановым, подписана им «Гудси» и установления авторства не требовала.

Поэтому можно предположить, что перед прочтением этого, второго, тилавэта, молла произнес несколько слов или даже небольшую проповедь по адресу автора, случайно оказавшегося там же.

Возможно, что слово «стихи» прибавил сюда сам М. Гралеvский, не знавший о существовании тилавэта, или не понявший некачественного объяснения. Но в любом случае это событие в ардебильской мечети следует считать фактом прижизненной популярности А. Бакиханова. Кроме того, это сообщение М. Гралеvского ценно еще и тем, что информирует об иранском отрезке путешествия А. Бакиханова по Востоку, о котором Н. Керемов говорит: «Письменных данных об этой поездке не имеется» [8, 31].

Из всех Бакихановых наибольшее внимание М. Гралеvский уделяет самому Аббаскули Аге. «Удивительными обстоятельствами старшим из этих братьев (Бакихановых. — Р. Б.) был не только грамотным, но даже ученым мужем. Как человек фантазии и возвышенного чувства — писал поэмы, как человек исследовательского ума — делал исторические записки... Не пренебрегал и другими науками, навестил Турцию и Персию. Пораженные его ученостью шах и султан наградили его орденами «Льва и Солнца» и «Навтыхар». В Петербурге и Варшаве он научился русскому и польскому языкам» [17, 147].

Это сообщение тоже требует некоторого пояснения и даже исправления некоторых неточностей. Прежде всего о языках. М. Гралеvский ошибается, утверждая, что в Петербурге и Варшаве А. Бакиханов научился русскому и польскому языкам. Будучи переводчиком с восточных языков при командирах Отдельного кавказского корпуса, А. Бакиханов не мог не знать русского языка. Следовательно, это сообщение М. Гралеvского следует отнести только к польскому языку.

С орденом вопрос обстоит несколько сложнее. Известно, что помимо русских орденов А. Бакиханов был еще кавалером персидского алмазного ордена «Льва и Солнца» II степени. Этот орден он получил за участие в мирных переговорах с Персией, их благополучном завершении и обмене ратифицированным в 1828 г. Туркменчайским договором между русским и персидским правительствами [1, 53].

Из всех исследователей жизни и деятельности А. Бакиханова только Н. К. Керемов сообщает, что в 1846 г., будучи в Стамбуле, А. Бакиханов на аудиенции подарил султану свой труд по астрономии — «Асрар-уль-Мелекут», за что султан наградил его орденом [8, 22]. Но и он не сообщает названия ордена.

М. Гралеvский утверждает, что этот орден назывался «Навтыхар». В Турции был такой орден, введенный в 1831 г. султаном Махмудом II и назывался он «Нишани Ивтыхари» [12, 97; 15, 11], т. е. орден Славы.

Получение иностранного ордена, а тем более военного, всегда находит отражение в официальных бумагах, так как это связано с правилами ношения отечественных и иностранных орденов. Запрос в Государственный военно-исторический архив положительных результатов не дал. Можно полагать, что награждение А. Бакиханова орденом «Нишани Ивтыхари» не было зафиксировано в официальных бумагах, потому, что он умер через четыре месяца после получения этого ордена, не успев даже вернуться на родину.

Однако, несмотря на это, награждение А. Бакиханова орденом «Нишани Ивтыхари» следует считать фактом его биографии. Можно надеяться, что дальнейшая кропотливая работа в республиканских и центральных архивах официально подтвердит это сообщение М. Гралеvского.

Далее М. Гралеvский сообщает, что после смерти Аббаскули Ага все его имущество из-за несовершеннолетия его единственных наследниц, двух дочерей, перешло под опеку старшего в роде Бакихановых, генералу Джафаркули Аге, младшему брату Аббаскули Аги. Посетивший Кубу наместник Кавказа князь И. С. Воронцов осмотрел собранную Аббаскули Агой библиотеку и хранившиеся там рукописи. За несколько взятых экземпляров князь Воронцов подарил жене опекуна бриллиантовое кольцо стоимостью в 800 руб. [17, 149].

Это сообщение М. Гралеvского тоже требует некоторого уточнения. Известно, что за труд «Гюлистан-Ирам» А. Бакиханов был награжден бриллиантовым перстнем и 800 руб. серебром [1, 94]. В марте 1845 г. эта награда была отправлена из Петербурга наместнику Кавказа князю И. С. Воронцову для вручения А. Бакиханову.

Возможно, что вручение этой награды по разным причинам несколько задержалось. И только после смерти А. Бакиханова, проезжая через Кубу, князь И. С. Воронцов лично вручил перстень и деньги его брату Джафаркули Аге. Последний, в свою очередь, за это одарил наместника несколькими экземплярами рукописей или книг из библи-

отеки брата. Так как этот факт не остался незамеченным, то получил в народе несколько иную окраску и в таком виде был передан М. Гралевскому. Но в любом случае это сообщение важно еще и потому, что показывает, как начали разбирать библиотеку, которую собирал Аббаскули Ага Бакиханов.

Интересны также приводимые в мемуарах некоторые факты из жизни дочерей Бакиханова. Его младшая дочь Тугра-ханум была поэтессой. В своих работах Ф. Кочарли [10, 301] и А. Джафарзаде [14, 93] сообщают, что на полях рукописи «История Надира», написанной в 1826 г., имеется приписка о том, что Тугра-ханум «известная поэтесса». За исключением этого факта, о ней больше не упоминается.

Из всех авторов только Ц. П. Агаян исследовал историю семьи Бакихановых. В родословной он указывает дату рождения Тугры-ханум — 1839 г. Здесь же он сообщает, что в 1875 г. она была выдана замуж за своего двоюродного брата Ахмед-Агу, сына Джафаркули Аги [1, 28—29]. Там же отмечается, что в 1860 г. от этого брака родился Хаджи-Аббаскули Ага.

Если следовать его версии, то получается, что Тугра-ханум вышла замуж в возрасте 36 лет, а за пятнадцать лет до этого еще родила сына. По всему видно, что дата ее замужества Ц. П. Агаяном была передана неверно. Такой поздний брак ее был невозможен потому, что во-первых, ислам очень непримиримо относится к безбрачию [9, 93], а во-вторых, она была ханского происхождения и потому недостатка в претендентах на ее руку быть не могло.

М. Гралевский сообщает, что в год смерти Аббаскули Аги, последовавшей в 1847 г., дочери его были еще несовершеннолетними. Только по достижении совершеннолетия в 1857 г. Тугра-ханум была выдана замуж за Ахмед-Агу. Теперь без предположений и догадок все становится на свои места. Значит ее бракосочетание состоялось, когда ей исполнилось 18 лет, а не 36.

О старшей дочери А. Бакиханова М. Гралевский тоже приводит весьма интересные сведения. Сначала об ее имени. М. Г. Бахарлы в биографическом очерке об А. Бакиханове сообщает, что ее звали Бике-ханум [4, XI]. Ц. Агаян в родословной Бакихановых называет ее Зибюн-Ниса-Бегим и отмечает, что в 1855 г. она была выдана замуж за своего двоюродного брата Хасан-Агу, сына Джафаркули Аги. В другом месте этой же книги, рассказывая о брате и племянниках Аббаскули Аги Бакиханова, Ц. П. Агаян со ссылкой на АКАК («Акты, собранные Кавказской археографической комиссией») отмечает, что «Хасан Ага был женат на дочери Аббаскули Аги Бакиханова — Бике-ханум» [1, 36].

Однако по указанной Ц. П. Агаяном стр. 905 2-й части VI тома АКАК помещена родословная таблица гянджинских ханов, где Бике-ханум вообще не упоминается. Дочери А. Бакиханова помещены на стр. 908 этого же тома. Но там указана Зибюн-Ниса-Бегим, а не Бике-ханум.

Матеуш Гралевский называет ее Зейбен-Низа-Бейгюнь [17, 147]. Разумеется, европейцу трудно передать латинскими буквами точное звучание непривычного для него восточного имени. Это, да еще слабое знание азербайджанского языка, привели к тому, что Зейба у него превратилась в Зейбен, Ниса — в Низа, а Бяим — в Бейгюнь [5, 170, 190, 212]. Следует отметить, что в Азербайджане эти имена существуют в обиходе и поныне.

Учитывая то, что М. Гралевский был современником А. Бакиханова и непосредственно контактировал с его семьей, а также и то, что все другие азербайджанские имена им переданы точно, то можно считать, что правильное всех, хоть и с незначительными ошибками, передал ее имя он. Из этого следует, что настоящее имя старшей дочери А. Бакиханова было Зейба-Ниса-Бяим или Зибя-Ниса-Бяим.

Общезвестно, что своих дочерей А. Бакиханов научил читать и писать, а старшей дочери, как утверждает М. Гралевский, даже дал высшее образование. В подтверждение этого он сообщает, что она хорошо знала географию и международные отношения и не была фанатичкой. Принимая у себя одну польскую семью, Зейба-Ниса удивила их своими знаниями об их родине и ясностью взглядов на положение вещей [17, 148].

Но к выражению «высшее образование» здесь следует подходить очень осторожно. Побывав на Кавказе, М. Гралевский прекрасно знал положение азербайджанской женщины, независимо от ее происхождения и положения в обществе. Он прямо говорит, что женщин здесь письменности не обучают, а А. Бакиханов обучил своих дочерей вопреки общепринятым положениям.

По всей вероятности, М. Гралевский сделал вывод о ее «высшем образовании» после беседы с побывавшей у Зейба-Нисы польской семьи, которая поразила ее знаниями. Однако образованность Зейба-Нисы можно объяснить тем, что она, возможно, была хорошо знакома с разносторонними работами своего отца и его библиотекой.

Став совершеннолетней, Зейба-Ниса взяла в свои руки управление наследством, не выделяя, однако, его из общего имущества Бакихановых. Согласно воле Джафаркули Аги, старшего в роду Бакихановых, Зейба-Ниса-Бяим должна была выйти замуж за его старшего сына — Хасан-Агу. М. Гралевский объясняет это имущественными интересами.

Далее М. Гралевский сообщает весьма примечательную деталь: Зейба-Ниса не соглашалась на брак с Хасан-Агой. М. Гралевский объясняет ее несогласие тем, что официальный жених был человеком недалеким и к тому же со слабым здоровьем. Поэтому она хотела выйти замуж за другого.

В 1857 г. она согласилась принять сватов от сына Юсиф-бека, правителя Кюринского ханства. Когда об этом узнала семья Бакихановых, поднялся страшный переполох. Джафаркули Ага заявил, что она может не выходить за его сына, но и не должна родниться с иноверцем-суннитом. Все родственники, наверное, по его приказу отвернулись от нее. Узнав о «позоре» Зейба-Нисы, к ней зачастил сам глава местных шиитов. Основным доводом его убеждений была религиозная нетерпимость к суннитам. Он уверял Зейба-Нису, что она как шиитка не должна выходить замуж за суннита. Хотя шариадом браки с иноверцами не запрещены [9, 121]. Интересно отметить, что на убеждения муштехиды Зейба-Ниса ответила: «Мой отец был правоверным и он учил меня, чтобы я не имела религиозной ненависти» [17, 150].

После того как в судьбе Зейба-Нисы принял участие сам муштехид, ее поступок стал предметом обсуждения всего города. Этим и объясняется необыкновенная осведомленность М. Гралевского со всеми перипетиями сватовства Зейба-Нисы. Так как большинство кубинцев

были шинтами, то сторонников у Зейба-Нисы было мало. Развязка наступила довольно скоро.

Узнав, что Юсуф-бек Кюринский послал сватов, Джафаркули Ага выслал им навстречу отряд своих людей, а Зейба-Нисе приказал передать, что если она не откажется от этой затеи и не согласится на брак с его сыном, то тогда дело может дойти до вооруженной стычки, а это приведет к кровопролитию. Сломленная всем этим Зейба-Ниса была вынуждена уступить, а сваты, получив письменный отказ, повернули обратно от городского моста.

Сразу после этого было организовано обручение сестер, а потом и свадьба Тугры-ханум. После свадьбы Тугры Зейба-Ниса отложила свою свадьбу еще на два месяца, сославшись на то, что ей надо разобрать территориальные тяжбы некоторых деревень [17, 152].

К сожалению М. Гралевский на этом обрывает описание семьи Бакихановых. Можно предположить, что дальнейший ход событий ему не был известен из-за отъезда на родину. Если бы М. Гралевский знал конец этой романтической истории, он не преминул бы написать об этом.

Матримониальная история Зейба-Ниса-Биям имеет еще одну поправку. Дело в том, что Ц. П. Агаян в родословной таблице Бакихановых отмечает, что ее бракосочетание состоялось в 1855 г., т. е. на два года раньше, чем брак Тугры. Однако воспоминания М. Гралевского уточняют и это. Он ясно указывает, что первую отсрочку своей свадьбы Зейба-Ниса получила, заявив, что хочет на свадьбе заменить Тугре-ханум мать [17, 152]. Кроме того, судя по воспоминаниям, М. Гралевский выехал из Кубы летом 1857 г. и следовательно, свадьба Зейба-Нисы могла состояться не раньше второй половины 1857 г., а не в 1855 г.

Таким образом, воспоминания Матеуша Гралевского еще раз подтвердили факт всенародной любви и еще прижизненной популярности одного из выдающихся деятелей азербайджанской науки и культуры — Аббаскули Аги Бакиханова; уточнили факт награждения его турецким орденом «Нишани Ивтихари»; донесли до нас неизвестное событие, случившееся с А. Бакихановым в ардебильской мечети; уточнили имя его старшей дочери и даты свадеб обеих дочерей, а также позволили ознакомиться с неизвестными фактами из жизни его старшей дочери.

Примечания

- 1 Ц. П. Агаян. А. Бакиханов. Баку, 1948.
- 2 Э. М. Ахмедов, А. К. Бакиханов и его мировоззрение. Баку, 1967.
- 3 Э. М. Ахмедов. Изложение космогонических воззрений Аббас-Кули-ага Бакиханова. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1967.
- 4 А. Бакиханов. Гюлистан-Ирам. Баку, 1926.
- 5 А. Гафуров. Лев и Кипарис. М., «Наука», 1971.
- 6 Кавказский календарь на 1855 г. Тифлис, 1854.
- 7 Ф. С. Касим-заде. Аббас-Кули-ага Бакиханов (Гудси). Детюниздат. Баку, 1958.
- 8 Н. К. Керемов. Путешествие Гудси. М., «Наука», 1977.
- 9 Г. М. Керимов. Шарият и его социальная сущность. М., «Наука», 1978.
- 10 Ф. Кочарли. Материалы по истории азербайджанской литературы, т. I, ч. 2. Баку, 1925.
- 11 Современники о Бакиханове. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1957.
- 12 И. Г. Спасский. Иностранные и русские ордена. Государственный Эрмитаж. Л., 1963.
- 13 В. М. Сысоев. К вопросу об издании «Гюлистан-Ирам» А. Бакиханова. Баку, «Изн. Об-ва обслед. и изуч. Азербайджана», 1928, № 5.

14 Э. Чаббарзаде Азербайжан ашыг ве шаир гадылары. Баку, 1974.

15 J. Artuk, G. Artuk. Osmanli nisanlari. Istanbul, 1967.

16 B. Baranowski. Słowo wstępne, W: Zfoty kamienie, Wydawnictwo fodzinskie. Fód 1975.

17 M. Gralewski. Kaukaz. Wspomnienie z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju, ludności, zwyczajów i obyczajów. Lwów, 1877.

18 M. Janik. Dwie polaków na Syberii. Kraków, 1928.

19 S. Zielirski. Mafy słownik pionierów polskich, kolonialnych i morskich. Warszawa, 1933.

Р. Ф. Бадирбаев

ПОЛЈАК МЕМУАРИСТИ АББАСГУЛУ АГА БАКЫХАНОВ ВЭ ОНУН АИЛЭСИ ҺАГТЫНДА

Мегаля вэтэнпэрвэрлик һәрәкатында иштиракына көрә 1844-чү илдә Гафгаза сүркүн олунмуш рус ордусунун забити, полјак Матеуш Гралевскинин мемуарлары әсасында јазылмышдыр. Онун хатирәләриндә Губа гәзасына бөјүк јер верилмишдир. Губаны тәсвир едәркән М. Гралевски Аббасгулу ага Бакыханова вә онун аиләсинә мүһүм диггәт јетирир вә онун һәјаты һаггында чохларына мәлум олмајан јени фактлар јазыр. Мәсәлән, о јазыр ки, Әрдәбилдә оларкән А. Бакыханов мәсчидләрдән биринә дахил олар вә бурада она һәср олунмуш мовизә (проповед) ешидир. Һәмин мовизәдә Бакыхановун хидмәтләри гәјд олунур вә идила едилрди ки, куја о, јүз ил әввәл өлмүшдүр. Мүтәәссир олан А. Бакыханов өзүнү танытдыр вә халг тәрәфиндән бөјүк севинчлә гәбул олунур. М. Гралевски һәмчинин хәбәр верир ки, А. Бакыханов астрономија сәнәсиндәки елми әсәринә көрә Түркиянин «Нишани ифтихар» ордени илә тәлиф олунмушдур. М. Гралевскинин хатирәләри А. Бакыхановун бөјүк гызынын адыны өјрәнмәјә вә бәзи фәрсдилаи мәнбә вә тәдгигатларда тәһриф олунмуш һәр ики гызынын әрәкетмә тарихләриня дәгигләшдирмәјә көмәк етмишдир.

М. С. ИСКЕНДЕРОВА

К ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ БАКИНСКОГО ХАНСТВА С РУССКИМ ГОСУДАРСТВОМ НА РУБЕЖЕ XVIII— НАЧАЛЕ XIX ВЕКОВ

История независимых азербайджанских ханств насыщена богатым фактическим материалом, часть которого еще не привлекалась исследователями. Среди них особый интерес вызывают документы, проливающие свет на взаимоотношения Бакинского ханства с Русским государством на рубеже XVIII — начале XIX в. и вносящие ясность в характер этих отношений. Дело в том, что по данным известной нам исторической литературы взаимоотношения Бакинского ханства с Русским государством в указанный период не отличались стабильностью, что исходило из политической обстановки и субъективных позиций последнего бакинского правителя Гусейн-Кули-хана. Несмотря на то, что в исторической литературе нашли свое отражение отдельные аспекты этих взаимоотношений (18; 19; 16; 27; 15 и др.), в ней продолжают бытовать весьма противоречивые суждения. В этой связи данная статья ставит целью выявить объективные и субъективные причины усиления или ослабления тяготения к России у бакинского Гусейн-Кули-хана, привлекая ранее неисследованные страницы архивных документов, отличающиеся от нарративных источников своей достоверностью.

Изучение ряда архивных данных позволяет отметить, что в период с 1792 по 1796 г., т. е. до похода русских войск во главе с В. Зубовым в Азербайджан, во внешней политике бакинского Гусейн-Кули-хана прослеживается относительная благосклонность к Русскому государству. Начиная с 1796 по 1806 г. по отношению к Русскому государству наблюдается резкое изменение во внешнеполитическом курсе Гусейн-Кули-хана. В исторической литературе целый ряд авторов без указания причин связывает ухудшение этих отношений с доброжелательным отношением бакинского хана в дальнейшем к Ирану. В связи с этим рассмотрим поэтапно двойственный характер внешней политики указанного бакинского владетеля.

Выявленные архивные материалы, состоящие в основном из переписки Гусейн-Кули-хана с Русским государством, свидетельствуют не только о наличии, но и до некоторой степени усилении русской ориентации в Бакинском ханстве в начальном периоде правления Гусейн-Кули-хана.

Обратимся к фактам. Гусейн Кули-хан вступил в правление в тот момент, когда Ага Мухаммед-хан, фактически ставший главой Ирана, угрожал всему Закавказью. Чтобы сохранить свою самостоятельность и заручиться поддержкой более сильной державы, Гусейн-Кули-хан обратился к главнокомандующему русских войск на Кавказской линии генералу Гудовичу с просьбой о покровительстве России, одновремен-

но уверяя в «непоколебимой своей верности России» [1, 19; 18, 293]. 19 апреля 1793 г. из России последовало «высочайшее соизволение» на принятие Гусейн-Кули-хана со всеми его владениями в российское подданство [18, 294; 15, 299; 31, 425—426], однако юридическое разрешение этого вопроса затянулось, что объяснялось заблуждением русского правительства, в которое оно было введено территориальными претензиями кубинского Шейх-Али-хана. Последний, отправив в июле 1793 г. к Гудовичу своего чиновника Мирзу-Хасана с прошением о покровительстве, включил в число своих владений и Бакинское ханство [20, 194]. Вследствие этого русский кабинет был поставлен перед дилеммой: считать бакинского хана независимым, или принять его в свое покровительство как подданного Шейх-Али-хана [19, 13]. В то же время независимо от характера условий принятия Бакинского ханства под свой протекторат Россия была чрезвычайно заинтересована в последнем. Как известно, Баку играл первостепенную роль в торговых связях России со странами Востока. Через бакинский порт шла оживленная торговля русского купечества не только с Закавказьем, но и с Ираном и даже с далекой Индией [12, 393—396]. Кстати, это отмечал и генерал Гудович, который писал, что «город Бака нужен для торговли российским купцам» [1, 33]. Учитывая транзитное и стратегическое значение города Баку, а также неустойчивость внешней политики Шейх-Али-хана, правительство Екатерины II было заинтересовано в принятии Бакинского ханства в подданство России суверенно [19, 14]. Не случайно в Государственном Совете подчеркивалось, что принятие бакинского хана «в подданство Ея Императорского Величества не может быть для здешней Империи не полезно» [11, 795]. Однако в связи с усилением Ага-Мухаммед-хана Россия заняла выжидательную позицию и никакого решительного шага не предпринимала.

В начале 1795 г. Гусейн-Кули-хан повторно обратился к Русскому государству и отправил через Астрахань к генералу Гудовичу посланца, близкого своего родственника Манаф-бека «с полной доверенностью, особо от него и особо от всех жителей Баку вступить в вечное подданство России» [18, 295]. В своем послании бакинский хан жаловался на притеснения, чинимые Шейх-Али-ханом и просил о помощи. В свою очередь генерал Гудович написал кубинскому хану, чтобы тот не предъявлял претензий на Баку и миролюбиво обращался бы с бакинским ханом [18, 296; 19, 14].

Повторное обращение Гусейн-Кули-хана к русскому двору исходило из объективных причин надвигавшейся в начале 1795 г. опасности со стороны правителя Ирана Ага-Мухаммед-хана Каджара, требовавшего заложников — аманатов в знак покорности от феодальных правителей Закавказья [18, 332].

В этой сложной политической обстановке, когда Бакинскому ханству угрожали Шейх-Али-хан, с одной стороны, нашествие Ага-Мухаммед-хана, с другой, бакинскому правителю ничего не оставалось как обратиться за помощью к сильному союзнику — России.

Чтобы заручиться безотказной поддержкой России Гусейн-Кули-хан в своем письме, отправленном с посланником Манаф-беком, писал о верном служении России еще своих предков в период правления Петра I [2, 81—82] и просил Екатерину II принять его вместе со всеми подданными навечно под покровительство России [2, 82].

Наконец, в сентябре 1795 г. правительство Екатерины II дало согласие на принятие Бакинского ханства в российское подданство [14, 130, 131; 19, 14]. Однако это было запоздалое решение. Пока шли переговоры, иранские войска успели разгромить ряд ханств Азербайджана и дойти до столицы Грузии — Тифлиса.

Завоевательный поход Ага-Мухаммед-хана имел тяжелые последствия для народов Закавказья. Особенно плачевно он отразился на судьбе города Тифлиса, который был захвачен 12 сентября 1795 г. Город был превращен в груды развалин, а часть его была совсем выжжена [20, 207—208].

Разорение Тифлиса навело ужас на некоторых феодальных правителей, которые, боясь разделить участь Ираклия II, поспешили через своих посланников поздравить Ага-Мухаммед-хана с победой. Первыми, кто проявил инициативу, были кубинский и шекинский ханы. Не получивший от Русского государства никакого конкретного ответа [20, 199—200] и, заблудившись в дипломатических лабиринтах, бакинский Гусейн-Кули-хан вынужден был также присоединиться к последним [18, 342; 16, 1].

Что интересно, в одном из архивных документов отмечается, что шемахинский, дербентский и бакинский ханы после разорения Тифлиса «делали ... торжество с пушечною пальбою...» [14, 47—48], чем внешне выразили свою радость. Однако это делалось для отвода глаз и с целью оградить свои владения, «защищать себя от Ага-Мухаммед-хана и не допускать его в свои места» [14, 47—48]. Исходя из содержания самого документа этот акт со стороны владетельных ханов был вынужденным. Поскольку Россия не послала свои войска заблаговременно, то они (ханы. — М. И.) «сделались подвластными и стоять противу его с своими силами (были. — М. И.) не в состоянии» [14, 57].

Между тем Ага-Мухаммед после разорения Тифлиса, острне своего оружия направил против городов Азербайджана. Заняв Шемаху, Ага-Мухаммед взял с города Баку контрибуцию в виде большой суммы денег и вещей [27, 173; 15, 302] и отправил всем ханам Азербайджана, в том числе и Гусейн-Кули-хану, фирман, согласно которому они должны были в знак покорности прислать к нему своих посланников [27, 174; 20, 217].

Все еще надеясь на помощь России, Гусейн-Кули-хан отказался признать власть Ага-Мухаммед-хана над собою [20, 217]. А развернувшиеся вскоре события сыграли на руку бакинскому правителю. К концу 1795 г. Екатерина II, вняв просьбам азербайджанских правителей, дала указание генералу Гудовичу занять Дербент [19, 60—61], что помешало укреплению иранского владычества в Закавказье и спасло Бакинское ханство от разорения. А когда иранские войска полностью покинули территорию Закавказья, Гусейн-Кули-хан вновь обратился к Русскому государству через своего посланника Мухаммед-Селим-бека. В архивном документе говорится, что бакинский посланник был отправлен в Петербург «с полною доверенностью от Гусейн-Кули-хана Бакинского и от народа для принятия им присяги на вечное подданство России» [1, 38; 2, 6; 2, 146, 1586; 11, 799; 24].

Прибывший в Петербург 18 января 1796 г. [2, 6—7] Мухаммед-Селим-бек вручил вице-канцлеру России прошение бакинского хана о принятии его в подданство «Ея Величества», а также присягу, «учинен-

ную им по данной ему от хана и народа бакинского доверенности» [11, 799—800].

В своем прошении Гусейн-Кули-хан подчеркивал, что бакинцы всегда искренне желали вступить в подданство России [2, 13 об.—14; 11, 800]. Он также выражал уверенность в том, что, если они (бакинцы — М. И.) удостоятся получения жалованной грамоты «Ея Императорского Величества», то никто из врагов не посмеет напасть на Бакинскую крепость, и население сможет жить в спокойствии, «стараясь оказывать высочайшему Российскому двору усерднейшия услуги» [2, 14—14 об.]. К Русскому государству за помощью обратились и другие правители Закавказья [27, 163].

Начатый весной 1796 г. по приказу Екатерины II поход русских войск под командованием В. Зубова в прикаспийские провинции явился как бы ответом на просьбу закавказских правителей о помощи.

После занятия Дербента 10 мая 1796 г. русские войска двинулись к Баку. Прежде чем вступить в город граф В. Зубов отправил в Баку прокламацию, в которой советовал народу «вручить свой жребий произволению Императрицы» [20, № 4, 204].

Бакинцы радушно встретили воззвание В. Зубова. Гусейн-Кули-хан выехал вместе со старшинами города навстречу главнокомандующему [1, 700б.; 10, 31; 33, 104]. 13 июня бакинский хан прибыл в лагерь русских войск и поднес ключи города [18, 389]. В. Зубов, принимая Гусейн-Кули-хана, подарил ему богатый кинжал в 1200 руб. [20, № 4, 205; 19, 134] и затем направил его в отряд генерал-майора Рахманова, который должен был первым войти в крепость Баку. Последний при вступлении в город с 3 батальонами пехоты, 2 эскадронами конницы и 3 орудиями полевой артиллерии в сопровождении Гусейн-Кули-хана был встречен салютационными выстрелами [20, № 4, 205]. Жители Баку не только не оказали сопротивление, а напротив — русским войскам «было оказано гостеприимство и нужные услуги. Было освобождено нужное количество домов внутри крепости для расположения солдат и военачальников» [2, 460]*. Кроме того, Гусейн-Кули-хан оказал большую помощь в «покупке волов и ароб» [3, 1820б.]. В награду за оказание этой услуги Гусейн-Кули-хану было подарено «кусоч полотна голландского 54 аршина в 62 рубли, чашечка с крышкою и ложечкою, осыпанные разными камнями в 322 рубли 57 копеек, перстень с аква-марином в 325 рублей» [3, 185].

После смерти Екатерины II (6 ноября 1796 г.) вступивший на престол Павел I приказал Зубову немедленно с войсками вернуться в Россию. Вывод войск из Азербайджана начался в декабре 1796 г., а некоторые части задержались до марта 1797 г. [27, 188]. Во время отхода из Азербайджана некоторые царские высокопоставленные военослужащие и чиновники, пользуясь враждебным отношением Павла I к политике матери, особенно ее манифесту, в котором в частности, обещалось, что «никому в личности или имуществе не воспоследует никакой обиды и никакого притеснения...» [20, № 4, 198—201; 18, 371—372], приступили к открытому грабежу и бесчинству. Царские офицеры пленили юношей и девушек. Без всякой причины были сожжены 1500 халвар нефти, хранящейся в нефтяном амбаре за крепостью, а также доски, находящиеся в домах у населения. Медную и другую домашнюю ут-

варь, взятую на использование, не возвратили и увезли с собой. Население понесло таким образом и ущерб [2, 465; 4, 23—24].

Имущество дербендского Имам Кули-бека, который вместе с другими кендхудами был пойман и отправлен в Россию, было конфисковано. Одновременно с этим конфисковали 100 лошадей, принадлежащих бакинскому хану [2, 465; 4, 23—24].

Грабежи и мародерство отдельных военнослужащих поколебали веру Гусейн-Кули-хана в Россию, хотя о его приверженности подчеркивалось и в письме статского советника Коваленского консулу Скибиневскому: «...владелец Бакинский состоял пред сим в подданстве Российском и был всегда к нам благонамеренным...» [2, 332].

И все-таки, несмотря на это, Гусейн-Кули-хан не явился в лагерь Ага-Мухаммед-шаха [16, 147]** во время второго нашествия на Азербайджан после двух его вызовов. Ага-Мухаммед отправил из Шуши в Баку нарочного с отрядом. Бакинский хан, потеряв союзника в лице русских и узнав о падении непокоренной ранее Шушинской крепости, вынужден был повиноваться и следовать в Шушу. После долгой брани и упреков за связь с русскими и за сдачу города Баку русским войскам без сопротивления, Ага-Мухаммед-шах приказал взять Гусейн-Кули-хана под стражу, грозя казнить его, и велел издать указ, согласно которому Баку переходил в управление Шейх-Али-хана кубинского. Семью и родственников Гусейн-Кули-хана велено было схватить и отослать в Тегеран, а с прочих жителей Баку взять контрибуцию [18, 429—431; 16; 15, 304]. Смерть Ага-Мухаммед-шаха 12 мая 1797 г. спасла бакинского хана от смерти [18, 429—431; 28, 84; 23, 2].

По возвращении в Баку, Гусейн-Кули-хан, спасшийся от смерти в иранском лагере и вновь взявший правление в свои руки, более не обращался к Русскому государству. Обстоятельства сложились так, что бакинских купцов стали притеснять в русских городах. В Баку было получено известие о том, что в Астрахани на корабле были убиты шесть бакинских купцов, а их имущество было разграблено. У находящегося среди них одного только купца по имени Раджабали исчезло 1460 туманов денег, собранных им у других бакинских купцов. Последние обратились к хану с жалобой и потребовали возвращения разграбленных денег [2, 465; 4, 23—24].

Кроме того, в астраханской таможне были захвачены имущества и товары четырех бакинских купцов. Там же были конфискованы 8 пудов аршин французской тафты, 500 голландских червонных и 70 штук имперялов, а также другие товары, принадлежащие матери Гусейн-Кулихана [2, 465; 4, 23—24].

Все это не могло не вызвать негодования у бакинского правителя, который в свою очередь усилил нажим на русское купечество в Баку [22, 148; 30, 163; 17, 397].

Бесчинства со стороны бакинского хана не прекращались в течение четырех лет. В конце концов русское командование решило силой оружия заставить бакинского хана повиноваться. Только после бомбардировки города Баку 6 февраля 1800 г. с корабля «Кизляр» под командованием капитана флота Мочакова Гусейн-Кули-хан, признав себя виновным, удовлетворил требования русских купцов [5, 362—373; 17, 397; 34, 93—93об.; 21, 104]. Кроме того, бакинский хан принял продиктованные консулом Скибиневским правила обращения с русскими купцами

с целью оградить их от дальнейшего притеснения и дал письменное обязательство [2, 432—433; 10, 639—640].

Исходя из сложившейся ситуации бакинский Гусейн-Кули-хан вынужден был повиноваться. Кроме того, с целью сохранения своей власти и избегая военного конфликта, он отправил в Петербург с письмом своего посланника Мирза-Гади-бека. Последний прибыл в Кизляр 15 апреля 1800 г. [4, 1—1об.; 10, д. 886, 640] и подал главнокомандующему Кавказской линией генерал-лейтенанту Кноррингу письмо Гусейн-Кули-хана, в котором говорилось, что «будучи по примеру деда и отца моего всегда верным и усердным высокославной империи всероссийской служителем», бакинский хан полностью удовлетворил претензии обиженных русских купцов [4, 1—1об., 5об.—8об., 165—168, 160—163]. Далее в письме следовало, что Мирза-Гади-бек послан для прощения «о всемилостивейшем прощении его в поступках противу русского купечества им соделанных» и принятии его со всеми подчиненными «навсегда во всевысочайшее покровительство вашего Императорского величества» [4, 1—1об., 5об.—8об., 160—168].

Вскоре Мирза-Гади-бек был отправлен из Петербурга обратно в Баку с полученными богатыми подарками [4, 29—29об., 152—52об.]. Ему также выдали и жалованную грамоту на имя бакинского правителя, согласно которой Гусейн-Кули-хан принимался со всеми поданными под российское покровительство [32, 763—767].

И на этот раз Россия не спешила с претворением в жизнь этого плана. Однако со вступлением в 1801 г. на престол Александра I русское правительство стало активно готовиться к занятию городов Азербайджана, в особенности Баку. Этот процесс еще более ускорился назреванием реальной опасности русско-иранской войны, в силу чего русское правительство еще до открытия военных действий наметило планы присоединить Бакинское ханство мирным путем. В марте 1803 г. в результате переговоров главнокомандующего на Кавказе генерала Цицианова и посланца бакинского хана Аллахверди-бека было достигнуто соглашение об уступке России города Баку [35, 33—33об.; 6, 63—65об.; 10, т. 2, д. 1498, 729—731]. Однако это соглашение было расторгнуто Гусейн-Кули-ханом [35, 33—33об.; 6, 83; 10, т. 2, д. 1504, 733], который мотивировал тем, что Мустафа-хан шемахинский угрожал разорить бакинские деревни в случае движения русских войск в Баку [7, 28—28об., 32—33]. Думается, что расторжение договора Гусейн-Кули-ханом объяснялось не столько угрозами со стороны шемахинского правителя, сколько последствиями захвата и жестокого разрушения русскими войсками во главе с генералом Гуляковым в марте 1803 г. Джаро-Балакенских джамаатов [25, 3]. Повторное разорение Джаро-Балакенских джамаатов в 1804 г., а вслед за этим и гибель Джавад-хана гянджинского [25, 4] способствовали тому, что Гусейн-Кули-хан окончательно потерял надежду иметь в лице Русского государства сильного покровителя.

В то же время русское правительство активизировало свои действия в регионе Каспия. Для подчинения Бакинского ханства был выслан десант под командованием генерал-майора Завалишина. Однако первое столкновение с войсками Гусейн-Кули-хана окончилось поражением русских, и Завалишин отошел на остров Сара, близ Ленкорани [16, 153], надеясь, что с приходом князя Цицианова под Баку «кичливости» хана придет конец, и он сдаст город [21, 471].

Вскоре, соединившись в начале февраля 1806 г. с десантными войсками генерал-майора Завалишина, Цицианов начал переговоры с бакинским ханом о сдаче крепости [18, 383].

8 февраля 1806 г. Гусейн-Кули-хан в сопровождении свиты вышел из крепости для поднесения князю Цицианову ключей от города. В тот самый момент, когда Цицианов принимал ключи, он и находившийся рядом с ним князь Элизбар Эристов неожиданно были убиты двумя лицами из свиты хана [18, 383; 28, 95—96; 16, 155].

Согласно архивным документам, один из участников убийства Цицианова Амир-Гамирза** на допросе, проводимом уже после присоединения Бакинского ханства к России, утверждал, что сам хан стрелял в Эристова [36, 5—50б.; 25—250б.]. Однако, нам кажется, что это утверждение не может быть достоверным, поскольку беки всю вину старались свалить на бежавшего из Баку Гусейн-Кули-хана. В то же время у нас нет достаточных данных отрицать непричастность бакинского хана к убийству Цицианова. Учитывая же окончательное изменение отношений Гусейн-Кули-хана к Русскому государству, можно полагать, что убийство произошло и не без его участия.

После смерти Цицианова русская армия отступила. Завалишин вместе со своими войсками на судах отплыл из Баку [26, 86].

И только 5 сентября 1806 г. русские войска под командованием генерал-аншефа Булгакова направились из Дербента для занятия Баку [25, 13]. Как только русские войска подступили к Баку, жители города добровольно сдались генералу Булгакову, который 3 октября вступил в город. Гусейн-Кули-хан же, боясь наказания за убийство Цицианова, со своей семьей бежал в Иран [9, 31; 33, 120; 29, 405; 38, 297—299; 7, 1160б.—117].

Бакинские жители были приведены к присяге на верноподданство [6, 182—1820б.]. А 9 октября 1806 г. генерал-аншеф Булгаков отправил от имени бакинцев Мамед-бека «с изъявлением от всего бакинского народа благодарности за пощаду, и за принятие их в подданство» [36, 31]. В прошении Мамед-бека говорилось, что беки старались склонить Гусейн-Кули-хана сдать Баку без сопротивления. Бакинский правитель, боявшийся российских войск и видя, что беки склонны к их вступлению в Баку, вынужден был бежать [37, 20б.—3—30б.].

Таким образом, несмотря на русскую ориентацию в начальном периоде своего правления, Гусейн-Кули-хан в последующем изменил свое отношение к Русскому государству. Немалая вина в этом лежала на отдельных царских военнослужащих, которые своими действиями в период похода Зубова оттолкнули бакинского правителя от России. В дальнейшем, насильственный акт русских войск по отношению к Джаро-Балакенским джамаатам и гянджинскому хану окончательно решили исход поведения Гусейн-Кули-хана.

Как видно, на всем протяжении исследуемого периода отношение бакинского хана к России определялось политическими интересами, интересами феодала, желающего любой ценой сохранить власть, чем и объяснялась его неустойчивая и колеблющаяся политика. Но мы склонны отметить, что настроение бакинского правителя отнюдь не выражало настроения народных масс, среди которых в конце XVIII—начале XIX в. наблюдалось усиление русской ориентации.

Примечания

- ¹ АВПР, ф. СРП, оп. 77/1, 1791—1796, д. 1.
- ² АВПР, ф. СРП, оп. 77/6, д. 473.
- ³ АВПР, ф. СРП, оп. 77/7, 1796, д. 158.
- ⁴ АВПР, ф. Глав. архив 1—6, 1800—1810, д. 1.
- ⁵ АВПР, ф. СРП, 1799—1800, д. 490.
- ⁶ АВПР, ф. Глав. архив 1—10, 1803, д. 2.
- ⁷ АВПР, ф. Глав. архив 1801—1814, д. 5.
- ⁸ АВПР, ф. Глав. архив 1—13, 1804, д. 3.
- ⁹ Ц. П. Агаян. Бакиханов, Баку, 1948.
- ¹⁰ АКАК, т. 1, ч. 2, д. 885.
- ¹¹ Архив Государственного совета, т. 1. СПб., 1869.
- ¹² Архив Государственного совета, т. II. СПб., 1883.
- ¹³ Архив АН СССР, ф. 99, оп. 2, д. 14.
- ¹⁴ Архив АН СССР, ф. 99, оп. 2, д. 4.
- ¹⁵ С. Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964.
- ¹⁶ А. К. Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926.
- ¹⁷ С. Броневский. Новые географические и исторические известия о Кавказе, ч. II. М., 1823.
- ¹⁸ П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч. II. СПб., 1869.
- ¹⁹ Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, т. III. СПб., 1886.
- ²⁰ Н. Дубровин. Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году. «Военный сборник», 1874, № 2.
- ²¹ Н. Дубровин. Закавказье от 1803—1806 года, СПб., 1866.
- ²² П. Зубов. Подвиги русских воинов в странах кавказских с 1800 по 1834 год, т. 1, ч. 1. СПб., 1835.
- ²³ Из истории Бакинского ханства. «Каспий», № 48, 1895 г.
- ²⁴ М. С. Искандерова. О приеме посланника Бакинского ханства в Петербурге в 1796 году. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории философии и права», 1980, № 3.
- ²⁵ История Азербайджана, т. 2. Баку, 1960.
- ²⁶ П. И. Ковалевский. Кавказ, т. II. (История завоевания Кавказа). СПб., 1915.
- ²⁷ В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.
- ²⁸ Мирза Джамал Джавашир Карабагский. История Карабага. Баку, 1959.
- ²⁹ Отношение России к Кавказу. Сб. газ. «Кавказ», ч. 1. Тифлис, 1846.
- ³⁰ Подпоручик Филиппов. Описание города Баку и его бухты. «Морской сборник», т. 24, 1856, № 10, СПб.
- ³¹ ПСЗ, т. 23. СПб., 1830.
- ³² ПСЗ, т. 26, № 19994. 1830, СПб.
- ³³ СМОМПК, вып. 46. Махачкала, 1929.
- ³⁴ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 11.
- ³⁵ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, д. 12150 (Исторический очерк владычества русских на Кавказе, ч. II).
- ³⁶ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 118.
- ³⁷ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 389.
- ³⁸ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4259.
- ^{*} Этот документ переведен с фарсидского языка Г. Далили.
- ^{**} В 1796 г. Ага-Мухаммед-хан, прибыв в Тегеран, принял титул шаха.
- ^{***} Правильно Гамза.

М. С. Искандерова

БАКЫ ХАНЛЫҒЫНЫН XVIII ЭСРИН СОНУ XIX ЭСРИН
ЭВЭЛЛЭРИНДЭ РУС ДӨВЛӘТИ ИЛӘ ГАРШЫЛЫҒЛЫ
МҮНАСИБӘТЛӘРИ ТАРИХИИНДӘН

XVIII эсрин сону XIX эсрин эвэллэриндә Бакы ханлығынын Рус дөвләти илә гаршылығы мунасибәтләри сабит дејилди. Сијаси вәзијјәт вә сонунчу Бакы һакими Гусейнгулу ханын субъектив мөвгәји бунун асас сәбәби иди. Мәғаләдә эвэлләр тәдғиг олунмамыш архив материалларынын асасында бу мунасибәтләрин характери ајдынлашыр.

Бир сыра архив материалларынын өйренилмеси 1792-чи илдэн 1796-чы илэ кимн, ја'ни В. Зубовун башчылыгы илэ рус гошунларынын Азербайчана јүрүшүнэ гэдэр олаң дөврдө Гүсејгулу ханын харичи сijasәтиндә Рус дәвләтинә нисби хејирханлык мүшәһидә олундугуну гејд етмәјә имкан верир. Ејни заманда 1796—1806-чы илләрдә Гүсејгулу ханын Рус дәвләтинә мүнәсибәтиндә харичи сijasәт хәттиндә кәскин дәјишклик һиссә олунур. Мәгаләдә Бакы һакиминин Рус дәвләтинә мүнәсибәтиндә баш верән дәјишкликләрин сәбәбләри кәстәрилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, В. Зубовун башчылыг етдији рус гошунларынын Азербайчандан кетмәси дөврүндә бир сыра јүксәк рутбәли чар забитләри вә мә мурлары Бақыда вә Абшеронда өзбашыналыглар төрәтмишдиләр ки, бу да Бакы ханынын наразылыгына сәбәб олмушду. Чар-Балакән чамаатларынын гарәт едилмәси, Кәнчә ханлыгынын табе едилмәси, Чавад ханын өлдүрүлмәси вә бир сыра башга сәбәбләр Гүсејгулу ханын Рус дәвләтинә мүнәсибәтинин дәјишилмәсинә тә сир кәстәрмишди.

Н. М. ВЕЛИХАНОВА

О ТОРГОВЫХ ПУТЯХ МУСУЛЬМАНСКИХ КУПЦОВ В МАШРИК (ПО СВЕДЕНИЯМ ИБН ХОРДАДБЕХА) [1]

Проникновение ислама в страны Ближнего и Среднего Востока способствовало развитию и расцвету мусульманской торговли. Следуя за завоевателями, мусульманские торговцы досканально изучили сухопутные и морские маршруты не только стран, входящих в состав Халифата, но и сопредельных. Многие арабские средневековые писатели, в том числе и самый ранний из них географ IX в. Ибн Хордадбех свое повествование составил на основе сведений, собранных им, как он сам пишет, от людей «достойных доверия», плававших «по восточным и западным морям» и посетивших далекие «страны торговли» [2, 176].

Торговым отношениям Халифата с Востоком посвящены многочисленные исследовательские работы (Ж. Т. Рено, М. де Гье, Г. ле Стрендж, А. Мец, Н. Ф. Петровский, Н. Н. Пантусов, И. Ю. Крачковский и др.). Особый интерес представляет исследование академика В. В. Бартольда по Ирану, где им локализованы города и населенные пункты, расположенные на торговых путях, пролежавших через Иран [3, 232]. Однако в этих исследованиях мы не находим описаний всех маршрутов мусульманских торговцев в Машрик, приведенных Ибн Хордадбехом.

Сведения Ибн Хордадбеха о торговых путях в Индию, Китай и другие страны Юго-Восточной Азии и Дальнего Востока, его близкие к действительности представления об этих странах подтверждают надежность источников, которыми он располагал [4, 527]. По Ибн Хордадбеку, главная сухопутная дорога, ведущая в сторону Индии и Китая, начиналась в «городе мира» Багдаде и прослежена им до восточных пределов Хорасана. Путники через Каср, Ширин, Хулван и Кирмисин (Керманшах) добирались до селения Дуккан, левее которого начиналась хорасанская дорога, а правее — дорога, ведущая в Нишапур, Исфахан и дальше. По хорасанской дороге караванный путь протяженностью в 375 фарсахов шел через Хамадан, Казвин, Рей, Кумис, Серахс и Мерв аш-Шахиджан. Детально описываются Ибн Хордадбеком дороги, ведущие в Китай через Среднюю Азию. Ориентировочные подсчеты показывают, что торговый караван из Багдада до Верхнего Нушаджана, где проходила граница Китая, не считая остановок, добирался не меньше чем за три месяца.

Наряду с другими путями, ведущими через Среднюю Азию в Индию и Китай, Ибн Хордадбех упоминает об одном весьма интересном пути через страну тюрок Шикинан (Шугнан) [5, 109—127]. В этом сообщении говорится, что в одном фарсах от города Хутталана на берегу р. Джейхан возвышалась гора, которую не всякий мог преодолеть. Торговцы из Хутталана направлялись в сторону этой горы, у подножья которой был расположен пункт перегрузки. Здесь они за определенную плату (кира) нанимали специальных проводников (улудж-мужланы).

По горной тропе шириною в шаг проводники каждый с грузом весом в 30 маннов (примерно 25 кг) на спине вели торговцев на вершину этой горы. Вступив на вершину, они подавали заранее условный сигнал шиканцам, которые должны были переправить торговцев дальше. Шиканцы заключали с ними договор и, навьючив их товары на верблюдов, пересекали брод. Перебравшись в Шикан, торговцы продолжали свой путь в направлении Китая или Мултана в Индии. В этом же отрывке мы находим сведения о старателях, которые промывали золото у сел. Вахад. По Ибн Хордадбеку, сел. Вахад было расположено «выше упомянутого брода... У этой деревни в Джейхун впадает река под названием Бахшу (Ахсу?)» [2, 17; 6, 114—122; 7, 296].

Изучение этого пути выявляет вероятную связь между добычей здесь золота и проходящего рядом караванного пути. Возможно, что старатели взамен своего золота получали необходимые им товары. В этом отрывке привлекает внимание сообщение Ибн Хордадбека об особой сигнализации, которой пользовались жители близлежащих местностей. Подтверждение мы находим у А. И. Зелинского, который, описывая древние крепости Памира, говорит о местном предании о сигнализации, связывающей некоторые крепости [8, 99—141]. Сведения Ибн Хордадбека, по всей вероятности, подтверждают это народное предание.

Другой торговый путь шел от Багдада к Васиту и через Ахваз и Арраджан в Шираз. Между Ахвазом и Арраджаном торговцам приходилось преодолевать трудную переправу и каменный мост, длиною свыше 300 локтей (ок. 240 м), построенный еще Сасанидами. Затем дорога проходила через трудный перевал, называемый Фил, через Ши'б Бавван, перевал, называемый ат-Тин. Так добирались до Шираза. Из Шираза через курдские поселения (зумум) дорога вела в Керман и Сиджистан, откуда за два месяца добирались до Мултана. Ибн Хордадбек описывает также торговый путь, ведущий из Ахваза до городов Кермана, оттуда до пограничной провинции Мукран, а затем до ал-Мансуры в Синде. Им расписаны и другие торговые пути, ведущие из Истахра, Нишабура, Дарабаджирда в Фарсе и Джируфта в Кермане. По Ибн Хордадбеку, от Джируфта до пограничной провинции Мукран — 41 фарсахов (ок. 240 км), а оттуда до ал-Мансуры 358 фарсахов (ок. 2140 км). Этот путь проходил через страну Зутт, население которой являлось хранителем этой дороги [2, 56].

Следующие по различным дорогам торговцы для продолжения дальнейшего пути съезжались в сел. (карья) Сулеймана ибн Сумай'и, расположенном в 80 фарсахх (ок. 480 км) от ал-Мансуры. По сообщению Ибн Хордадбека, это село, находившееся в 88 фарсахх (ок. 520 км) от Кусдара [9], было сборочным пунктом для торговцев из Хорасана, державшим путь в «Синд и Хинд», и сюда свозились товары для перевозки через ал-Мансуру в Индию и Китай [2, 55].

Привлекают внимание данные Ибн Хордадбека о морском пути до Машрика, который освещен в литературе схематично [10, 390—398]. В данном случае мы располагаем двумя морскими путями, ведущими в Индию, Китай и другие страны, находящиеся в бассейнах Индийского и Тихого океанов. Каждый из этих путей брал свое начало в Басре: первый вел через Абадан, Бахрейн, Дурдур и Шихр в Аден, а второй — более обстоятельно описанный Ибн Хордадбеком, пролегал по побережью Персидского залива. Торговцы садились на суда в Басре, плыли в восточном направлении в общей сложности 176 фарсахов ми-

мо небольших островов, причаливали в порту Ормуз, затем семь дней плыли до Синда, восемь дней до синдского порта Дайбул и два фарсах до впадения р. Михран (Инд) в море. Оттуда четыре дня они плыли до Утакина, где начинались земли Хинда. Затем вдоль индийского побережья плыли до Буллина. Здесь морские пути расходились: одни продолжали плыть вдоль берега Индии, оставляя остров Сарандиб (Цейлон) справа, а другие направлялись к островам Рами, Забадж и др., оставляя остров Сарандиб слева. Конечной целью маршрута мусульманских торговцев был Китай.

На основе сообщений Ибн Хордадбека можно заключить, что арабские торговцы при возможности причаливали к каждому острову, и любой берег привлекал их возможностью купли и продажи. Их не страшли невиданные ими доселе носороги, огромные змеи, которые могли проглотить «не только человека, но даже буйвола и слона», «людоеды острова Балус», «разбойники Хинда» и т. п. Встречались они и с «красноволосыми людьми» ростом всего в 4 пядей, с непонятной как свист, речью [2, 65].

Попутно Ибн Хордадбек дает сведения о занятиях и верованиях местного населения, о ловле жемчуга, выращивании перца, риса, указывает, в какой стране преобладает та или иная отрасль хозяйства, где можно добыть самый лучший жемчуг, самые ароматные специи.

Описание этих торговых путей интересны и тем, что благодаря им мы получаем дополнительный материал для освещения торговых связей между различными районами Юго-Западной Азии и Дальнего Востока. Так, население Сарандиба все свои продукты, в особенности рис, получали с острова Бабаттан, расположенного в двух днях пути от Буллина, южного порта Индии. Из Камуруна [11] в Самандар (в Индии) везли алоэ. Владение Ураншин (Орисса) было богато слонами, верховыми животными, буйволами и разными товарами для продажи. Из страны Вак-вак [12; 13, 488—509; 14, 52; 15, 379], которая, по описанию Ибн Хордадбека, находилась к востоку от Китая и где золота было так много, что жители этой страны «цепи для своих собак и ошейники для обезьян делали из золота», привозили для продажи на китайских рынках шитые золотом рубашки [2, 69—70].

Кроме сведений о торговых маршрутах, в сообщениях Ибн Хордадбека мы можем найти перечень товаров мусульманских торговцев. Эти сведения дополняют сообщения других арабских источников, описывающих торговые дела мусульманских купцов. Так, из ас-Сина мусульманские торговцы доставляли шелк, блестящие ткани [16], сорт тонкой шелковой ткани (*ал-кимха*), мускус, алоэ, седла, собольи мех (*саммур*), каолин (*гадар*), ас-силбандж [17], корицу, «царское дерево» [18; 19, 427]; из Вак-вака — золото и эбеновое дерево; из Индии — алоэ, сандаловое дерево, камфорное дерево, камфорную воду, мускатный орех, гвоздику, кардамон, кубебу [20; 19, 139], кокосы, одежду, сотканную из «хашина» (травы), хлопчатобумажную и бархатную одежду, слонов; из Сарандиба — всякого цвета и вида яхонты, алмаз, жемчуг, хрусталь, наждак, которым обрабатывали драгоценности; из Малайи и Синдана [21] — перец; из Килаха [22; 23, 87, 205, 236, 237, 240, 241] — вид олова «калай»; из южных районов — сапановое дерево и семена зверобоя [24; 19, 440]; из Синда — костус [25; 19, 712—714] и бамбук.

С востока на запад караваны доставляли красивые, пестрые платья, амбру, варс [26], а также мулов и ослов. Специально для вла-

детеля Сарандиба из Ирака привозили вино. Владыке Индии доставляли особо высоких слонов, за которых он платил много золота. Интересно сообщение Ибн Хордадбега о белых жителях одного из островов (по контексту и сравнению с другими арабскими источниками — это остров Алланкабалус — Никобарские острова), которые вели торговлю с арабами, обменивая железо на амбру. Если арабы не имели возможности причалить к берегу, «эти люди вплавь добирались до судов, идущих со скоростью ветра, заключали сделку и обменивали железо, которое доставляли во рту, на амбру» [2, 65].

Мусульманские купцы, поддерживая торговые отношения с различными странами Машрика, иной раз играли роль посредников в торговле между этими странами, а иногда мусульманские товары проникали через местных купцов в недоступные для арабов места. Этот постоянный обмен товарами, происходивший в пределах вышеназванных стран, способствовал значительному росту отдельных видов ремесел. Например, китайские ремесленники изготавливали из носорожьего рога очень оригинальные пояса, которые оценивались мусульманскими торговцами от 300 до 3000 и даже 4000 динаров [2, 68].

В связи с восточной торговлей арабов Ибн Хордадбег называет ряд монет, бывших в торговом обиходе в странах Индии, Китая и др. Так, в одном из индийских владений — Джурзе [27], специально в торговом обиходе употреблялись монеты *ат-татарийя*. Ал-Мукаддаси в своем сочинении сообщает, что в Синде, наряду с дирхемами, «кахирийя» имел хождение дирхем «татарийя», который равнялся 1 2/3 обыкновенного дирхема [28, 3].

Исследование показало, что некоторые пути, отмеченные у Ибн Хордадбега, у последующих арабских географов отсутствуют, что, возможно, связано с историческими событиями, происходившими в тех или иных областях. Этому способствовали также слухи об опасностях, подстерегавших торговцев в дороге, ибо многие караванные пути проходили через пустыни и труднопроходимые горы.

Сведения Ибн Хордадбега о торговых маршрутах мусульманских торговцев в страны далекого Машрика отличаются своей доскональностью и послужили для последующих писателей основой, которую они затем обогатили новыми известиями об этих странах.

Примечания

¹ Основываясь на труде Ибн Хордадбега можно дать четкое определение Машрику. По источнику, это — одна четвертая часть всего Халифата. Тем не менее, автор включает сюда и страны, не входившие в состав Халифата — начиная от р. Тигр до Японии.

² *Ibn Khordadbeh, Kitab al-masalik wa-l-mamalik*. BGA, t. VI, 1889.

³ В. В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. Сочинения, т. VII. М.

⁴ Об источниках Ибн Хордадбега см.: В. В. Бартольд. Введение к изданию «Худуд ал-алам». Сочинения, т. VIII, М.

⁵ Об этом упоминает и А. М. Беленицкий в своей статье о Хуттале (Историко-географический очерк Хуттала с древнейших времен до X в. н. э. Тр. СТАЭ, т. I, 1950; МИА СССР, № 15). По его мнению, упомянутый на этом пути брод расположен где-то около соляной горы (стр. 114). Местоположение это, естественно, сугубо ориентировочное.

⁶ С. М. Абрамзон, Н. А. Кисляков. Добыча золота — один из древнейших промыслов горных таджиков. «Сов. этнография», 1971, № 2; У ал-Истахри (стр. 296) в тексте имеется название р. Ахшу, которая являлась притоком р. Джарьяба (ныне Пяндж), называвшаяся в верхнем течении Вахабом,

⁷ А. И. Зелинский. О древних путях Памира. Страны и народы Востока, вып. III. М., 1964.

⁸ Кусдар-Хуздар в современном Пакистане.

⁹ Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966.

¹⁰ Камурун — владение в Индии. В тексте имеются разночтения. Очевидно сюжетное сходство отдельных сообщений Ибн Хордадбега с рассказами о приключениях Синдаба-морехода, которые вошли в сборник «Тысяча и одна ночь». Здесь мы находим сведения о различных рыбах, похожих на сову, корову и т. п., маленьких людях, огромных змеях, людоедах, рассказы о выращивании перда, добыче амбры, нраве индийских брайманов и т. д. Возможно, что эти, во многом достоверные сведения арабских мореплавателей, приведенные Ибн Хордадбегом, впоследствии послужили для «Тысячи и одной ночи» литературным источником.

¹² Вак-вак, ал-Ваквак — самый крайний пункт Машрика, до которого доходили арабские мореплаватели и торговцы. Г. Ферран в своем исследовании [13, 488—509] помещал острова Вак-вак в Восточной Африке: один — в северной части Мозамбика, другим он считал остров Мадагаскар. Де Гус отождествлял Вак-вак с Японией (см. его примечание к переводу Ибн Хордадбега, стр. 50). Акад. И. Ю. Крачковский [14, 52] дествление Вак-вака с Японией неправильным. Естественно, что восстановить происхождение названий всех пунктов и в особенности таких спорных как Вак-вак, задача весьма трудная. Но тем не менее, на основе сопоставления различных арабских источников и литературы о Вак-ваке, можно прийти к выводу, что Вак-вак действительно существовал. И был все-таки один Вак-вак, расположенный восточнее Китая. Необходимо отметить, что для средневековых арабов карта мира представлялась примерно так: юго-восточная часть Африки изгибается в сторону Востока, а Индийский океан образует море, омывающее берега Индии и Китая с севера, а Африки с юга. Такое представление наглядно демонстрирует и карта ал-Идриси. Поэтому для арабов тех времен и Мадагаскар и Япония могли представляться Вак-ваком. Уже Ибн ал-Факих говорит о наличии двух Вак-ваков: один — у Китая, другой — на юге Африки. По ал-Мас'уди, до Вак-вака можно было добраться, только минуя Занзибар и Софалу. Известно, также, что Софала является «крайним пунктом, до которого доходили арабские мореплаватели VIII—X вв., плаывая вдоль восточного побережья Африки» [15, 379]. По тексту Ибн Хордадбега можно заключить, что его информаторы не бывали на Вак-ваке дальневосточном. Но он ясно пишет, что на китайских рынках продают шитые золотом вак-вакские рубашки (стр. 70) или из Вак-вака привозят золото и черное дерево (стр. 70). И вряд ли Китай или другие восточные страны могли бы поддерживать близкие торговые отношения со страной, расположенной где-то на юге Африки или Мадагаскаре. Ибн Хордадбег также отмечает, что «длина этого моря (т. е. Индийского океана) от ал-Кулзума до ал-Вак-вака 4500 фарсахов» (ок. 27000 км). Все эти соображения приводят нас к выводу, что существовал только один Вак-вак, который, по всей вероятности, совпадает, как и пытался доказать де Гус, с Японией.

¹³ G. Ferrand. Madagascar et les îles Uâq-Uâq, JA, X serie, 1904, pp. 488—509.

¹⁴ И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, т. IV, М.—Л., 1957.

¹⁵ Арабские источники VII—X вв. по этнографии и истории Африки южнее Сахары. М.—Л., 1960.

¹⁶ В тексте имеются разночтения (ал-фаранд по-арабски означает: 1) блеск, блеск меча; 2) меч). Основываясь на контексте, мы предпочли перевод «блеск; блестящая ткань».

¹⁷ *Ас-силбандж*, по мнению де Гус, наркотические таблетки, которые персы называют *Gâ lbandj* (прим. к пер. Ибн Хордадбега, стр. 51).

¹⁸ Царское дерево (хаулинджан) — галанга. См.: [19, 427].

¹⁹ *Бируни*. Фармакогнозия.

²⁰ Кубеба — растение в виде зерен, напоминающих черный перец [19, 139].

²¹ Малай и Синдан — острова в Индийском океане.

²² Калах (Килах, Кусдах) — порт на Малаккском полуострове [23].

²³ Худад ал-алам. Изд. В. Ф. Минорского.

²⁴ Семена зверобоя (*ад-дази*) — зерна, похожие на ячмень, но длиннее и тоньше, бурого цвета и горького вкуса; употребляются в финиковом напитке [19, 440].

²⁵ Костус (*ал-кист*). Бируни различает три вида костуса: арабский (белый), индийский (черный) и сирийский (цвета древесины самшита). Имеется и морской костус-сладкий, белый, который едят в свежем виде и употребляют для изготовления тус-сладкий, белый, который едят в свежем виде и употребляют для изготовления благоволий. Индийский костус употребляют при изготовлении лекарств [19, 712—714].

²⁶ Варс (*ал-варе*) — железки *Flemmingia* и др. ярко-красного цвета, встречаются на коре деревьев в Йемене, с которых их соскребают и собирают. Похож на раскрытый шафран [19, 855—858].

²⁷ Следует отметить, что чтение «Джурз» наиболее вероятное, ибо в текстах имеются разночтения. Де Гусе приводит предположение Ж. Рено, который высказывает мнение о том, что Джурз соответствует древнему названию Дуаба. В качестве рабочей гипотезы можно отметить возможность соответствия Джурза птолемеевскому Хризу, который в свою очередь соответствует стране Суваннаб-хуми, букв. «Золотая земля» буддийских источников.

²⁸ Ад-дарахим ат-татарийя. См.: *AI — Mogaddasi*. Ahsan al-taqasim. BGA, t III, 1877.

Н. М. Валиханова

МҮСЭЛМАН ТАЧИРЛЭРИНИН МЭШРИГЭ КЕДЭН ТИЧАРЭТ ЮЛЛАРЫ ҢАГДА (ИБН ХОРДАДБЕНИН МЭ'ЛУМАТЫНА ЭСАСЭН)

Исламын Жахын вэ Орта Шэрг өлкөлөрүнө жаылмасы мүсөлман тичарэтинин инкышафына тэсир етди. Бир чох орта эср эрәб мүсәлифлэри өзлэринин бу өлкөлэр Һагда м'луматларыны эсасэн, о јерлэрдэ олмуш адамларын хәбәрлэри эсасында гурмушлар. Хилафэтин Шэрглэ тичарэт элагэлэринэ бир чох тэдгигат эсэрлэри һәср едилмишдир. Лакин бу эсэрлэрдэ хүсусилэ Ибн Хордадбенин тәрәфиндән верилмиш тичарэт јоллары вэ бунунла элагәдар башга мәсәлэләр лазыми дәрәчәдә өјрәнилмәмишдир.

Мәгаләдә Ибн Хордадбенин «Јоллар вэ мәмлүкәтләр китабы»нда топланан Гиндистан, Чин вэ Чәнуби Шэрги Асија вэ Узаг Шэргин башга өлкөлөрүнә кедән тичарэт јоллары, бу өлкәдәр арасында тичарэт мүнәсибәтлэри, пул ваһидлэри, тичарэт мәһсуллары вэ с. һагда м'луматла јанашы, јери кәлдикчә «узаг тичарэт өлкөлөриндә» јашајан халгларын мәшгулијјәти, адәт вэ ән'әнәлэри, тәсәрруфаты вэ с. барәдә дә данышылып. Ибн Хордадбенин бу барәдә вердији м'лумат өзүнүн дәгиглији, дүрүстлүјү илә фәргләнир вэ ондан сонракы мүсәлифләр үчүн эсас мәنبә ролуну ојнајыр.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1981, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 4

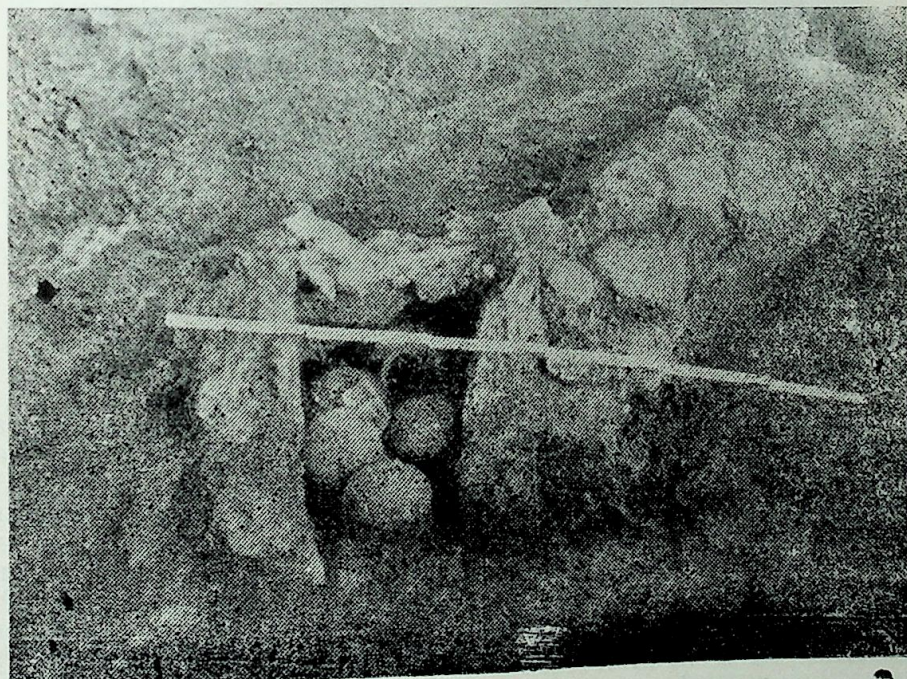
Ф. В. ГӘДИРОВ

ГӘБӘЛӘДӘН ӘЧЗАЧЫЛЫҒА АИД ТАПЫЛАН ӘМӘК АЛӘТЛӘРИ ҢАГГЫНДА

Мә'лумдур ки, тәбәбәтдә истифадә едилән әчзачылыг мәһсулларынын, јә'ни мүхтәлиф от, чичәк, јарпаг вә көкләрин тәркибиндә олан, ашағы һәрарәтдә бухарланан мәддәләрин бир гисми бухарговучу үсулу илә әлдә едилмишдир. Бу үсул илә әлдә едилән нанә, әтиршаһ, сөјүд, рејһан, бидмүшк, өјмәдәрән араглары, еләчә дә әл-куһул [1] вэ с.-дән мүәличә васитәси кими кениш истифадә олунмушдур [2].

Әчзачылыг мәһсуллары (дәрман) е'малы үчүн емприк (тәчрүби) истеһсалат аләтләринин јарадылмасы һәмишә вачиб мәсәлэләрдән бири олмушдур. Бу бахымдан Гәбәлә газынтылары заманы тапылан истеһсалат очағы вә әчзачылыға аид бухаргохучу аләтләр диггәти хүсусилә чәлб едир.

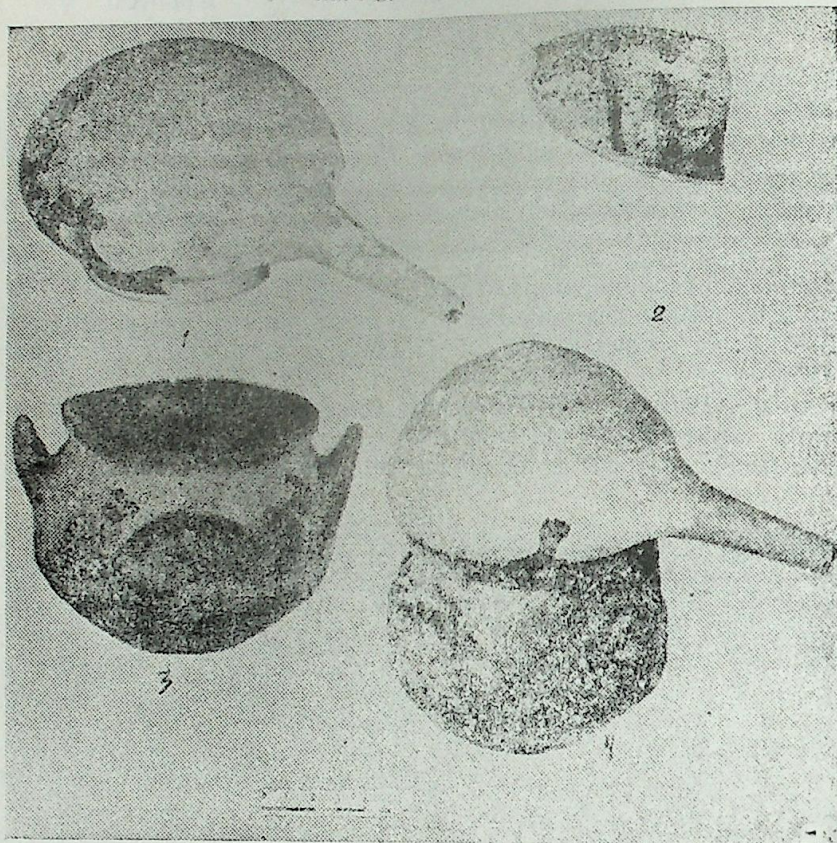
Белә ки, 1977-чи илдә Гәбәләнин Сәлбир һиссәсинин VII газынты сәһәсиндә археоложи иш апарылан заман 1,15 м. дәринликдән бир мараглы истеһсалат очағы ашкар едилмишдир (1-чи шәкил).

1-чи шәкил

Очаг узунсов дүзбучагы формада тикилмишдир (ағыз тәрәфинә доғру узанан јан диварлары шәрг тәрәфин диварына нисбәтән хејли узундур, ағзы гәрб тәрәфәдир). Башга очаглардан фәргли олараг [3], тәрәфләринин диварлары тәндир кими бишмиш килдән ибарәтдир. Диварлардан бири ичәријә доғру маил вәзијјәтдә галмышдыр. Очагын үстү тәмизләмә ишләри заманы хејли гопуб төкүлмүшдүр.

Очагын өлчүләри беләдир: ичәридән 0,22x0,25, чөлдән 0,70x0,50 м., һүндүрлүјү 0,35 м-дир.

Табло

Очагын ән марағлы хүсусијјәти одур ки, кичик һәчмли олмасына бахмајараг, онун ичәрисиндә сәлигә илә јерләшдирилмиш 5 әдәд кичик өлчүлү бишмиш сахсы габ (бир газанча, дөрд сәрпуш типли габ) вардыр. Габлар һамысы бүтөвдүр. Һәмин габлар илә бирликдә очагын ичәрисиндән бир әдәд кичик һәчмли вә чам формалы (дәрин нәлбәки шәкилли) илк дөвр ширли сахсы габын ағзынын кәнары да тапылмышдыр. Онун ичәрисинә сарымтыл-ағ астар (ангоб) чәкиләндән сонра, ачыг гәһвәји рәнкли ширлә чил-чил шәкилдә бәзәдилмиш вә бә'зән фырча илә астар үстүндән сәјрәк һалда енли золағлар чәкилмишдир (табло, 2-чи шәкил).

Газанчанын һүндүрлүјү 19 см., ағзынын диаметри 20 см-дир. Үмүни көрүнүшү јарымшары хатырладыр. Ағзынын ғырағы азча чөлә гат-

ланмышдыр. Гыса боғазы (0,5 см. һүндүрлүкдә), чијин һиссәси илә боғазын бирләшдији јердә чызма хәтдән ибарәт бәзәји вардыр. Габын ики гулағабәнзәр гулплары вә гулплара мугабил олан сағ вә сол чијинләри үстүндә јарымдаирәви габарыг чыхынтылары вардыр. Газанчанын чијинләриндән ашағы һиссәсини галын һис гаты өртмүшдүр. О, хырда гум гарышығы олан килдән әлдә һазырланмышдыр (табло, 3-чү шәкил).

Формача мис сәрпушу хатырладан габын отурачағы јохдур. Көвдәси там јарымшар шәклиндәдир. Онун ағзы чијининин үстүндән 1,2 см. һүндүрә галхыр вә дүз шәкилдә тамамланыр. Габын ағзындан 3 см. ашағыда уч һиссәси кетдикчә даралан лүләји вардыр. Габын ичәри түјү габын бухар бурахмамасы үчүн әһәмијјәтлидир. Өкәр габын ағзынын ғырағында шир булашығы көрүнмәсәјди, онун ичәрисинин шир тәбәгәси илә өртүлдүјүнү билмәк олмәз. Бу габ олдуғча нарын килдән дулус дэзкаһында һазырланмышдыр. Бишириләндән сонра сахсы ачыг чәһрајы рәнк алмышдыр. Габын һүндүрлүјү 10, ағзынын диаметри 6, көвдәсинин диаметри 12 см.-дир (табло, 1-чи шәкил).

Очагын ичәрисиндән бу чүр дөрд сахсы габ тапылмышдыр. Онларын һамысы јухарыда тәсвирини вердијимиз габ кими, кичик һәчмлидир.

Форма вә гурулушундан мә'лум олур ки, белә габлар истехсалатын мүәјјән саһәсиндә истифадә етмәк үчүн һазырланмышдыр. Онлар чох инчә шәкилдә һазырланмыш олса да, ичәриси ширлә өртүлән заман сәлигәсизлијә јол верилмишдир. Шир габын ағзынын кәнарына, бә'зән үстүнә дағыдылмышдыр. Онлар харики базар үчүн о гәдәр дә мүштәрикил ола билмәз. Она көрә дә бу габларын јерли истехсалын мәһсулу олдуғуну сөјләмәк олар.

Мүасир этнографик мугајисәјә мұрачиәт етдикдә, һәмин габлардан истехсалатын һансы саһәсиндә истифадә едилмәсини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмушдур.

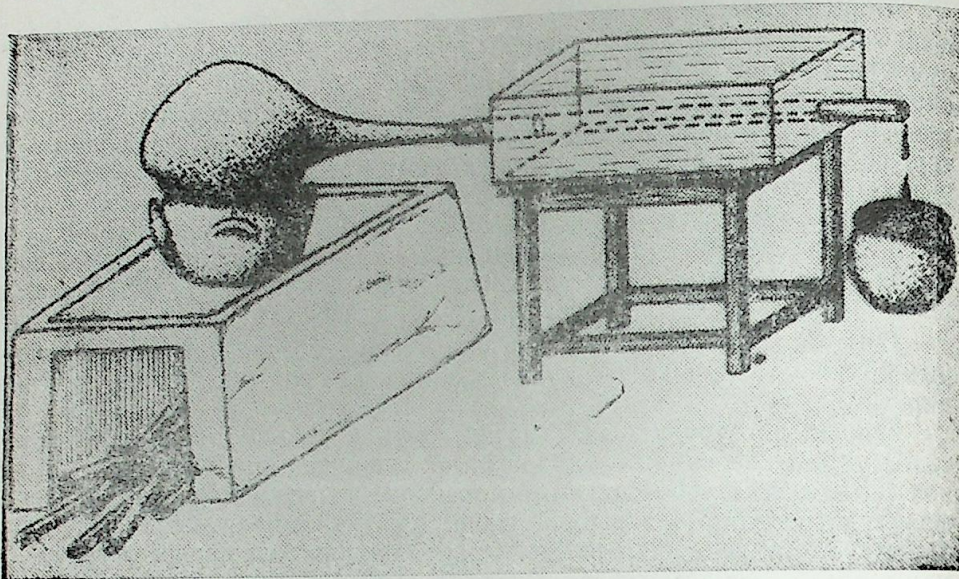
Мә'лумдур ки, һазырда кустар шәкилдә бухарговучу үсул илә биткиләрдән араг истехсал етмәк үчүн ашағыдакы истехсал ләвазиматларындан истифадә олунур: ири газан; газанын ағзына гапанан сәрпуш типли өртүк; ичәриси сојуг су илә долу нов; новун ичәрисиндә јерләшдирилән метал сојудучу.

Истехсал просесиндә газан очагын үстүнә гојулур. Онун ичәрисинә ғычғырдылмыш битки мәһсулу төкүлүр, сонра газанын ағзына килдән сәрпуш шәкилдә һазырланмыш өртүк гојулур. Сәрпушу хатырладан бу өртүк газанын ағзына гојуландан сонра (өртүјүн ағзынын диаметри газанын ағзынын диаметринә ујғун кәлмәлидир), газан илә өртүјүн бирләшән һиссәси хүсуси һазырланмыш мәһлулла бәркидилир. Әсас мәгсәд, газан гајнајан заман онун бухары газанын ағзындан кәнара чыхмамалыдыр. Бухар анчаг өртүјүн лүләјиндән кечмәлидир.

Очагын ағзынын әкс тәрәфиндә, газан илә бирликдә өртүјүн лүләјинин гаршысында истехсал ләвазиматынын үчүнчү һиссәси, јә'ни ичәриси сојуг су илә долдурулмыш вә һәр ики башында сојудучу јерләшә биләчәк дәлији олан (ен кәсијинин диаметри 5 см.) нов гојулур. Метал, сојудучу, новун ичәриси илә узадылыр. Онун бир башына өртүјүн лүләси кечирилиз. Сојудучу илә өртүјүн лүләји бирләшдирилән јер бухар чыхмасына имкан вермәмәк үчүн хүсуси һазырланмыш мәһлулла

бәркидилір. Нəһајət сојудучу васитəсилə ахыб кəлən мaјени јығмаг (көтүрмək) үчүн сојудучунун икинчи башында алт тəрəфə габ гојулур (2-чи шəкил).

Гејд етмək лaзымдыр ки, бу ил Сəлбирдə ашкар едилən очағын ичəрисиндən тапылан кил габлар јухарыда тəсвирини вердијимиз газан вə ағзынын өртүјүнүн там охшарыдыр. Башлыча фəрг бунларын олдугча кичик өлчүдə олмасыдыр (табло, 4-чү шəкил).

2-чи шəкил

Мəлум олдуғу кими, белə кичик өлчүлү истəһсал лəвaзиматы илə һазырланан спиртли ички тичарəт тəлəбатыны вə үмумијјəтлə ичкијə олан еһтијачы тəмин едə билмəз. Бу чəһəти нəзэрə алдыгда, јухарыда тəсвири верилən археоложи материаллардан ајры-ајры биткилəрин чичək, јарпаг вə көклəриндən мaјə һалында дəрман нөвлəри истəһсал етмəг үчүн эмək алəти, даһа ғыса десəк, газан вə онун ағзынын өртүјү кими истифадə едилдијини сөјлəјə билəрик.

Бу археоложи тапынтылардан вə Азəрбајҗанда бəзи ичкилəрин һазырланмасына даир этнографик мəлуматлардан [4] ајдын олур ки, мұасир дөврдə кустар шəкилдə битки арағларынын алынмасы технолокијасы, принципчə, орта эсрлəрдə биткилəрдən дəрман алынмасы технолокијасына ујғун кəлир.

Бунунла белə, мұасир техники аваданлығлардан истифадə едэрək, ефир јағлары алынмасы ишиндə тəтбиг едилən техноложи үсуллар да, һələ орта эсрлəрдə тəтбиг едилən үсуллара принципчə там ујғун кəлир [5]. Башлыча фəрг техники аваданлығларын шүшə габлардан ибарəт олмасы вə бу аваданлығларын чох инчə һазырланмасындан ибарəтдир.

Археоложи материалын дөврүнə кəлдикдə гејд етмək лaзымдыр ки, очагдан тəхминən 80 см. шəрг тəрəфдə 1 м. дəринликдən һичри 190/805(6)-чы илдə Бағдадда зəрб едилмиш аноним күмүш дирһəм [6] вə онунла бирликдə илк ширли сахсы габ ғырығлары тапылмасына

асасланарағ, тəсвир етдијимиз очаг вə габлары тəхминən VIII эсрин сону IX эсрин əввəллəринə аид етмək олар.

1975-чи илдə шəһəрин Гала һиссəсиндən тапылан бир сахсы габ сынығы [7] нəзэрə алынмaзса, Гəбəлəдən (Сəлбирдən) ашкар олунан эчзачылыға аид эмək алəтлəри республикамызын эразисиндə илк тапындыдыр.

Бүтүн гејд едилəнлəрə əсасən ашағыдакы нəтичəлəри сөјлəмək олар:

1. Тəсвир едилən очағы, ичəрисиндən тапылан сахсы габлара вə этнографик мұгајисəлəрə əсасən, истəһсалат очағы адландырмаг олар.
2. Очағын ичəрисиндən тапылан сахсы габлар орта эсрлəрдə эчзачылығ мəһсуллары истəһсал етмək үчүн эмək алəтлəри ролу ојнамышдыр.

3. Бу археоложи тапынты, тарихи-этнографија бахымындан VIII—IX эсрлəрдə Гəбəлə шəһəриндə эчзачылығ (дəрман истəһсалы) барəдə мəлумат верən мадди мənбə кими бөјүк елми əһəмијјəтə маликдир.

Əдəбијјат

1. «Əл-куһул» эрəб сөзү олуб, спирт мəһасынла ишлəдиламишдыр. «Алғаголь—сөзү дə бурадан мəјдана кəлмишдыр. Бах: Арабско-русский словарь. М., 1962, сəһ. 870.

2. А. И. Рустамов. К истории лекарствоведения в Азербайджане. «Ученые записки» АГМИ, XXXV, Баку, 1971, сəһ. 10—13. Јенə дə онун. Первый фармаколог Азербайджана Абу Мансур. «Ученые записки» АГМИ, XXXV, Баку, 1971, сəһ. 155—159.

3. Бу ил 11 əдəd очаг ашкар едилмишдыр. Онлар əсасən дүзбучағы, јарымдаирəви вə даирəви формада тикилмишдыр.

4. М. Н. Нəсирли. Азəрбајҗанын бəзи ичкилəри һағғында. АЕМ, 1 бурахылыш, Баку, 1964, сəһ. 136—140.

5. М. Горяев, И. Плива. Методы исследования эфирных масел. Алма-Ата, 1962.

6. Пул Азəрбајҗан Тарих Музеји нумизматика шəбəсинин мұдири, т. е. н. Əли Рəчəбли тəрəфиндən тəјин едилмишдыр.

7. Г. М. Əһмədов. 1975-чи илдə Гəбəлə шəһəринин Гала һиссəсиндə апарылан археоложи газынтыларын һесабаты, сəһ. 14 (əлҗазмасы).

Ф. В. Гадиров

ПРЕДМЕТЫ, УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ В ФАРМАЦИИ, НАЙДЕННЫЕ В КАБАЛЕ

Известно, что в древневосточной медицине многие фармацевтические вещества получали из различных трав, цветов, корней и листьев, испаряемых при низкой температуре. Для лечения различных заболеваний широко употреблялись эссенции мяты, герани, базилика, ивы и других растений. Данный метод широко применялся в медицинской практике наставника Авиценны, азербайджанца по происхождению, первого азербайджанского фармаколога Абу Мансура Муваффага. Значительный научный интерес в этом отношении представляют различные сосуды и предметы, найденные в 1977 г. при археологических раскопках в Кабале.

В статье подробно описываются производственный очаг и различные керамические котлы и калпакообразные сосуды. Следует отметить, что технология и методы получения различных лекарств (в том числе эфирное масло, эссенции и др.) в прошлом и в настоящем в принципе совпадают.

Найденные предметы, а также очаг хронологически относятся к концу VIII—началу IX в. Об этом свидетельствуют археологические и нумизматические факты и раскопная стратиграфия.

И. А. ЗЕЙНАЛОВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР

(Заметки этнографа)

Духовная жизнь каждого народа, и в том числе азербайджанского, широка и многогранна. Ее роль как сложного общественного явления в процессе становления новой исторической общности людей — советского народа велика.

Развитие и изменения в духовной жизни трудящихся все более связываются с научно-техническим прогрессом в нашей стране. «Современный уровень производства, научно-технический прогресс все больше сближает труд рабочего и крестьянина с трудом инженера, техника, агронома. Важную роль здесь играет быстрый рост культуры всего населения. Партия добивается того, чтобы все рабочие, все крестьяне стали интеллигентными в самом широком смысле слова, в полной мере применяли свои творческие способности, активно участвовали в духовной жизни всего нашего общества» — говорил тов. Л. И. Брежнев [1, 34—35].

Эта цель тесно связана с воспитанием всесторонне развитой личности, с совершенствованием ее духовных потребностей, с оптимизацией управления и регулирования системы удовлетворения духовных потребностей трудящихся [2, 167; 3, 86].

Для роста и дальнейшего развития духовного облика каждого человека особое значение имеет влияние культурно-бытовой среды. В. И. Ленин указывал, что помыслы и чувства человека «...вытекают необходимо из данной общественной среды, которая служит материалом, объектом духовной жизни личности...» [4, 423].

В Нахичеванской автономной республике, как и во всем Азербайджане, созданы благоприятные условия для поднятия роста и духовной культуры народа.

Одной из характерных черт советского образа жизни, воплотившей ленинскую мысль о том, что «искусство принадлежит народу», стало **массовое развитие самодеятельного художественного творчества** — свидетельство социальной и жизненной активности народа, его стремления непосредственно участвовать в создании и потреблении культурных ценностей. Участие в художественном творчестве налагает свой отпечаток на поведение человека в обществе, делает его более интересным, духовно богатым.

Трудно выразить в конкретных показателях огромную работу культурных учреждений в этом деле. В 1976 г. в сельской местности Азербайджанской ССР действовали 5771 художественный самодеятельный кружок, где было охвачено 76,3 тыс. чел. [5, 61].

В этом же году в автономной республике действовал 661 самодеятельный художественный коллектив, охватывающий 9 тыс. чел. [6].

В автономной республике число художественных кружков с каждым годом растет. В 1977 г. в автономной республике действовали 128 самостоятельных художественных коллективов, с охватом 9826 чел. 46 хороших коллективов, с охватом 1251 чел., более 57 хореографических (более 690 участников), 48 кружков прикладного искусства (509 чел.), 30 кружков любителей фото- и киноискусства (310 чел.); 133 агитбригады (1607 чел.). Достаточно сказать, что если в 1975 г. в Ордубадском районе насчитывались 34 художественных самодеятельных кружка, то их число возросло: в 1976 г. до 54, а в 1978 г. до 62, в которых занимаются более 2000 чел.

Вот неполный список известных художественных самодеятельных коллективов: ансамбль «Яллы» Ильичевского района, ансамбль народных инструментов г. Шахбуз, народный театр «Гянджлик» г. Нахичевани, коллектив хора гребной фабрики г. Орудабада, ансамбль волюнок (тулум) Нахичеванского района, вокальный квартет Шахбузского района. Ансамбль песни и пляски Нахичеванской АССР в составе 160 чел., с большим успехом выступал на концерте делегатов XXIX съезда КП Азербайджана.

Уже в течение двух последних лет Министерство культуры автономной республики и Комитет по телевидению и радиовещанию каждую субботу по местному телевидению проводят конкурс художественных самодеятельных коллективов.

Это искусство в настоящее время объединяет в автономной республике тысячи людей, принимая поистине всенародный характер. «Художественная самодеятельность как яркое выражение творческой активности масс способствует расцвету многонационального искусства народов Советского союза, воздействует на формирование коммунистического мировоззрения и воспитание народа» [7, 89].

Художественная самодеятельность становится ближе к жизни, к производству, эти коллективы становятся помощниками партийных и профсоюзных организаций в решении конкретных культурных и социальных задач. В Отчетном докладе XXIV съезду Л. И. Брежнев говорил: «Социализм не только открыл трудящимся массам широкий доступ к духовным ценностям, но и сделал их непосредственными творцами культуры. Одно из ярких свидетельств того — необычайный размах художественного народного творчества... Художественное творчество народа — одна из характерных черт нашей жизни» [8, 87].

Это положение отчетливо можно проследить на примере автономной республики, где художественная самодеятельность стала одним из наиболее действенных средств эстетического воспитания трудящихся.

Если обратимся к многочисленным примерам, выявляется одна характерная черта: занятия в кружках художественной самодеятельности не мешают его участникам в выполнении других обязанностей, наоборот, помогают им приобщиться к ценностям культуры и повышать свою духовную культуру.

Кружок художественной самодеятельности — не случайное собрание людей, собравшихся скоротать досуг. Это коллектив единомышленников, сознающих, что их работа — важная, несет радость людям. Народное искусство с каждым днем становится все более зрелым. Поэтому оно требует к себе большого внимания, заинтересованности и помощи.

Нахичеванские села издавна славятся своей самобытной художественной самодеятельностью.

Художественная ориентация населения автономной республики особенно проявилась в период подготовки к Всесоюзному фестивалю трудящихся в 1975—1976 гг.

В эти годы только в Шахбузском районе было создано 57 коллективов художественной самодеятельности. Было показано 225 концертов, 130 представлений. Особо следует отметить художественные самодеятельные коллективы сел. Арындж (танцевальный ансамбль девушек «Яллы»), Коланы, Ашагы Кышлак, Бадамлы и др. Хорошее впечатление оставляют вокальные квартеты девушек селений Коланы, Карабаба и Ашагы Кышлак. Высокие оценки у зрителей получили ансамбль народных инструментов «Арзу» и «Көнүл». Чабаны колхоза им. 26 бакинских комиссаров Айдын Гулнев, Айдан Гюлмамедов хорошо играют на дудке. Ансамбль народных инструментов Шахбузского района, ансамбль ашугов, вокальный квартет девушек с большим успехом выступили на третьем туре Всесоюзного фестиваля трудящихся и стали его лауреатами. Они были удостоены 3 золотых медалей из 4-х, которыми было удостоены ансамбли автономной республики, награждены 27 малыми золотыми медалями и 540 руб. денежной премии [9]. Из указанных ансамблей 85 чел. получили дипломы I и II степеней Оргкомитета фестиваля Азербайджанской ССР и Нахичеванской ССР.

На конкурсе для выявления молодых талантов и способных в области музыки Министерства культуры автономной республики и Комитета по делам телевидения и радиовещания при Совете Министров автономной республики в 1978 г. участвовали 6 сельских домов культуры, и все они получили премии.

В 1978 г. в работе 110 кружков, имеющих при клубах Шахбузского района, участвовали 1200 чел. [9].

Танцевальная группа «Яллы» Ильичевского района побывала в 1972 г. в ГДР и участвовала в международном фестивале. В группе 12 чел. (6 девушек и 6 юношей). «Яллы» название одного из древних танцев Азербайджана. Задача группы состоит в том, чтобы собрать все забытые песни и танцы «яллы» и возродить их, сделать достоянием народа, так как многие из этих многочисленных танцев забыты. Стремление группы увенчалось успехом — они уже подготовили «Эл хавасы», «Шарур», «Дорд аягы», «Нахичеван яллысы», «Газы-газы», «Кочари», «Тэнзэрэ» и другие танцы. Танцевальной группой (ансамблем) руководит народная артистка Азербайджанской ССР Амина Дильбази.

«Большая забота у нас, — говорит директор Дома культуры села Садарак Ильичевского района. А. Салимов, — проявляется о развитии художественной самодеятельности. Первый Всесоюзный фестиваль самодеятельного художественного творчества показал, как развивается художественный самодеятельный талант населения».

Интересен тот факт, что теперь самодеятельное творчество столь же популярно, сколь и профессиональное искусство. то стало возможным потому, что трудящимся обеспечен доступ к духовным ценностям, созданы все условия для развития их способностей и таланта.

При нахичеванском Доме учителя имеется вокальный ансамбль и ансамбль народных инструментов «Гызлар булагы» с группой нагаристов. В этом ансамбле с большим успехом участвуют певцы-любители, учителя ярымджанской средней школы Джаваншир Нематов и Хасай Исмаилов. Привлекает внимание тот факт, что они, наряду с исполне-

нием современных народных песен, выявляют и забытые старинные народные песни и мелодии.

Ансамбль нахичеванского Дома пионеров и школьников «Элван чичеклер» очень популярен не только в Азербайджане, но и за его пределами. Он выступал с интересной программой в Москве, Баку, «Артек». Этот ансамбль имеет почетный диплом ВДНХ СССР, неоднократно был лауреатом разных олимпиад, фестивалей и смотров. 3 члена этого коллектива в составе делегации ЦК ВЛКСМ в 1976 году посетили ГДР [11].

Детский театр «Бахар» дома пионеров и школьников г. Нахичевани пользуется большой любовью в автономной республике. Репертуар театра богат произведениями, написанными на основе народных сказок.

Ансамбль «Гейрчин» (Голубь) Дворца культуры Джульфы организован по инициативе самих ребят. Теперь самобытный детский коллектив художественной самодеятельности объединяет около 40 девочек и мальчишек. Повседневная воспитательная работа благотворно влияет на формирование эстетических вкусов ребят, способствует развитию у них культуры и профессиональных навыков. Юным музыкантам хорошо удается самый разнообразный репертуар. В программе ансамбля около 20 музыкальных произведений. Это «Ленин» Н. Багирова, «Шен Азербайджан» П. Бюль-бюль оглы, «Гянджа» Э. Джафарова, «Сумгаит» С. Рустамова, «Песня о БАМе» Н. Нагиева и др. Юные музыканты выступают перед трудящимися автономной республики.

При Шахбузском доме культуры уже несколько лет действует ансамбль ашугов. Только летом 1976 г. они дали 18 концертов на летнем пастбище «Ганлы гел» перед животноводами, в колхозе им. Дж. Джабарлы, в совхозе им. Орджоникидзе и в колхозе им. Ленина Нахичеванского района. Члены ансамбля Г. Нурнев, Ф. Набиев, И. Гаджиев — всегда желанные гости тружеников села [12].

Народный ансамбль Шахбузского района были участником этнографических концертов в Баку и Москве (1976—1977 гг.).

На улице Р. Люксембург № 7 г. Нахичевани проживает семья музыкантов — отец, мать и 5 детей — девушки Шахла, Гюльшам, Рухузар, сыновья — Ровшан и Гурбан. Гюльшам учится в V классе музыкальной школы по классу фортепиано, Ровшан учится в IV классе (он играет на нагаре), он член республиканского ансамбля нагаристов, награжден дипломом I степени Министерства культуры Азербайджанской ССР и несколькими похвальными грамотами, он лауреат музыкального фестиваля пионеров и школьников Азербайджана. Одновременно Ровшан учится в музыкальной школе в III классе (фортепиано), кроме того он очень хорошо играет на гармонии. 4-летний Гурбан также играет на нагаре. За успешное выступление на концерте в честь делегатов XXIX съезда КП Азербайджана он награжден дипломом I степени Дома народного творчества Азербайджана. Шахла и Гюльшам хорошо поют. Руководителем ансамбля является отец Панах Гурбанов (он руководитель ансамбля нагаристов Дома культуры Нахичеванской республиканской профсоюзной организации).

Один из ведущих самостоятельных коллективов Нахичеванской автономной республики является «Шарур». В составе его 40 влюбленных в танцы девушек и юношей. Благодаря их неиссякаемому поиску и стараниям, старинные почти забытые танцы вновь обретают жизнь на

сцене. Среди них «Тэнзэрэ», «Телло», «Лоло», «Кочари», «Халиф» и целый ряд других.

Ансамбль популярен далеко за пределами республики, ему аплодировали в Баку, Ташкенте и других городах. Он участник и дипломат Всемирного фестиваля этнографических танцев в Берлине, лауреат Всесоюзного конкурса самодеятельных народных ансамблей, выступал по Центральному телевидению, был участником Дней литературы и искусства Нахичеванской АССР в Баку.

В июле 1980 г. «Шарур» в составе делегаций нашей республики ездил показывать свое искусство в Венгрию, за что удостоился Почетной грамоты представительства Союза советских обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами и Дома советской науки и культуры в Будапеште [13].

В состав ансамбля входят швея Рена Алиева, работники культпросветучреждений Нахичевани Аманат Джавадова, Кифаят Исмаилов, Саттар Ахмазов и др.

Ансамбль во время уборочной компании каждый день выступает с шефскими концертами перед сельскими жителями, помогая своим искусством собирать богатые урожаи винограда и табачного листа. А все свободное от поездок время члены ансамбля, под руководством Нармины Сеидовой посвящают пополнению репертуара и разучиванием новых танцев.

Рабочий Аббас Фархадов из села Бизгов — хранитель ашугских традиций в республике. Теперь, когда у тружеников района больше свободного времени, он со своим сазом везде и всегда желанный гость. В репертуаре Фархадова множество песен и многие из них веселые, остроумные и любимы населением края. Он является участником всех праздников, участвует и на республиканских соревнованиях певцов и ашугу. Такая духовная потребность у человека приятна и для окружающих. «Мы отдыхаем душой и сердцем, слушая нашего ашуга», — говорят односельчане. Он награжден Почетной грамотой АСПС Азербайджана и Нахичеванской АССР.

Самодеятельные художественные коллективы и ансамбли сел Арындж и Кюкю (Шахбузский р-н) часто едут на гастроли в соседние Сисианский и Азизбековский районы Армении. И художественные коллективы этих районов приезжают с ответным визитом в Шахбузский район, что способствует взаимному обогащению репертуара народных талантов.

Гастроли ансамбля и другие братские республики способствуют взаимообогащению национальной культуры.

Большой популярностью среди населения автономной республики пользуется государственный ансамбль «Араз», который существует уже 21 год. Ансамбль часто выезжает на гастроли в райцентры и отдаленные горные селения Мегринского района Армянской ССР. Например, в августе и сентябре 1978 г. они в этом районе дали 25 концертов [14].

В юбилейные дни 50-летия образования СССР ансамбль «Араз» гастролитировал в республиках Средней Азии. Были тепло встречены выступления членов ансамбля Медины и Алмаз Аллахвердиевых, Гурбана Гасимова, Вахида Арабгогу и др. Араз был в Красноводске, Небит-Даге, Душанбе, Фрунзе, Ташкенте, Самарканде, Джамбуле, Чимкенте, Алма-Ате, Целинограде, Кустанае, Москве, Дагестане, Грузии и других городах. Известные ныне артисты — певцы Азербайджана, Эльбрус

Мехтиев, кеманчист Мамедов и другие являются воспитанниками этого ансамбля.

Солисты под аккомпанемент ансамбля народных инструментов «Араз», который возглавляет А. Самедов, исполняют популярные азербайджанские и русские песни, а также произведения композиторов братских республик. Но заметим, что самыми популярными у слушателей песни о труде, любви и сельских тружениках композиторов С. Алескерова, Э. Сабит оглы, А. Тагиева и др. Эти песни с большим вдохновением и воодушевлением исполняют М. Аллахвердиева, В. Арабгогу в сопровождении музыкантов ансамбля О. Веллева (нагара), М. Аббасова (тар), О. Кулиева (кларнет), Я. Оруджева (кеманча).

На втором этапе самодеятельного художественного фестиваля, посвященного XXV съезду КПСС, участвовали 1343 любителя народного творчества, в том числе 456 рабочих и 707 колхозников [16]. В 1976 г. с участием хора из 2500 чел. и художественных самодеятельных кружков был проведен Праздник песни.

Но имеются некоторые проблемы, которые мешают росту исполнительского мастерства творческих коллективов. Например, хорошую, содержательную, с ориентацией на высокое искусство песню услышишь не всегда. Трудно найти песни на азербайджанском языке. Нет нот для эстрадных и духовых оркестров, в которых самодеятельные кружки так нуждаются.

Наша задача заключается в том, чтобы выяснить национально-культурных ценностей. На наш вопрос, «какие песни и танцы больше всего вам по душе (нравятся?)», опрашиваемые в подавляющем большинстве указали на азербайджанские. Несмотря на это, наши исследования свидетельствуют о том, что многие опрошенные в своих ориентациях не ограничиваются только национально-специфическими ценностями. Это явление в большинстве случаев наблюдается среди городской молодежи, у которой имеются записи зарубежной эстрады, песни и танцы. В этом отношении выделяется молодежь г. Джульфы, где имеется коммерческий магазин по продаже импортных товаров. Этому способствует также близкое общение и дружба с молодежью других национальностей (русскими, армянами).

Примечания

- ¹ Л. И. Брежнев. Пятьдесят лет великих побед социализма. М., 1976.
- ² Материалы XXV съезда КПСС. М., Политиздат, 1976.
- ³ Развитие учреждений культуры и потребления культурных ценностей. Свердловск, 1977.
- ⁴ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., изд. 5, т. I, стр. 423.
- ⁵ М. А. Эфендиев. Прогрессивные традиции духовного развития сельского населения на современном этапе культурной революции. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1977, № 4.
- ⁶ «Шарк гапысы», 11 июля 1978 г.
- ⁷ С. Кафтанов. К новому подъему духовной культуры. М., 1960.
- ⁸ Материалы XXIV съезда КПСС. М., Политиздат, 1973.
- ⁹ «Шарк гапысы», 11 июля 1978 г.
- ¹⁰ «Шарк гапысы», 14 июля 1976 г.
- ¹¹ «Шарк гапысы», 15 августа 1976 г.
- ¹² В. Куимова. Танцует «Шарур». «Бакинский рабочий», 22 октября 1980 г.
- ¹³ «Бакинский рабочий», 2 сентября 1978 г.
- ¹⁴ «Шарк гапысы», 7 апреля 1972 г.
- ¹⁵ «Шарк гапысы», 25 июля 1976 г.

И. Ә. Зейналов

НАХЧЫВАН МССР ЭҖАЛИСИНИН МӘ'НӘВИ МӘДӘ- НИЈҖАТИ (ЕТНОГРАФЫН ГЕЈДИ)

Мәгаләдә чөл-этнографик материаллары әсасында Нахчыван МССР эҖалисинин мә'нәви мәдәнијјәтиндә бәдний өзфәалијјәт коллективләринин ролу вә әһәмијјәти ишыглан-дырылмышдыр. Топланмыш этнографик материаллар көстәрир ки, сон илләр Мухтар республикада бәдний өзфәалијјәт коллективләри эҖалинин идеја тәрбијәсиндә, онларда коммунист дүнја көрүшүнүн формалашдырылмасы сәһәсиндә хејли фәјдалы иш апар-мышлар. Бәдний өзфәалијјәтә күндән-күнә даһа чох һәвәскара чәлб олунур.

Мәгаләдә өзфәалијјәт коллективләринин кәмијјәт артымы, онларын кәнд әмәкчи-ләринә һамилик јардымы вә башга бу кими мәсәләләрдә өз әксини тапмышдыр.

АЗӘРБАЈҖАН ССР ЕАМЛАӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1981, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 4

Г. Ч. ӘЛИЈЕВ

ЈЕТКИН СОСИАЛИЗМ ШӘРАИТИНДӘ ШӘХСИЈҖАТИН МӘ'НӘВИ ТӘЛӘБАТЫНЫН ИНКИШАФЫ

Мә'нәви тәләбатын сосиал маһијјәтини вә структуруну тәдгиг ет-мәк, шәхсијјәтин формалашмасы кими мүрәккәб просесдә онун јерини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк мүһүм елми-нәзәри вә практики әһәмијјәт кәсб едир. Тәсадүфи дејилдир ки, Сов.ИКП МК-нын «1981—1985-чи ил-ләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри» ләјиһәсиндә совет адамларынын мадди вә мә'нәви тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәсинә, онун тәк-милләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јәтирилмишдир [1].

Тәләбат проблеми ичтимаи фикир тарихиндә һәмишә диггәти чәлб етмишдир. Лакин марксизмә гәдәрки сосиолокија тарихи идеалистчә-синә анлајараг тәләбатларын тәбиәти, чәмијјәт һәјатында онларын ролу вә мәншәји һаггында мәсәләни елми чәһәтдән һәлл едә билмә-мишләр. Бу сосиолокија һәм дә инсанларын тәләбатларыны там өдә-мәк мәгсәди илә чәмијјәти ингилаби сурәтдә дәјишдирмәји елми чә-һәтдән әсасландыра билмәмишдир. Илк дәфә марксизм фәлсәфәсиндә тәләбат проблеми тарихин материалистчәсинә анлајышы әсасында өзүнүн дүзкүн ардычыл елми һәллини тапа билмишдир. «Алман идео-локијасы» әсәринин мүәллифләри јазмышлар ки, һеч ким өзүнүн һәр һансы тәләбаты наминә бир шеј етмәдән һеч бир шеј едә билмәз[2]. Даһа сонралар Ф. Енкелс демишдир ки, инсанлар өз һәрәкәтләрини өз тәләбатларына әсасән изаһ етмәк әвәзинә, өз тәфәккүрләри илә изаһ етмәјә адәт етмишләр [3].

Инсанларын тәләбатлары онларын истәк вә арзуларынын, мәг-сәд вә чәһдләринин, демәк олар ки, бүтүн фәалијјәтләринин әсасыны тәшкил едир. Гысача десәк, инсан фәалијјәтинин мотивләри онун тә-ләбатлары илә мүәјјән олунур ки, бу да онун әхлагында апарычы рол ојнајыр. Ејни заманда тәләбатлар тарихи характер дашыјыр, јә'ни һәр бир ичтимаи-игтисади формасијанын өзүнәмәхсус тәләбат систе-ми вардыр.

Бу проблемлә мәшғул олан мүәллифләр тәләбата мүхтәлиф тә'-рифләр вермишләр. Бизчә, «фәлсәфә ексиклопедијасында верилән тә'-рифлә разылашмаг мүмкүндүр. Тәләбат организмин, инсан шәхсијјәти-нин, сосиал групун вә бүтүнлүклә чәмијјәтин, онларын мөвчудлуғу вә инкишафы шәраитинин објектив мәзмунундан асылылығыны ифадә едән вә онларын фәаллығыларынын мүхтәлиф формаларынын мәнбәји кими чыхыш едән вәзијјәтинә дејилир [4].

Бу тә'рифдә тәләбатын ашағыдакы әсас әламәтләри фәргләндири-лир: а) тәләбат субјектинин әтраф мүһитлә әлагәси; б) тәләбатын сөвгедичи характерә малик олмасы.

Бу чәһәтләрдән чыхыш етмәклә, онларын мәзмунуну мүасир инки-шафын мә'нәви-тарихи характеринә ујғун шәкилдә кенишләндирмәк

эсасында, јеткин социализм шэраитиндэ шэхсијјэтин мәнэви тэлэбаты илэ алагэдар мүэјјэн мүлаһизэлэр сөјлэмэк мүмкүндүр.

Мәлумдур ки, К. Маркс чөмијјэт һәјатыны ашағыдакы саһэлэрә бөлүрдү: мадди, социал-сијаси вә мәнэви. О, реал мөвчуд олан керчөклијин объект ролунда чыхыш етмәсиндән асылы олараг үч эсас нөв инсани тэлэбат ајырырды; физики, интеллектуал (мәнэви) вә социал[5].

Бәшәријјэт тарихи нәинки мадди истеһсалын инкишафы тарихидир, һабелә инсанын мәнэви аләмнин гәрарлашмасы вә инкишафы тарихидир. Инсанын мәнэви аләми исе чөмијјэтин мадди һәјаты, онун эмәк вә дүнјаны дәјишдирмәјә јөнәлмиш фәалијјәти нәтичәсиндә инкишаф едир. К. Маркс вә Ф. Енкелс гејд едирдиләр ки, мејдана кәлән инсан чөмијјэтинин илк тарихи иши јемәјә, ичмәјә, мәскәнә, палтара вә бәзи башга шејләрә олан зәрури тәбии тэлэбатын өдәнилмәси олушдур [6].

Инсан тэлэбатынын мәзмуну чөмијјэтин инкишафы, хусусән, мәһсулдар гүввэләрин, һаким истеһсал мүнәсибәтләринин, елмин, техниканын, мәдәнијјэтин вә с. инкишаф сәвијјәси илэ мүэјјән олунур. Чөмијјэт үзвләринә хас олан тэлэбатын ән эсас амили мадди истеһсалдыр. Истеһсал тэлэбатын һәм объектини (тәләб олуан шејләр), һәм дә субъектини јарадыр. Чүнки, инсан өзүнүн ичтимай вә мәнэви кејфијјәтләрини биринчи нөвбәдә эмәк сәјәсиндә инкишаф етдирир. Эмәк просесиндә инсанын өзү дәјишир, онун тэлэбаты артыр вә инкишаф едир. Онда јени кејфијјәтләр, хассәләр, јени фәаллыг формалары әмәлә кәлир. Тэлэбатын тәмин едилмәси инсанын физики вә мәнэви гүввэләрини инкишаф етдирмәклә бәрәбәр, јени тэлэбатын да әмәлә кәлмәсинә зәмин јарадыр.

Тэлэбат инсанлары бир-бири илэ бағлајыр, онлары коллектив, чөмијјэт дахилиндә бирләшдирир, чүнки инсан өз тэлэбатыны өдәмәк үчүн мадди вә мәнэви нөмәтләр јарадан башга адамлара алагә вә мүнәсибәтдәдир. Дикәр тәрәфдән, ичтимай мүнәсибәтләр тэлэбатын тәшәккүлүнүн мүһүм шәртинә чеврилир. Бу мүнәсибәтләр васитәсилә тэлэбат онлары тәрәдән биринчи вә эсас сәбәблә мадди нөмәтләр истеһсалы илэ мүэјјән олунур.

Фәлсәфи әдәбијјәтдә көстәрилдији кими, инсанларын мадди тэлэбаты—јемәјә, ичмәјә, кејимә, мәнзилә вә с. олан тэлэбаты принцип етибарилә мәһдуд характерә маликдир. Һәммин тэлэбатын өдәнилмәси нәтичәсиндә даһа мүрәккәб, даһа јүксәк тэлэбат олан мәнэви тэлэбат өн плапа кечир. Инсанларын мәнэви тэлэбаты исе һәгигәтән сонсуз вә һәдсиздир. Инкишаф етмиш социализм шэраитиндә елми-техники тәрәггинин чошғун сүрәтлә инкишафы дөврүндә, шәхсијјэтин тэләбатлары структурунда мәнэви тәләбатлар кетдикчә даһа үстүн јер тутмаға башлајыр. Мәнэви тәләбат илк нөвбәдә мүэјјән һәјат фәалијјәтинә, јарадычылыға олан тәләбатдыр [7].

Мәнэви тәләбат—инсанларын мәдәнијјэт сферасында фәалијјәти, мәнэви сәрвәтләри јаратмағы вә мәнимсәмәји ојадан вәзијјәтидир [8].

Тәбиәтин инсан тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просесиндә шәхсијјэтин керчөклијә мүнәсибәти үсулларынын фәсиләсиз инкишафы проәввәлки биоложи нөвләрдән «ирсән кечмиш» эсас тәләбатдыр. Инсан фәаллығыны ојадан тәләбатын характери инсанын илк тәләбатыны өдәмәли олан фәалијјэтин эсас әләмәт вә әлагәләрини дә ајдынлаш-

дырыр. Инсанларын ән биринчи тәләбаты олан мадди тәләбаты мадди истеһсалла билаваситә бағлы олуп, онунла да мүэјјән едилир вә билаваситә дә инсанларын биоложи структуру илэ мәһдудлашыр. Мәнэви тәләбат исе јалһыз сон нәтичәдә мадди истеһсалла мүэјјәнләшир вә онунла бирбаша дејил, ичтимай алагә вә мүнәсибәтләрин мүрәккәб системи васитәсилә бағлыдыр.

Мәнэви тәләбат мадди эсаса маликдир. Белә ки, зәрури мадди тәләбат габагчадан өдәнилмәдән мәнэви тәләбат нә мејдана кәлә бирәбәр инсанларын мадди вә мәнэви фәалијјэтинин ајрылдығы андан мәнэви тәләбат нисбәтән мүстәгил инкишаф мәнтигинә маликдир.

Мәнэви тәләбат мәнэви истеһсал вә мәнэви фәалијјәт просесиндә дәјишилир вә инкишаф едир. Мәнэви тәләбатын формалашмасы һәмчинин чөмијјэтин шүүрундан, ичтимай-сијаси гурулушдан, субъектин тәләбатларындан вә с. амилләрдән асылдыр. Өз нөвбәсиндә мәнэви тәләбат да истеһсала тәсир көстәрир вә мәнэви фәалијјэтин стимулу олур.

Чөмијјэтин инкишафы илэ алагәдар олараг башга тәләбатлар кими мәнэви тәләбат да кенишләннр. Маркс јазырды ки, инсанлар өз тәләбатларынын сонсузлуғу вә онлары кенишләнмәси габилијјәтләри илэ фәргләнирләр [9].

Мәнэви тәләбат башга тәләбат нөвләриндән өзүнәмәхсус хусу-сијјәтләри илэ фәргләнир; а) о шүүрла алагәдардыр; б) онун өдәнилмәси асудә вахтла бағлыдыр; в) онун субъекти илэ объекти арасындакы алагә тәмәннәсызлығла характеризә олунур; г) о шәхсијјэтин һәр-тәрәfli вә аһәнкдар инкишафына хидмәт едир [10].

Шәхсијјэтин мәнэви тәләбатынын структуру мәсәләсиндә бир нечә нөгтеји-нәзәр вардыр. Бир сыра тәдгигатчылар ичтимай фәалијјәт нөвләринә ујғун олараг мәнэви тәләбатын структуруну тәјин етмәјә чалышырлар.* Бәзиләри исе мәнэви фәалијјәт нөвләринә ујғун олараг мәнэви тәләбатын структуруну мүэјјән едирләр.** Лакин белә бөл-күләр нисбидир вә бу бөлкүләрдә зиддијјәт олдуғу нәзәрә чарпыр. Белә ки, бәзи һалларда бир фәалијјәт нөвүнә мәнэви тәләбатын бир нечә үнсүрү анд едилир вә ја мәнэви тәләбатын бәзи үнсүрләри бир нечә фәалијјәт нөвүнә шамил едилир. Беләликлә, фикримизчә, мәнэви тәләбатын структуруну тәшкил едән элементләри ашағыдакылара ајырмағ даһа дүзкүн оларды: 1. Елми дүнјакөрүшә олан тәләбат. 2. Ичтимай-сијаси фәалијјәтә олан тәләбат. 3. Идраки тәләбат. 4. Әхлағи тәләбат. 5. Естетик тәләбат. 6. Јарадычы-дәјишдиричи фәалијјәтә олан тәләбат. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу бөлкү дә нисби характер дашыјыр вә мәнэви тәләбатын структуруну тәшкил едән үнсүрләр, чәһәтләр арасында алагә вар.

Инкишаф етмиш социализм чөмијјәтиндә дә мадди фәалијјәт инсан фәалијјэтинин эсасы олараг галыр вә ән кениш тәләбат мадди тәләбатдан ибарәт олур. Демәли, бу чөмијјәтдә дә эмәк нәинки мадди нөмәтләр јарадылмасы васитәси, һабелә шәхсијјэтин мәнэви камил-

* «Проблемы потребность в этике и эстетике» китабынын мүәллифләри дәјишдиричи, практики, коммуникатив вә бәди фәалијјәтә ујғун олараг интеллектуал әмәјә, ичтимай-сијаси фәалијјәтә, дүнјакөрүшә вә идрака башга адамларла олан мүнәсибәтә, әхлағи-етик вә бәди тәләбат кими мәнэви тәләбатлар ајырырлар.

** В. Ф. Рјабов. «Наш духовный мир» китабында. мәнэви фәалијјәт нөвләринә көрә, сијаси, һүгуги, әхлағ, естетик, идракы вә дүнјакөрүшә ујғун олараг сијасәтә тәләбат, һүгуги шүүра тәләбат, әхлаға, дүнјакөрүшә, идрака нәзәри вә естетик тәләбат кими мәнэви тәләбатлар ајырыр.

лэшмәси вә инкишафы васитәси олур. «Әмәк—шәрәф, вичдан, шөһрәт, гәһрәмәнлыгдыр»—бу тәкчә шүар дежил, совет адамынын соснал һиссәринин инкишафыны стимуллашдыран психоложи фактора чеврилмиш әмәјин жүксәк соснал гүјмәтидир.

Шәхсијјәтин мә'нәви тәләбатынын формалашмасы вә реаллашмасы просеси коммунизмдин мадди-техники базасыны вә мәдәнијјәтинин јарадан әмәклә бағлыдыр. Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы мадди һәјәти зәнкинләшдирир, бу исә өз нөвбәсиндә мә'нәви тәләбатын жүксәлиши үчүн база јарадыр.

Әмәк инсанын тәфәккүрүнү, һиссләрини, ирадәсини вә характерини инкишаф етдирир вә шәхсијјәтин әхлағ вә естетик тәрбијәсинин әсасыны тәшкил едир. Әмәјин мәзмунунун долғуилуғу вә мәгсәдјөнлүлүғү—онда јарадычы фәалијјәт үнсүрләринин артмасына сәбәб олур. Билијин һәчми вә мәзмуну әмәјин мәзмунунун артмасы илә там үјғун оларағ инкишаф едир. Мәһз инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә әмәјин интеллектуаллашмасы просеси шәхсијјәтин мә'нәви тәләбатыны кенишләндирир.

Әмәјин биринчи һәјәти тәләбата чеврилмәси ән али мә'нәви тәләбат олмағла адамларда сағлам тәләбатын формалашмасы илә әлағдардыр. Шәхсијјәтин әмәјә тәләбаты нәинки онун јарадычы фәалијјәтә олан тәләбатыдыр, һәм дә онун зәнкинлијинин, јә'ни мә'нәви тәләбатларынын зәнкинлијинин конкрет тәһәһүрүдүр. Јеткин социализм чәмијјәтиндә әмәк фәалијјәтинин шәхсијјәтин тәләбатларыны өдәмәк васитәсиндән чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн һәјәти тәләбатына чеврилмәси просеси тәләбатын артмасы ганунунун әсас тә'сир формасыдыр. Бу просесин бүтүн чәмијјәт миғјасында реаллашмасы шәхсијјәтин тәләбатыны кетдикчә дәјишдирир вә јени инсанын формалашмасы үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

Социализм чәмијјәти тәләбатын характерини, структуруну дәјишдирир, она јени мүтәрәгги мәзмун верир. Бу о демәкдир ки, социализмдә тәләбат шәхсијјәтин өзүнүтәсдиғ, өзүнүн инкишаф васитәси олур. Белә ки, инсан өз тәләбатыны өдәмәк үчүн әмәјә, јарадычылыға, идрака олан габилијјәтинин ишә салмалы, реализә етмәлидир. Башға сөзлә, тәләбат, тәләбатын өдәнилмәси адамлары фәалијјәтә, јарадычылыға, өјрәнмәјә, билијә сөвг едир [11].

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә шәхсијјәтин мә'нәви тәләбатлары системиндә идраки фәаллығ вә идраки фәалијјәт мәнбәји олмағ етибарилә идраки тәләбат бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Идраки тәләбаты олан адамларын әтраф мүһитлә гаршылығлы фәалијјәтдә даһа габилијјәтли олдуғлары ашкар едилмишдир. Онларда билик, үмумбәшәри тәчрүбә, ичтимаи идеаллар вә мејлләр сәвијјәси, социал-тарихи вә мә'нәви просесләри дәрк етмәк габилијјәти даһа да инкишаф етмиш олур. Идраки тәләбатын формалашмасында һәр шејдән әввәл, һәр бир адамын интеллектуал инкишафы үчүн зәрури билик верән мәктәб мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Һазырда ССРИ-дә үмуми орта тәһсил һәјәта кечирилмишдир. 1980-чи илдә өлкәмиздә тәһсилдин бүтүн нөвләриндә 95 милјона јахын адам иштирак етмишдир.

Мүасир елми-техники ингилаб шәхсијјәтин идраки тәләбатынын инкишафында мүһүм стимул кими чыхыш едир. Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә елми-техники ингилаб истәһсал просесинин садә әмәк просесиндә елми просесә чеврилмәси үчүн шәраит јарадыр вә беләликлә дә шәхсијјәтин пешә ихтисасы, үмуми тәһсил вә мәдәни сәвијјәси илә бағлы олан јени тәләбләр ирәли сүрүр. Елми-техники ин-

гилаб шәхсијјәтин тәһсилдин мәзмунуна, формасына вә методуна тә'сир кәстәрир. В. И. Ленин тәһсиллә мәһсулдар әмәјин диалектик гаршылығлы әлағәсини гејд едәрәк јазмышдыр: «Кәнч нәслин тәһсилдин онун мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмијјәтин идеалыны тәсәввүр етмәк олмаз: нә мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил билијин мүасир вәзијјәти вә сәвијјәсинин тәләб етдији жүксәклијә галдырыла билмәз... мәһсулдар әмәји үмуми тәһсил илә бирләшдирмәк үчүн, јә'гин ки, мәһсулдар әмәклә иштирак етмәк вәзифәси һамыја һәвалә едилмәлидир» [12].

Тәһсил шәхсијјәтин мә'нәви әләминин әсас инкишаф мәрһәләсидир. Совет тәһсил системи адамларда јени соснал кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәсинә, онларын мәдәни һиссләр сәвијјәсинин даһа да жүксәлмәсинә көмәк едир, сәмәрәли дүшүнмәји өјрәдир, зәһни инкишаф етдирир, шәхсијјәтин соснал-психоложи хүсусијјәтләрини тәкмилләшдирир, жүксәк мә'нәви тәләбаты формалашдырыр, аһәнқдар вә һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин формалашмасыны истигамәтләндирир.

Тәһсил коммунист тәрбијәсиндән ајрылмаздыр. Тәһсил вә коммунист тәрбијәси системи мүәјјән дәрәчәдә шәхсијјәтин идраки вә әхлағи-мә'нәви тәләбатларынын гаршылығлы әлағәларини шәртләндирир. Ејни заманда шәхсијјәтин һәм идраки, һәм дә әхлағи тәләбаты соснал чәһәтдән шәртләнмишдир. К. Маркс вә Ф. Енkelс кәстәрмишләр ки, бу вахта гәдәр һәр чүр әхлағ нәзәријјәси сон һесаба чәмијјәтин мөвчуд иғтисади вәзијјәтинин мәһсулудур [13]. Коммунизм чәмијјәтиндә синфи әксликләрдән азад олан һәгиги бәшәри әхлағ тарихи зәрурәтдир. Коммунизм формасијасынын тәшәккүлү јолунда ганунаүјғун мәрһәлә олан инкишаф етмиш социализм шәхсијјәтин сағлам әхлағи тәләбаты тәрбијәси проблемини даһа чидди шәкилдә гаршыја гојур.

Чәмијјәт тәрәфиндән әхлағи зәрурәт, тарихи субъект чәмијјәтин вә соснал гуруларын габилијјәтләрини тә'мин етмәк тәләбиндә тәзәһүр едир. Чәмијјәтин бу әхлағи тәләбаты ичтимаи вә шәхси мә'нафәларин гаршылығлы мүнәсибәтләринин объектив зәрури өлчүсүнү ифадә едир. Анаданкәлмә тәбини-зәрури тәләбатдан фәргли оларағ әхлағи тәләбат сонрадан газанылан тәләбата аиддир. Демәли, әхлағи тәләбат соснал програмын, тәрбијәнин нәтичәси олуп, соснал мүнәсибәтләр вә ән биринчиси исә үнсијјәт мүнәсибәтләри әсасында мејдана кәлир.

Идраки вә әхлағи тәләбатла естетик тәләбат даһа сых әлағдардыр. Естетик тәләбат да инсанларын өз инсани имкан вә гүввәсинин јарадычылығ габилијјәти, севинчини дујмагдан ибарәт олан инсанын әмәк фәалијјәти әсасында мејдана кәлмишдир К. Маркс јазмышдыр ки, инсан, өзүнүн јаратдығы дүнјада өзүнү сејр едир [14].

Шәхсијјәтин естетик тәләбаты онун тәбиәт вә чәмијјәтлә, тарих вә мүасирликлә, һабелә кәләчәклә әлағәсини даһа да дәринләшдирир. Чүнки инсан өз естетик тәләбатыны өдәмәк үчүн тәбиәти өјрәнир, әдәбијјат охујур, мусиги динләјир, музејә, киноја, театра кедир, рәсәмалығ әсәрләри илә таныш олур вә с. [15].

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә шәхсијјәтин һәјәт вә фәаллијјәти үчүн инсан мүнәсибәтләринин «көзәллик ганунлары үзрә» инкишафы үчүн јени имканлар вә шәраит јараныр.

Естетик тәрбијәдә һәлл едилмәмиш мәсәләләр дә вардыр. Бу, естетик тәләбатын идраки тәләбатдан кери галмасы илә әлағдардыр. Бурадан белә бир мүһүм вәзифә ирәли кәлир ки, һәр бир совет ада-

мынын эстетик тәрбијәси сосиал-тарихи зәрурәтдир вә һәм дә чохдан мәлумдур ки, «әкәр сән инчәсәнәтдән зөвг алмаг истәјирсәнсә, демәли бәднн чәһәтдән тәсәлли адам олмалысан» [16].

Шәхсијјәтин габагчыл ичтиман практика вә онун актуал проблемләрини, бәшәријјәтин топладығы мәдәнијјәти вә бүтүн мәнәви сәрвәтләри мәннәмәси просесиндәки фәаллыгы онун эстетик тәсәввүр вә бахышларынын формалашмасынын мәнбәји кими вә һәм дә эстетик тәләбатынын әсасы кими чыхыш едир.

Эстетик тәләбат инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә шәхсијјәтин тәләбатлар системинин аһәнкдар олмасында [17] вә онун фәалијјәтинин бүтүн нөвләриндә хүсуси рола маликдир. Она көрә дә мәнәви тәләбатын тәркиб һиссәси кими эстетик тәләбатын формалашмасы вә инкишафы чәмијјәтимизин мүасир инкишафы дөврүндә хүсусилә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Социализм чәмијјәтиндә үмумсосоиологи ганун олан тәләбатын артмасы гануну һәр шәјдән әввәл чәмијјәтин әсас иғтисади ганунунун фәалијјәтинә ујғун кәлир. Бүтүн булар инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә тәләбатын артмасы ганунунун спецификлији вә мүтәрәгги мејлләри илә мүәјјән олунур.

Бу мејлләрдән бири инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә тәләбатын планаујғун инкишафы мејлидир. Мәлумдур ки, мәнәви тәләбатын формалашмасы вә инкишафы просесиндә субъектив аминин ролу артыр. Она көрә дә капитализмдән фәргли олараг социализмдә ичтиман истәһсалын али мәғсәди халгын артан мадди вә мәнәви тәләбатларыны тамамилә өдәмәкдән ибарәтдир [18]. Сов.ИКП XXV гурултајынын материалларында дејилир: «...мадди имканларын артмасы илә јанашы олараг адамларын идеја-мәнәви вә мәдәни сәвијјәси дә јүксәлмәлидир» [19].

Бу һагда Сов.ИКП МК-нын «1981—1985-чи илләр вә 1990-чы иләдәк олан дөврләрдә ССРИ-нин иғтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри» лајиһәсиндә дејилир: «80-чи илләрдә Коммунист Партијасы өз иғтисади стратегијасыны ардычыл сурәтдә һәјата кечирмәкдә давам едәчәкдир. Бу стратегијанын али мәғсәди... әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы, совет адамларынын сосиал вә әмәк фәаллығынын күчләндирилмәси әсасында халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсини дурмадан јүксәлтмәкдән, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы үчүн даһа јахшы шәраит јаратмагдан ибарәтдир» [20].

Беләликлә, социалист истәһсал мүнәсибәтләринин характери, бу мүнәсибәтләр системиндә шәхсијјәтин јери вә ролу илә мүәјјән олунан мәнәви тәләбат социализм чәмијјәтинин инкишафы просесиндә зәнкинләшир вә өз структуруну даим дәјишдирир. Башлыча олараг, ичтиман тәләбләр шәхсијјәтин тәләбатыны формалашдырыр. Шәхсијјәтин инкишафы үчүн бу тәләб вә шәртләр тарихән нә гәдәр дәгиг вә мүтәрәгги олса, даһа јүксәк вә даһа кениш мәнәви тәләбатын формалашмасы үчүн имканлар бир о гәдәр дә кениш олар.

Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә, елми-техники ингилабын наилијјәтләринин социализм тәсәррүфат системинин үстүнлүкләри илә үзви сурәтдә бирләшдирилдији бир шәраитдә совет адамларынын мәнәви тәләбаты, онларын елмә, техникаја, инчәсәнәтә јијәләнмәк һәвәси дурмадан артыр. Бу исә шәхсијјәтин һәртәрәфли камилләшмәсинә, онун јарадычылыг фәаллығынын артмасына вә мәнәви аләминин даһа дә зәнкинләшмәсинә сәбәб олур.

Беләликлә, мәнәви тәләбата бүтүн ичтиман һәјат саһәләриндә инсанларын фәалијјәт вә сосиал әлағәләринин мәнбәји вә нәтичәси кими бахдыгда көрүрүк ки, онун инкишафы илә шәхсијјәтдә јүксәк сосиал психологи вә интеллектуал кејфијјәтләрин формалашмасы просеси баш верир вә коммунизм уғрунда фәал мүбаризләр олан совет адамларынын мәнәви тәләбатларынын инкишафы вә формалашмасы коммунист тәрбијәсинин әсас вәзифәләриндән бири олур.

Мүасир мәрһәләдә Коммунист Партијасы, Совет дөвләти зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси саһәсиндә јүксәк наилијјәтләр газанмышдыр. Белә ки, совет адамларында ағыллы мәнәви тәләбат вә јени мәнәви аләм формалашмышдыр. Шүбһәсиз ки, јеткин социализм чәмијјәтинин сонракы инкишафы просесиндә дә шәхсијјәтин сағлам мәнәви тәләбатынын формалашмасы саһәсиндә јени наилијјәтләр газанлачагдыр. Бу мәсәләнин динамик һәлли өз нөвбәсиндә коммунизмә кечмәк үчүн әлверишли шәраит јарадачагдыр.

Әдәбијјат

1. «Коммунист» гәзети, 2 декабр 1980-чи ил.
2. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәр., 3-чү чилд, сәһ. 245.
3. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечнамиш әсәрләри, ики чилдә, II чилд, Бақы, 1953, сәһ. 81.
4. Бах: «Философское энциклопедия», 4-чү чилд, М., 1967, сәһ. 327—328.
5. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәр., 20-чи чилд, сәһ. 243—244.
6. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечнамиш әсәрләри, үч чилдә, 1-чи чилд, Бақы, 1978, сәһ. 21.
7. Бах: И. С. Кон. Социология личности. М., 1967, сәһ. 293.
8. Бах: «Философские науки», 1976, № 1, сәһ. 14.
9. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәр., 49-чу чилд, сәһ. 122.
10. Бах: «Философские науки», 1976, № 1; Г. С. Таросов. Проблема духовной потребности. М., 1979, вә 6.
11. Бах: Ф. Кочарли. Јеткин социализм чәмијјәтиндә мәнәви тәрбијә мәсәләләри. Бақы, 1979, сәһ. 48.
12. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијагы, 5-чи нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 522.
13. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 95.
14. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Из ранних произведений. М., 1956, сәһ. 566.
15. Бах: «Азербайжан» журналы, 1979, № 8, сәһ. 161.
16. К. Маркс вә Ф. Енкелс. Из ранних произведений. М., 1956, сәһ. 640.
17. Бах: «Социализм и личность», М., 1979, сәһ. 82.
18. Бах: ССРИ Конституцијасы (Әсас Ганун). Бақы, 1977, сәһ. 11.
19. «Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары». Бақы, 1976, сәһ. 85.
20. «Коммунист» гәзети, 2 декабр, 1980-чи ил. Сов.ИКП МК-нын «1981—85-чи илләр вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин иғтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри» лајиһәси.

Г. Дж. Алиев

РАЗВИТИЕ ДУХОВНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА

В статье с позиций исторического материализма исследуется проблема человеческих потребностей, показывается место и роль духовных потребностей в системе личности. Анализируется структура духовных потребностей личности и взаимовлияние различных социализма. В частности рассматриваются взаимосвязь и взаимовлияние различных структурных элементов духовных потребностей личности, раскрываются конкретные пути формирования эстетических, познавательных, нравственных и других элементов духовных потребностей социалистического типа личности в условиях развитого социализма.

Н. И. НАСЭНОВ

В. И. ЛЕНИН ТЭРЭФИНДЭН МАХИСТ
СОСИЛОКИЖАСЫНЫН ТЭНГИДИ

Русијада 1905—1907-чи иллэр ингилабынын мәғлубийјәтиндән сонра иртича башга сәһәләрдә олдугу кими, идеолокија сәһәсиндә дә һүчүма кечмишди. Бу заман марксизм бајрағы алтында чыхыш едән бир сыра идеологлар партијанын нәзәри әсасларына јенидән бахмағы тәләб едирдиләр. Богданов, Базаров, Јушкевич, Суворов вә башгала-рынын шәхсиндә рус махистләри Австрија физики вә философу Ернст Махын (1838—1936) вә алман философу Рихард Авенариусун (1834—1896) субјектив идеалист көрүшләрини тәблиғ вә мүдафиә едирдиләр. Белә бир мәсул вахтда рус марксистләри гаршысында марксизмн бур-жуа тәфтишчилијинин һүчүмларындан гөрүјүб сахламағ, пролетариа-ты вә онун партијасыны Русијада сосналист ингилабы уғрунда кәлә-чәк мүбаризәјә һазырламағ кими мүһүм вә тәхирәсалынмаз вәзифә-ләр дүрүрдү.

Бу вэзифэлэри В. И. Ленин өзүнүн 1909-чү илдэ чапдан чыхмыш «Материализм вэ эмпириокритицизм» эсэриндэ јеринэ јетирди. В. И. Ленинни марксизм фэлсэфэсини занкинлэшдирэн бу эсэри Русия фәһлә һәрәкатында оппортунизмин һәр чүр тэзаһүр формаларына гаршы мүбаризэдә партијанын гүдрәтли силәһи олду. В. И. Ленинни бу эсэриндә рус махистләринин фәлсәфи мөвгәји мүәјјәнләшдирилмиш, онларын истинад етдикләри нәзәри мәнбәләр тәфәррүаты илә шәрһ едилмишдир. В. И. Ленинни көстәрдији кими, махистләр материализми «ән јени» вэ «мүасир» позитивизм, тәбиәтшүнәслыг вэ с. нөгтәји-нәзәриндән «тәкзиб едирдиләр».

Мәлүм олдуғу кими, Мах вә Авенариус иддиа едирдиләр ки, куја онлар һәм материализмин вә һәм дә идеализмин биртәрәфлилијиндән јүксәјә галхмыш вә фәлсәфәдә үчүнчү хәтт јаратмышлар. Әслиндә исе онлар инкилис философу Чорч Берклинин (1685—1753) субјектив идеалист көрүшләрини бу вә ја башга шәкилдә тәблиғ едирдиләр.

В. И. Ленин «Материализм və эмпириокритицизм» əсəриндə махист-
лəрин бу əсəссыз иддиаларыны ифша едир və кəстəрирди ки, фəлсə-
фəдə ики хəтт—материализм və идеализм хəтлəри вардыр. Бунлардан
бири шejлəрдən дужуə və фикрə дужу, о бири исə фикирдən və дужу-

«Шејләрәнми дујғуја вә фикрә доғру кетмәли? Јохса фикирдән вә дујғудан шејләрә доғру? Енклес биринчи хәттин, јә'ни материализм хәттинин тәрәфдарыдыр. Мах исә икинчи хәттин, јә'ни идеализм хәттинин тәрәфдарыдыр. Неч бир кәләк, неч бир софизм... белә бир ај-дујғу комплексләриндән ибарәт билән нәзәријјәси субјектив идеализм-дир, беркличилији бош-бошуна чейнәмәкдир» [1].

Махистләрнин истинад етдикләри нәзәри мәнбәләрдән бири дә ин-
килис тарихчиси вә философу Давид Јумун (1711—1776) вә алман
философу Иммануил Кантын (1724—1804) агностисизми иди.

Мәлүм олдуғу кими, Мах вә Авенариусун фәлсәфи көрүшләри кантчылығын тәсири алтында тәшәккүл тапыб формалашмышды. Анчаг буна бахмајараг, онларын һәр икиси Кант фәлсәфәсиндәки «өзүндә шеј» һаггында материалист чәһәти бир кәнара атыр вә бунунла да кантчылығы Беркли фәлсәфәсинә јахыналашдырмаға сәј едирдиләр.

Махистлэр марксист фэлсәфи материализмә гаршы субъектив идеализми өн плана чәкирдиләрсә, тарихи материализмә гаршы ирәли сүрдүкләри мүддәалардан бири «тәбии сечмә гануну» иди.

Махистләр ичтимаи инкишафын мәнбәјини вә һәрәкәтвәричи гүв-
вәсини чәмијјәтин истеһсал үсулунда, инсанларын мадди фәалијјәтин-
дә дејил, онларын мәнәви фәалијјәтиндә, шүүрунда вә с. ахтарыр-
дылар.

В. И. Ленин вахтилә либерал халгчылыгын субјектив идеалист соснолокијасына гаршы мұбаризэдә Марксын белә бир мүддәасын әсасланырды ки, ичтиман инкишафа объектив, тәбии-тарихи бир просес кими бахмаг лазымдыр; бу просесин әсасыны исә мадди шәраит вә һәр шәйдән әввәл инсанларын һәјаты үчүн зәрури олан мадди не'мәт-ләрин истәһсал үсүлү тәшкил едир. В. И. Ленин кәстәирди ки, Марксын кәлдији бу нәтичә ичтиман инкишафын объектив ганунлары һаг-гында дәһиг билик верир, пролетариаты вә онун партијасыны ингила-би фәалијәт үчүн нәзәри чәһәтдән силаһландырыр.

Рус махистлэринин тәфтишчилији вә оппортунизми онларын истеһсал үсулу, ху́суслә мәһсулдар гүввэләр һаггындакы муһакимәләриндә дә өзүнү көстәрирди. Богданов мәһсулдар гүввэләри техника, эмәк аләтләри илә мәһдудлашдырыр вә онун истеһсалыны шәхси амиллән—иш гүввәсиндән аҗырырды. Мәһсулдар гүввэләри инсансыз көтүрмәк онлары истеһсал муһасибәтләриндән тәчрид етмәжә кәтириб чыхарыр. Истеһсал үсулуна бу чүр бахышын марксизмлә һеч бир әләгәси јохдур. Рус махистләри марксизмин истеһсал муһасибәтләринин дәјишилмәси мәһсулдар гүввэләрин инкишафындан асылыдыр мүддәасыны инкар едә билмирдиләр. Лакин бунунла јанашы онлар мәһсулдар гүввэләрин инкишафына истеһсал муһасибәтләринин тәсирини, онларын инкишафыны сүр'әтләндирмәсини вә ја ләнкитмәсини инкар едирдиләр. Русијадакы махист тәфтишчиләр белә бир јанлыш мулаһизә тәблиғ едирдиләр ки, социалист истеһсал муһасибәтләри мәһсулдар гүввэләрин өзбашына инкишафынын нәтичәси оларағ мејдана кәләчәкдир. Бунунла да онлар һәгигәтдә пролетариатын мәнәфејинә хәјанәт едир, ону өз азадлығы уғрунда ингилаби мубаризәдән јајындырмағ мәғсәдини күдүр вә социализмин динч јолла гурулачағыны иддиә едирдиләр.

Махистләр көстәрирдиләр ки, куја јашамаг уғрунда мүбаризә вә тәбии сечмә ичтимаи инкишафын һәрәкәтверичи гүввәсидир. В. И. Ленин «Материализм вә емпериокритисизм» әсәриндә алман махистләриндән Блејин, Петсолдтун ичтимаи инкишаф һаггында субјектив-идеалист көрүшләриндән бәһс едир, Петсолдтун «сабитлик» нәзәријәсинин ичтимаи мәнасыны ачыр вә көстәрирди ки, онлар тәбиәтин инкишаф ганунларыны механики олараг чәмијјәтә кечирир, биоложи ганунларла сосиоложи ганунлары ејнләшдирирләр.

Алман махисти Блеј Марксын иктисади тәлимини «гејри сәһи
жи» олдуғуна көрә «тәнгид едирди» В. И. Ленин көстәрирди ки, 103

бәли, Марксын игтисади тә'лими «гејри биоложи»дир; аи'чаг бу онун эн муһум мәзијјәтидир. Бу елә бир јеканә елми тә'лимдир ки, ичтимаи инкишафла тәбиәтин инкишафы арасындакы спесифик фәрғи дүзкүн әкс етдирир.

Башга бир алман махисти Петсолдт да өзүнүн «сабитлијә мејл» тә'лими илә ичтимаи һәјат һадисәләрини субјектив идеализм мөвгејиндән тәдгиг едирди. Махист «сабитлик» нәзәријјәси капитализм ичтимаи гурулушуну горујуб сахламаг мәгсәдини күдөн вә пролетариатын ингилаби мүбаризәсинә гаршы чеврилән бир тәлим иди. Махист Петсолдта көрә, куја бүтүн ичтимаи инкишаф «сабитлијә» доғру мејл едир. Мүәллиф етика вә естетика мәсәләләрини дә, чәмијјәтин социал гурулушунун характери мәсәләләрини дә «сабитлик» тә'лими илә изаһ едирди. Петсолдта көрә, куја «сабитлик» принципи етика саһәсиндә адамлары бир-биринә гаршы мәрһәмәтли, рәһмли олмага, тәсәррүфат саһәсиндә исә капиталистләрин мәнфәәтинин ашағы салынмасына вә фәһләләрин әмәк һаггынын артырылмасына кәтириб чыхарыр.

Бу тәлимә көрә куја һәр бир адамда сабитлијә мејл вардыр, бу да кәләчәкдә тәдричән ичтимаи бәрабәрлијин мејдана чыхмасына сәбәб олачагдыр.

Петсолдт өзүнүн бу чүр идеалист вэ мүртөчө тә'лими илэ социализмэ вэ социалист идејаларына гаршы чыхырды. В. И. Ленин алман махистләринин көрүшләринин мүртөчө маһијјәтини кәскин тәнгид едәрәк јазыр:

«Блєјин, Петсолдтун вә Махын сосиоложи экскурсијалары,—ән чєјнәнмиш зир-зибили «јєни», «ємпириокритик» системлэшдирмә вә терминләр пәрдәси алтында тәкәббүрлә шиширдиб јажан мешшан бир адамын һәдсиз күтбєјинлијиндән ибарәтдир... гносеолокијада да, сосиолокијада да єјни шєј, єјни алабәзәк пәрдә архасында єјни мүртәчє мөзмүн көрүрүк» [2].

Рус махистлэринин дә сосооложи көрүшлэри онларын алман һәм-карларында олдуғу кими идеалист вә мүртәчә маһијјәт дашыјырды. Бүтүн махистләр, о чүмләдән рус махистлэри дә ичтимаи инкишафда объектив вә субјектив амиллэрин гаршылыгылы диалектикасыны дүз-күн тәсәввүр едә билмирдиләр. Онлар субјектив амилин ролуну ши-ширдир, инсанларын мадди һәјатыны исә мә'нәви фәалијјәтин нәти-чәси һесаб едир вә бунунла да чәмијјәтин инкишаф тарихинин объек-тив ганунаујғунлуғуну инкар едирдиләр. Субјектив-идеалист идрак нәзәријјәсинә әсасланан махистләр ичтимаи һәјаты вә ичтимаи инки-шафы психләшидирдиләр. Ичтимаи һәјатын психик һәјат кими тәсәв-вүр едилмәсинин мәзмуну ондан ибарәтдир ки, бурада чәмијјәт ин-санларын мадди фәалијјәтиндән, онларын истәһсал мүнәсибәтләриндән тәһрид едилмиш шәкилдә, коллектив шүүр кими, үмумијјәтлә шүүр ки-ми көтүрүлүр вә бунунла да ичтимаи варлыглы ичтимаи шүүр ејниләш-дирилирди.

Богданов көстөрүрди ки, јашамаг уғрунда мүбаризэдә инсанлар
шүүрлу вүчуд кими бирләширләр. Үнсijјәтин әсасында шүүр дурур;
буна көрә дә шүүрлулуғ ичтимаи һәјатын әсасыны тәшкил едир.
Беләликлә, Богданов ичтимаи вәрдиһә

Беләликлә, Богданов ичтимаи варлыгга ичтимаи шүүру ејниләш-
диридди. Доғрудур, инсанлар үнсийјәтә кирир, ичтимаи истеһсалы һә-
јата кечирәркән шүүрлу вүчуд кими һәрәкәт едирләр; анчаг бу һеч
дә о демәк дејилдир ки, ичтимаи шүүр ичтимаи варлығын ејнидир.
В. И. Ленин јазырды: «Инсанларын үнсийјәтә кирәркән бу үнсийјәтә
шүүрлу вүчудлар кими кирмәләриндән һеч дә белә бир нәтичә

чы хмыр ки, ичтимаи шүүр ичтимаи варлыгын еңи олмалыдыр. Аз-чоҳ мүрәккәб формасијаларын һамысында—хүсусән, капитализм ичтимаи формасијасында—инсанлар үнсijтә кирәкән бу заман нә кими ичтимаи мүнәсибәтләр јарандыгыны, бу мүнәсибәтләрин нә кими ганунларла инкишаф етдијини вә и. а. баша дүшмүрләр... Дүнја тәсәррүфатында һәр бир ајрыча истехсалчы истехсал техникасында мүәјјән бир дәјишиклик етдијини баша дүшүр, һәр бир саһибкар мүәјјән мәһсуллары башга мәһсуллара мүбадилә етдијини баша дүшүр, ләкин бу истехсалчылар вә бу саһибкарлар бунунла да ичтимаи варлыгы дәјишдирдикләрини баша дүшмүрләр... Сизин јашамагыңыздан вә тәсәррүфатла мәшгул олмагыңыздан, ушаг төрәтмәјиниздән вә мәһсул истехсал етмәјиниздән, бу мәһсуллары мүбадилә етмәјиниздән һадисәләрин объектив зәрури силсиләси әмәлә кәлир»[3].

В. И. Ленин дөфәләрлә көстәрмишдир ки, марксизм ичтимаи һәя-
тын субъектив чәһәтини һеч дә инкар етмир, ичтимаи инкишафы әкс
етдирән бу амил инсанларын варлығы илә, ичтимаи синифләрлә гар-
шылыклы тә'сир һалында олур.

Махистләр ичтимаи шүүр формаларыны чәмијјәтин мадди һәјат шәраитиндән аҗырырдылар. Мәсәлән, Богданов көстәридри ки, идеолокија инсаньын «өз һәјатыны тәшкил етмәсинә» хидмәт көстәрән «ичтимаи шүүрдур». Беләликлә, өзүнү «маркснет» адландыран Богданов идеолокијанын, ичтимаи шүүрун ичтимаи варлығы әкс етдирдији мүддәасыны прәли сүрмүрдү. Богданов идеолокијанын сифилији вә партијалылығы һаггында марксизм мүддәасыны тәһриф едир, һәр бир ичтимаи-иғтисади формасијада идеолокијанын анчаг бир формасынын мөвчуд олмасы, бунун да һәммин формасијанын техники просесиндән прәли кәлдијини иддиа едирди. Богданов инсанларын ичтимаи шүүруну, дүңјакөрүшүнү онларын чәмијјәтдәки ичтимаи, синфи вәзијјәтләриндән тәһрид едирди, бу исә материализм илә идеализм арасындакы мүбаризәдә битәрәфлик мөвгәјинини мүдафиәсинә кәтириб чыхарырды.

Мәсәлә ондадыр ки, тәбиғәт вә чәмијјәтә олан бахышлар системи бүтүн дөврләр вә синифләр үчүн ејни дејилдир. Инсанларын ичтимай шүүру, онларын дүнјакөрүшү онларын ичтимай вәзијјәти илә мүүјјән едилир. Буна көрә дә синифли чәмијјәтдә «битәрәф», партијасыз идео-локија ола билмәз. Бу бахымдан В. И. Ленинин фәлсәфәнин партија-лылығы барәсиндәки тәлими принципиал әһәмијјәтә маликдир. Бу тә-лимә көрә, синифли чәмијјәтдә синифләр фөвгүндә дуран, партијасыз идеолокија, партијасыз фәлсәфә ола билмәз. Фәлсәфәнин партијалы-лығы принципи пролетариатын, бүтүн зәһмәткешләрин мәнәфејини мү-дафиә етмәк тәләбини ирәли сүрүр вә материализмдән аз да олса узаглашмаға гаршы барышмаз мүбаризә апармағы тәләб едир. В. И. Ленин бунунла әлагәдар олараг Маркс вә Енkelсин фәлсәфәдә ахырадәк партијалы мөвгедә дурдугларыны нүмунә көстәрәрәк јазыр-ахы: «Марксын вә Енkelсин даһилији мәнз ондан ибарәтдир ки, чох-дун бир дөвр әрзиндә, аз гала јарым әср мүддәтиндә онлар мате-риализми инкишаф етдирмиш, фәлсәфәдә бир әсас чәрәјаны ирәлиләт-риализми мишләр, артыг һәлл олунмуш гносеоложи мәсәләләри тәкрат едиб дур-мајараг, буну ардычыл сурәтдә јеритмишләр, һәмин материализми ичтимай елмләр саһәсиндә нечә јеритмәк лазым кәлдијини көстәрә-рәк фәлсәфәдә «јени» хәтт «кәшф етмәк», «јени» чәрәјан ихтира етмәк вә и. а. үчүн едилән чәһдләри бир зибил, бир чәфәнкијат, тәмтәрәглы вә иддиалы тартан-партан кими амансызлыгла сүпүрүб атмышлар. Бу чүр чәһдләрин анчаг сөздән ибарәт олдуғуну, јени фәлсәфи «изм-

ләрлә» схоластик оюнбазлыгы, мәсәләннн маһијәтннн дөбдөбәли кә-
ләкләрлә зибилләмәји, ики әсас ғиосеоложи чәрәјәнын мүбаризәсннн
ајдын баша дүшүб тәсәввүр едә билмәмәји—Маркс вә Енкелс бүтүн
фәалијјәтләрнн бојунча бах бунлары тәғиб етмиш, пнсләмншләр» [4].
Фәлсәфә саһәснндә партијалар арасында кедән мүбаризә нәтичә ети-
барилә мүәјјән синфи мәнәфәләрнн мүдафиә едир, буна көрә дә фәлсә-
фәнин партијалылыгы олдуҗча бөјүк ичтиман әһәмијјәт кәсб едир.

В. И. Ленин көстәрнрдн ки, елмнн вәзифәси ичтиман инкишафын
объектив мәнтигинн гаврамағы бачармағ вә буна ујғун оларағ габаг-
чыл синифләрнн шүүрлу фәалијјәтннн ичтиман һәјәтын ингилаби су-
рәтдә дәјишдирилмәсннә доғру јөнәлтмәкдән ибарәтдир.

Махистләр тарихи ғанунаујғунлуғ ичтиман инкишафын мәнбәји
мәсәләснндә олдуғу кимн бөһранлар, синифләр вә синфи мүбаризә,
дөвләт вә ингилаб вә с. мәсәләләрнн тәдгигнндә дә идеализм мөвҗе-
јиндә дурур вә бу чүр ичтиман һәјәт һадисәләрннә «биоложи-сосоиоло-
жи» мөвҗедән јанашырдылар.

В. И. Ленин Богдановун шәхснндә ичтиман һәјәт һадисәләрннә
бу чүр гејри-елми вә мүртәчә мөвҗедән јанашмағы ифша едәрәк «Ма-
териализм вә емпириокритисизм» әсәрләрнндә јазырды:

«Богданов һеч дә марксист тәдгигаты илә мәшғул олмур, бу тәд-
гигатын һәлә әввәлләр әлдә етдији нәтичәләрә биолокија вә енеркетика
терминләрнн дону кејдирмәклә мәшғул олур. Бүтүн бу чәһд баш-
дан-баша һеч бир шејә јарамаз, чүнки «сечмә», енеркијанын
«ассимилјасијасы вә дезассимилјасијасы», енеркетика балансы вә
и.а. вә с. кимн анлајышлары ичтиман елмләр саһәсннә тәтбиг етмәк
бош ибарәчилликдир. Ишдә бу анлајышлар васитәсилә ичти-
ман һадисәләрнн һеч чүр тәдгиг етмәк, ичтиман елмләр методуну
һеч чүр ајдынлашдырмағ олмәз. Бөһранлар, ингилаблар, синифләрнн
мүбаризәси вә с. кимн һадисәләрә «енеркетика» вә ја «биоложи-сосоиоло-
жи» дағғасы вурмағдан даһа асан бир шеј јохдур, лакин бундан даһа
сәмәрәсиз, даһа схоластик, даһа чансыз бир иш дә јохдур» [5].

Богданов чәмијјәтдәки синфи бөлкүнүн әсасынн инсан группа-
рынын истеһсал васитәләрннә олан мүнәсибәтиндә дејил, онларын тәш-
килатчылары вә ичрачылары бөлүнмәләрнндә көүрдү. Богданова көрә,
«ичтиман групплар» ихтисәслашманын инкишафы зәмининдә, «синиф-
ләр исә инсанларын тәсәврүфат саһәснндәки мүрәккәблији илә әлағә-
дар оларағ чәмијјәтдәки тәшкнлатчылығ вә ичрачылығ функцијалары-
на бөлүнмәләрннә көрә мөвчуддур. Бу мүнәсибәтлә Богданов јазырды:
«Сосиал групплар» ихтисәслашманын инкишафы зәмининдә, «синиф-
ләр» исә чәмијјәтдә тәшкнлатчылығ вә ичрачылығ функцијаларынын
мүтәрәггн гајдада бир-бириндән ајрымасы зәмининдә мејдана чы-
хыр. Сосиал групплар бөлкүнүн вә синфи бөлкүнүн маһијјәти сосиал
сечмә истигаһәтиндә мүнһүм һәјәти фәргләрдән ибарәтдир» [6].

Беләликлә, махистләр синфи мүбаризәнин әһәмијјәтиннн ачыб көс-
тәрмәк әвәзинә буржуа чәмијјәтиндәки синифләрнн «әмәкдашлығны»
тәблиғ едирләр. В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм»
әсәриндә буржуазија илә пролетариатын «әмәкдашлығы» һағгында
махистләрнн реформист нәзәријјәсннн ифша етмиш, синифләр вә син-
фи мүбаризә һағгында марксист тәлими мүдафиә едәрәк, ону даһа да
инкишаф етдирмишдир.

Махистләр синифләр вә синфи мүбаризә саһәснндә олдуғу кимн,
дөвләтин мәншәји вә маһијјәти мәсәләснндә дә марксизм нәзәријјәси-
нн тәһриф едирдиләр. Богданова көрә, дөвләт синифләр фөвғүндә дуран

бир тәшкнлат олмағ етибарилә һәјәтдакы зиддијјәтләрнн, мүбаһисәли
мәсәләләрнн һәлл етмәк, барышдырмағ вә узлашдырмағ мәҗсәдилә меј-
дана кәлмишдир. Куја буна көрә дә б. чәмијјәтин бүтүн үзвләрннн
мәнәфејинн мүдафиә едир. Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, дөвләтин
мәншәји вә маһијјәти она анчағ синфи мүбаризә зәмининдә јанашды-
да ајдын олур, чүнки истисмарчы чәмијјәтләрдә дөвләт синфи зидди-
јәтләрнн вә синфи мүбаризәнин барышмазлығы мәһсулу кимн мејдана
кәлир. О, чәмијјәтин антагонист синифләрә бөлүндүјү вахтдан бәри
мөвчуд олмуш вә бүтүн истисмарчы чәмијјәтләрдә игтисади чәһәтчә
гүдрәтли олан синфин әлиндә мәзлум синифләрнн итаәтдә сахламағ
үчүн бир әләт ролуну ојнамышдыр.

В. И. Ленин јазырды:

«Дөвләт синфи зиддијјәтләрнн барышмазлығы мәһсулу вә
тәзаһүрүдур. Синфи зиддијјәтләр һарада, нә заман вә нә дәрәчәдә об-
ъектив сурәтдә барышдырыла билмирсә, дөвләт дә орада, о заман
вә ејни дәрәчәдә мејдана кәлир» [7].

Марксизмн сахталашдырмаға чәһд едән рус махистләрнндән би-
ри дә Суворов иди. О, «гүввәләрә гәнаәт» принципннн ирәли сүрүр вә
көстәрнрдн ки, һәр чүр инкишаф—гејри-үзви, биоложи вә ичтиман ин-
кишаф бу ғануна табедир. О, ејни заманда иддиә едирди ки, куја бу
ғанун чәмијјәтин инкишафынн материалистчәсннә изаһ едир. В. И. Ле-
нин тутарлы дәлилләрлә сүбүт едирди ки, Суворовун «гүввәләрә гәна-
әт» ғануну онун көстәрдији саһәләрдән һеч биринә тәтбиг едилә бил-
мәз. Суворов «гүввәләрә гәнаәт» анлајышыны мәһсулдар гүввәләрнн
инкишафы кимн шәрһ едир, һәм дә марксизмн сахталашдырмаға чәһд
едәрәк көстәрнрдн ки, куја Марксын да сосоиоложи нәзәријјәсннн
әсасынн «гүввәләрә гәнаәт» принципи тәшкнл едир.

Бу мүнәсибәтлә В. И. Ленин јазырды: «Јох, Маркс өз нәзәријјәси
үчүн гүввәләрә гәнаәт принципнннн һеч вәһлә әсас көтүрмәмишдир...

Маркс мәһсулдар гүввәләрнн артмасы анлајышына тамамилә дү-
рүст тәһриф вермиш вә бу артманын конкрет просесннн тәдгиг етмиш-
дир. Суворов исә Марксын тәһлил етдији анлајышы ифадә етмәк
үчүн јени бир кәлмәчик ујдурмуш, һәм дә чоһ бачарығсыз ујдурарағ
мәсәләни анчағ долашыға салмышдыр» [8].

В. И. Ленин марксист партијалылығ принципи мөвҗејиндән махиз-
мә гаршы амансыз мүбаризә апармыш вә тарихи материализм мәсәлә-
ләрннн даһа да инкишаф етдирмишдир.

Махизмнн сосоиолокијаја даир мүддәаларына гаршы В. И. Лени-
нн апардығы мүбаризә бу күн дә мүасир буржуа фәлсәфәсннә вә
сосоиолокијасына гаршы апарылан мүбаризәдә өз әһәмијјәтиннн сахла-
јыр.

Мәлүмдур ки, ики системнн динч јанашы јашамасыннн мүмкүн-
лүјү буржуа фәлсәфәсннә вә сосоиолокијасына гаршы апарылан мүба-
ризәнин зифләдилмәси демәк дејилдир, динч јанашы јашамағы идео-
локија саһәсннә кечирмәк олмаз. Сов.ИКП XXV гурултајында
Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Дүја сијасәтиндә мүсбәт аддым-
лар атылмасы, кәркинлијин зифләмәси сосиализм идејаларынын кениш
јајылмасы үчүн әлверилиш имканлар јарадыр. Лакин диқәр тәрәфдән
ици систем идеја чәһәтдән даһа фәал сурәтдә бир-биринә гаршы дурур,
империалист тәблиғаты даһа да күчләннр.

Ики дүнјакөрүшүнүн мүбаризәснндә битәрәфлијә вә компромис-
ләрә јер ола билмәз. Бурада јүксәк сијаси сајылығ, фәал, оператив

Г. Дж. САРИЕВ

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД И ПРОБЛЕМА ЛОКАЛИЗАЦИИ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

История, или скорее предистория проблемы локализации психических функций восходит к античным временам. Для этого периода, охватывающего почти 22 столетия, характерно стремление обнаружить некоторый гомогенный мозговой субстрат единой и почти столь же гомогенной психики. Первые усилия в этом направлении мы находим в трудах Гиппократы (V в. до н. э.). В них психика (ее высокий уровень — управляющий дух, или разум) просто связывается с мозгом, и дальше этого дело не идет. Несколькими веками позже в эту простую схему вносятся дополнительные «уточнения», и Гален (II в. до н. э.) уже говорит не о мозге вообще, а о его желудочках. Подобное представление о связи между мозгом и психикой сохраняется многие столетия, и только шесть веков спустя в трудах Немезия (IV в. н. э.) встречается попытка конкретизировать функциональные качества мозга: это достигается путем одновременной дифференциации и самой психики. Теперь уже первый (передний) желудочек мозга объявляется вместилищем для восприятия и воображения, второй (средний) желудочек — для мышления, а третий (задний) желудочек — для памяти [1].

Средние века и Ренессанс не вносят в понимание характера отношений между мозгом и психикой каких-либо существенных изменений, и еще Декарт мыслит о функциональной организации мозга в том же стиле, что и Гален (различные модификации этого стиля мышления прослеживаются в ходе всей истории учения о мозге вплоть до настоящего времени).

Современная история учения о локализации психических процессов начинается с работ И. Х. Майера (конец XVII в.), но в полной мере она берет начало с френологической теории выдающегося анатома XIX в. Ф. Галля. Изменение во взглядах на локализацию психических процессов во многом связывается с изменением взглядов на сами психические процессы. Психика, до того почти гомогенная и аморфная, дифференцируется уже на ряд многочисленных психических способностей (в соответствии с принятой в то время психологией способностей). Результатом этого получается то, что теперь предпринимаются поиски не органа единой души, а органов страха, преданности, самооценки, любви (как в амурном, так и в возвышенном смысле) и т. д.; примечательно, что все эти органы были найдены Галлем в коре головного мозга и вычерчены с большой аккуратностью. Френологическая карта локализации психических способностей вся испещрена такими любопытными способностями, как любовь к родителям, патриотизм, влечение к пище, способность к счету, запасливость, остроумие и т. п. [2]. Таким образом, идея основного органа психики (вроде шишковидной железы Декарта, единственным достоинством которой являлось ее

вә инандырычы тәблиғат иши лазымдыр, дүшмәнин идеоложи тәхрибатлары вахтында дөф едилмәлидир» [9].

Антикоммунизм, идеализм, агностисизм, метафизика, эмпиризм вә с. мүасир буржуа сосиолокијасынын сәчијјәви әламәтләридир. Бу сосиолокијанын бүтүн мәктәбләри вә чәрәјәнләри ичтиман инкишаф вә онун ганунаујғуялуглары һағгында марксизм-ленинизм идејаларыны тәһриф етмәк, сосиализм гурулушуна бөһтан атмағ, өмрүнү баша вурмағда олан капитализмни мүртәчә маһијјәтини өрт-басдыр етмәк, фәһлә вә милли азадлығ һәрәкәтына гаршы чыхмағ мәғсәдинә хидмәт едир.

Мүасир буржуа сосиолокијасы ичтиман һәјәтда, ичтиман инкишафда мадди чәһәти дејил, мәнәви, психоложи, идеоложи, биоложи чәһәти мүәјјәнедичи амил һесаб едир.

Һазырда Гәрб өлкәләриндә јайылмыш «игтисади јүксәлиш мәрһәләси», «ваһид индустриал чәмијјәт» кими буржуа нәзәријјәләриндә сосиал тәрәғгинин мүәјјән мәрһәләсиндә чәмијјәтин типини тәјин едән башлыча амилләр нәзәрә алынмыш, истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндәки мүлkiјјәт формалары бир кәнара атылып. Сонра да капиталист өлкәләри илә сосиалист өлкәләри ејни типли чәмијјәт кими гәләмә верилир, бу чәмијјәтләрин «ејнилији» иддиасы ирәли сүрүлүр.

В. И. Ленин тәрәфиндән махизм сосиолокијасынын тәнгиди мүасир буржуа сосиолокијасынын мүхтәлиф формаларына гаршы мүбаризәдә бу күн дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 18-чи чилд, сәһ. 36.
2. Јенә орада, сәһ. 358.
3. Јенә орада, сәһ. 359, 361, 362.
4. Јенә орада, сәһ. 374.
5. Јенә орада, сәһ. 365.
6. А. Богданов. Эмпириомонизм. СПб., 1906, сәһ. 140.
7. В. И. Ленин. Әсәрләри, 25-чи чилд, сәһ. 409.
8. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 18-чи чилд, сәһ. 371.
9. Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә, 5-чи чилд, сәһ. 580.

Г. И. Гасанов

КРИТИКА В. И. ЛЕНИНЫМ МАХИСТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Статья посвящена критике В. И. Лениным социологических взглядов западноевропейских и русских махистов, показано, что в борьбе против социологических воззрений махистов В. И. Ленин исходя из марксистского материалистического понимания истории дальше развивал это понимание. В статье рассматривается борьба В. И. Ленина против махистской социологии по таким важнейшим вопросам, как вопросы об обществе, исторической закономерности, источниках общественного развития, классах и классовой борьбе, государстве и революции и т. д.

В статье раскрывается социальная суть теории Петцольда о «стремлении к устойчивости», «теории равновесия» Богданова, теории об «экономии сил» Суворова и т. д., показан реакционный характер этих учений.

Борьба В. И. Ленина против махистской социологической мысли полностью сохраняет свою научную и теоретическую актуальность, свое значение и в современную эпоху, когда идет непримиримая борьба между двумя идеологиями.

«удачное» местоположение) заменяется в XIX в. идеей мозговых центров, то есть впервые в выраженном виде выдвигается учение о локализации, легшее в основу сохранившегося до наших дней учения узкого локализационизма. Суть последнего в наиболее лаконичной форме можно выразить следующим образом: психика и мозг расчленяются на множество атомарных единиц и между ними устанавливается одно — однозначное соответствие.

Всякого, кто знаком с историей науки, не удивит тот факт, что сразу же с появлением теории узкого локализационизма возникает контрарная ей теория, полностью отвергающая всякую локализацию [3]. Вопреки убедительности тщательно составленных функциональных карт мозга выдвигается та решительная мысль, что «масса мозговых полушарий столь же равноценна и однородна, как масса какой-либо железы, например, печени» [4, 11]. *Prima facie* такой подход к проблеме может показаться возвратом назад, к взглядам, характерным для прошлого нейрофизиологии, другими словами, регрессивным явлением. В действительности же для той ситуации повальных поисков мозговых центров все более и более фантастических способностей антилокализационизм обладал научно-отрезвляющим качеством, и прежде всего потому, что в своих аргументах он опирался на богатый экспериментальный материал, склоняя тем самым исследователей к более научному подходу к обсуждаемой проблеме.

Борьба между локализационистами и их оппонентами проходила с переменным успехом, заставляя каждую из сторон все более тщательно относиться к выдвигаемым в споре аргументам. Пик торжества узколокализационистского подхода приходится на последнюю четверть XIX в., когда французский анатом П. Брока, а вслед за ним немецкий психиатр К. Вернике открыли и экспериментально доказали существование в коре больших полушарий центров «моторных и сенсорных образцов слов». Эти открытия послужили чем-то вроде стартового сигнала для энтузиастов — за чрезвычайно короткое время научные анализы затопились лавиной открытий все новых и новых мозговых центров. Среди этих псевдооткрытий были случаи установления и подлинных связей различных зон мозга с определенными психическими явлениями.

Как нередко случается в истории науки, теория, подтвержденная на одной группе фактов, обнаруживает тенденцию экстраполироваться на явления, которые хотя и связаны с этими фактами, однако относятся к уровню явлений, выходящих за рамки выдвигаемой теории. Так произошло и на этот раз. Локализационный подход, строго оправдавший себя по отношению таких случаев, как, например, сокращение отдельных мышц конечностей, был генерализован на все психические процессы.

Линия антилокализационизма, однако, не потерпела окончательного поражения. Интеллектуальный климат менялся. В 70-х годах прошлого столетия идея немецкого физиолога Ф. Гольца о том, что для характера нарушения поведения имеет значение не топология пораженного участка мозга, а масса пораженной мозговой ткани, не встретила особого сочувствия научного мира. В пылу локализационной лихорадки мало кого поколебал тот обширный клинический материал, на котором основывал свою идею Ф. Гольц. Через полвека почти те же доводы американского психолога К. Лешли оказали существенное влияние на настрой ученых. Распространение структурной психологии

подготовило почву для признания «закона массы» Лешли, который формулировал то, что пытался в свое время доказать Ф. Гольц. Как видим, ни одна из крайних сторон не могла окончательно убедить другую — и это при диаметральной противоположности их взглядов! Парадокс заключался в том, что обе стороны опирались на вполне, казалось бы, убедительную фактологию, и достоверность экспериментального материала сама по себе редко оспаривалась. Создавалось странное впечатление, что спор идет о совершенно разных вещах, а не об одном и том же мозге. Вновь демонстрировалось то известное обстоятельство, что слабость аргументов зачастую заключается не в фактах, на которых они строятся, а в самом подходе к этим фактам.

Не следует однако забывать, что локализационизм и контрарный ему антилокализационизм оба являлись естественно-научными направлениями и, несмотря на их односторонность, внесли существенный вклад в теорию деятельности мозга. Сторонники первого подхода выявили функциональную дифференцированность мозга и собрали ценный фактический материал. Антилокализационисты привлекли внимание нейрофизиологов к высокой функциональной пластичности мозга и необходимости подхода к нему как к единой целостной системе. Парадокс же объяснялся тем, что обе стороны были по-своему правы, но на манер тех слепых из известной притчи, которые пытались описать слова. Истина, как всегда, была в синтезе.

Как бы различны ни были обе концепции и как бы энергично ни оспаривали друг друга их приверженцы, в основе их лежал один и тот же подход: психические функции мыслились как явления, непосредственно, в готовом виде «вложенные» в определенный участок мозга. Спор шел фактически лишь об объеме этого участка — логика связывания нейроконструкции и психических процессов оставались неизменной. Это была статическая точка зрения на мозговую организацию психических явлений. И как единая методологическая основа, эта точка зрения неожиданно приводила к одним и тем же мировоззренческим выводам.

Не владея адекватной объяснительной схемой, антилокализационисты из научного достоверных фактор пришли к далеко не научным выводам о независимости психических явлений от мозгового субстрата. Поскольку, рассуждали они [6], локализационисты не могут доказать, что существует прямая связь между конкретными участками мозга и конкретными психическими процессами, то, следовательно, функционирование мозга не детерминирует характер протекания психических процессов. Это порочное рассуждение целиком согласуется с той статической методологической посылкой, о которой мы говорили. Из этого рассуждения уже легко было прийти к выводу о необходимости постулировать особую надматериальную «духовную» сущность психики. Таким образом, по существу верное методологическое требование целостного подхода к деятельности мозга трансформируется в ненаучный, но этический подход, целиком соответствующий параллелистическому решению психофизической проблемы.

Самое удивительное то, что к такому же дуалистическому выводу приходят и сторонники узкого локализационизма. Это произошло довольно любопытным образом. В начале 50-х годов один из теоретиков этого течения известный немецкий морфолог О. Фогт окончательно убеждается, что «исследования привели к указанию на наличие мно-

жества маленьких мозговых органов, в которых локализованы изолированные функции» [7, 15], причем обитающие в этих *Kleingorgane* психические функции должны быть признаны врожденными. Как видим, у Фогта идея узкого локализационизма прогрессирует в сторону еще большего сужения «субстратных» зон и вплотную подходит (но только подходит) к отрыву психики от мозговой деятельности.

Эта «сужающаяся» тенденция оказывается наиболее устойчивой — от маленьких мозговых органов Фогта А. Эддингтон переходит к отдельным нервным клеткам, а выдающийся электрофизиолог Дж. Эклс уже говорит об «органах» величиной с микрон (синапсах). Эта ультралокализационистская позиция уже требует совершенно иного понимания локализации — предшествующий естественно-научный смысл локализации психических функций в некотором ограниченном участке мозговой ткани в данном случае становится неприемлемым. Столь микроскопический «орган» не может «продуцировать» психический процесс, он может лишь улавливать его. Так возникает теория психодетекторов Эклса, согласно которому «психическое» входит через синапсы (детекторы) в мозг и начинает взаимодействовать с ним, управляя при этом пространственно-временной структурой протекания нервных возбуждений [8].

Перед нами образчик удивительного превращения. Идея о том, что психические явления управляются определенными участками мозга, методологически так перерабатывается, что без затруднений приводит к диаметрально противоположному выводу — теперь уже мозг управляется психикой. И здесь два так долго враждующих течения смыкаются — единая методология привела к единому выводу, несмотря на полнейшую несовместимость каждого частных утверждений. Такова логика истории науки.

С одной стороны, идет, согласно статической точке зрения, все большее и большее «укрупнение» мозга — мозг становится настолько однородным и эквипотенциальным, что о какой-либо осмысленной связи его с разнообразием сложнейших психических процессов невозможно уже говорить. И психика приобретает некое субстанциональное существование. С другой стороны, в согласии с той же статической точкой зрения мозг настолько «измельчается», что остается в конце концов единица гораздо меньшая, чем сам нейрон — очевидно, что такая единица опять-таки не может быть органом сложной психической функции. И мозг превращается в детектор «свободно существующей психики».

Вернемся, однако, к естественно-научной проблематике рассматриваемого вопроса. Теперь мы должны посмотреть, имеются ли с точки зрения современной нейрофизиологии [9; 4; 10; 11] фактические основания для тех оживленных дискуссий, которые ведутся вокруг проблемы локализации психических функций.

Обширный экспериментальный (как правило, клинический, если объектом исследования является человеческий мозг) материал недвусмысленно показывает, что мозг не является гомоморфной, функционально эквипотенциальной организацией. Раздражения (электрические, химические) коры больших полушарий во время операций на мозге (У. Пенфилд) демонстрировали, что различные ощущения — зрительные, слуховые, тактильные — вызывались раздражением различных, узкоограниченных участков мозга. То же наблюдалось по отношению мышечных сокращений конечностей (Ч. Шеррингтон). Эти и подобные

им данные не могут не убедить, что различные акты поведения человека и животных связаны с деятельностью различных нейронных групп в мозге.

Не менее доказательными являются случаи, связанные с поражением отдельных участков мозга. П. Брока обнаружил, что поражение определенного участка лобной части левого полушария (центр Брока) приводит к немоте больного (моторная афазия). Вскоре вслед за ним К. Вернике установил, что поражение другой части мозга (участок височной области левого полушария) нарушает нормальное понимание больной речи (сензорная афазия). Подобных данных можно привести множество: например, поражение затылочной области мозга приводит к нарушению восприятия (оптическая агнозия), поражение двигательной зоны коры вызывает паралич конечности и т. д. Таким образом, положение о том, что мозг не является функционально эквипотенциальным, не может быть поставлено под сомнение. В таком случае чем же могут руководствоваться антилокализационисты, если они настаивают (и вполне аргументированно) на отсутствии соотносительности между областями мозга и психическими процессами и приходят иногда к выводу о полной функциональной однородности мозга. Как это ни странно, руководствоваться они могут все тем же обширным экспериментальным материалом. Послушаем их аргументы.

Во-первых, могли бы они сказать, данные, накопленные в нейрофизиологии, показывают, что нарушение одного и того же психического процесса может быть вызвано поражением совершенно разных участков мозга. Например, нарушение навыка чтения может быть вызвано в одних случаях поражением отдельного участка затылочной области, в других случаях — участка височной области коры больших полушарий. То же можно сказать и о нарушениях процесса письма, счета, понимания речи и т. д. Таким образом, говорить о каком-либо однозначном соответствии между мозговым «центром» и психическим процессом — значит противоречить твердо установленным фактическим данным.

Во-вторых, экспериментально установлено, что разрушение одного какого-либо ограниченного участка мозга не бывает связано с нарушением одного какого-либо психического процесса — при этом, как правило, нарушается нормальное протекание многих психических актов. Например, поражение участков теменных отделов мозга (левого полушария) приводит, во-первых, к нарушению пространственной координации движения, во-вторых, к нарушению операций счета, в-третьих, к нарушению процесса понимания логико-грамматических структур. Или же: поражение определенных отделов височной области левого полушария становится причиной нарушения понимания речи, нарушения умения повторять и припоминать слова, вызывает грубые дефекты письма и т. д. Таким образом, нельзя говорить даже об однозначном соответствии между ограниченным участком мозговой ткани и определенной психической функцией. Следовательно, согласно элементарной логической схеме (отсутствие однозначности хотя бы в одну сторону) в данном случае нельзя говорить вообще о каком-либо соответствии. Как видим, рассуждение антилокализационистов может быть безукоризненным по структуре и фактологически вполне аргументированным.

Положение создается совершенно безвыходное. Единый для обеих сторон статический методологический подход приводит решение проблемы локализации в тупик; это неизбежно, если динамическое явление

ние пытаться полностью свести к его статическому срезу. Нужен был новый подход, который сумел бы радикально переосмыслить накопленный нейрофизиологией и нейрохирургией экспериментальный материал. Как мы увидим во второй части этой статьи, таким подходом оказалась системная точка зрения на проблему локализации в мозге психических функций.

Примечания

¹ В современной анатомии различают четыре мозговых желудочка, поскольку «передний» лежит внутри полушарий и является, поэтому парным (так называемые латеральные желудочки мозга).

² Чтобы читатель не преувеличил наивность ученых XIX в., всерьез принявших плоды богатого воображения Галля, напомним, что в 1934 г. нашлось немало ученых, всерьез воспринявших не менее остроумную локализационную карту К. Клейста с мозговыми зонами счета, понимания музыки, личного и общественного Я и т. д.

³ Разумеется, не все ученые придерживались крайних точек зрения по этому вопросу.

⁴ Цит. по: А. Р. Лурия. Высшие корковые функции человека. М., 1968.

⁵ Слово «экспериментально» следует понимать в несколько условном смысле, поскольку речь идет о наблюдениях над больными с нарушенным функционированием мозга.

⁶ Разумеется, мы только полагаем, что они могли так рассуждать.

⁷ Цит. по: А. Р. Лурия. Мозг человека и психические процессы, т. I. М., 1963.

⁸ См.: J. C. Eccles. *Neurophysiological basis of mind*. Oxford, 1953.

⁹ А. Р. Лурия. Основы нейропсихологии. М., 1973.

¹⁰ А. Р. Лурия. Лобные доли и регуляция психических процессов. М., 1966.

¹¹ К. Прибрам. Языки мозга. М., 1975.

Г. Ч. Сарпиев

БЕЈНИН ФУНКЦИОНАЛ ГУРУЛУШУ ПРОБЛЕМИ ЭТРАФЫНДА ИДЕЈАЛАР МУБАРИЗЭСИ

Локализација во она экс олан антилокализација концепсијалары биртэрэфли олмаларына бахмајараг, һәр икиси слми-тэбии (истиғамэт) олмуш вэ бејнин фэалијјэти нээријјэсини эһэмийјэтли дэрэчэдэ ээнкинлэшдиришләр. Биринчи истиғамэтин тэрэфдарлары бејнин функционал тэбэгэлэшмэсини ашкар етмиш вэ гијмэтли фактик материал топламышлар. Антилокализација тэрэфдарлары нејрофизиологларын диггэтини бејнин јүксәк функционал пластиклијинэ вэ она ваһид гирылмаз бир систем кими јанашылмасы ээрурэтинэ чөлб етмишләр.

Лакин бу концепсијаларын мүхтэлифлијинэ вэ онларын тэрэфдарларынын гаршылыгы илдиначылыгына бахмајараг, онларын эсасыны ејни мүнәсибэт тәшкил едирди: психи функцијалар бејнин ајры-ајры саһэлэринэ эввэлчэдэн һазыр шәкилдә «гојулмуш» һадисә кими тәзаһур едилрди. Һәр ики тэрэф үчүн ваһид олан статик методоложи јанашма, локалалашдырылма проблемини чыхылмаз вәзијјэтә гојур вэ динамик һадисәләр там статик аңлајыша кәтирмәк чәһдләриндән ирәли кәлир.

Нејрофизиолокијанын вэ нејроцэрраһијјэнин топладығы тәчрүби материалы тамамла башга шәкилдә дәрк етмәјә имкан верән јени бир үсул ирәли сүрүмәлидир.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1981, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 4

Т. М. КАФАРОВ

ПРЕЮДИЦИОННЫЕ УСЛОВИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И ОСНОВАНИЯ КРИМИНАЛИЗАЦИИ ДЕЯНИЙ

В свете задач юридической науки, вытекающих из указаний Программы, съездов нашей партии и пленумов ЦК КПСС о дальнейшем укреплении социалистической законности и усилении борьбы с антиобщественными явлениями, большое значение имеет углубление исследований проблем советского уголовного права, в том числе теоретическая разработка вопросов действующего законодательства и практики его применения. В этой связи заслуживают внимания, в частности, вопросы законодательного построения и содержания правовых норм, определяющих в качестве обязательных условий уголовной ответственности предшествующее применение к виновным мер общественного, дисциплинарного или административного воздействия, т. е. предусматривающих общественную, дисциплинарную и административную преюдицию. Полагаем, что научный и практический интерес к этой группе норм позволяет осмыслить некоторые аспекты перспектив эволюции уголовного законодательства, вопросы, связанные с основаниями уголовной ответственности, условиями криминализации и декриминализации деяний.

Указанные конструкции составов для современного советского уголовного законодательства не являются новыми, они содержались как в уголовных кодексах 1922 г., так и в республиканских УК, принятых в 1926—1935 гг. Особенностью действующих республиканских кодексов в этом отношении является, во-первых, введение общественной преюдиции, отразившее процесс расширения участия советской общественности в борьбе с преступностью, и, во-вторых, более широкое введение в Особенную часть УК статей, предусматривающих уголовную ответственность при условии предшествующего применения к лицу мер административного воздействия за аналогичные деяния, что отразило такую тенденцию развития нашего законодательства, которая характеризуется сужением сферы уголовной ответственности путем исключения деяний, не представляющих большой общественной опасности, из числа преступных.

Сравнение ранее действовавшего уголовного законодательства с современным позволяет отметить, что декриминализация преступлений осуществляется и будет, как нам представляется, осуществляться по меньшей мере в двух направлениях: 1) путем радикального решения вопроса, т. е. непосредственного и безусловного отнесения деяний к административным, дисциплинарным правонарушениям либо к поступкам, влекущим меры общественного воздействия; 2) путем внесения в законодательство изменений, предусматривающих дополнительные условия для наступления уголовной ответственности (на первом этапе), и лишь в последующем (на втором этапе) безусловное исключение дея-

ний из круга уголовно наказуемых. Об этой тенденции развития законодательства свидетельствуют изменения, внесенные в УК союзных республик и в последние годы.

Так, действующий УК Азерб. ССР, как и УК других республик, первоначально предусматривал уголовную ответственность за мелкое хулиганство, совершенное лицом, к которому дважды в течение года за эти действия были применены меры общественного или административного воздействия (ч. 3 ст. 207 УК Азерб. ССР)*. Затем в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 июля 1966 г. «Об усилении ответственности за хулиганство» [1], ч. 3 ст. 207 была исключена, а ч. 1 той же статьи дополнена положением, согласно которому мелкое хулиганство влекло уголовную ответственность при условии, если к виновному за аналогичное деяние ранее применялась мера административного воздействия [2]. Ныне в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 8 февраля 1977 г. «О внесении изменений и дополнений в уголовное законодательство Союза ССР» ответственность за мелкое хулиганство, в том числе и за совершенное повторно, сохранена только в административном порядке [3].

В 1970 г. на основании общесоюзного законодательства УК Азерб. ССР был дополнен ст. 153—1, предусматривающий уголовную ответственность за скупку, продажу и обмен в небольших размерах валюты или ценных бумаг, совершенные лицом, которое за те же действия в течение года дважды было подвергнуто административному взысканию [4]. Аналогичное дополнение было внесено и в УК других союзных республик. Через шесть лет, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 ноября 1976 г. «Об ответственности за незаконные операции с иностранной валютой и платежными документами» [5], статья об уголовной ответственности за скупку, продажу и обмен в небольших размерах валюты или ценных бумаг (ст. 153—1 УК Азерб. ССР) была исключена из УК.

Эта тенденция нашла отражение и в эволюции законодательства об ответственности за спекуляцию. Указом Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР от 26 февраля 1979 г. «Об изменении некоторых законодательных актов Азербайджанской ССР» [6] из ст. 153 УК исключена ч. 3, предусматривавшая ответственность за мелкую спекуляцию, совершенную лицом, к которому ранее были применены меры административного или общественного воздействия.

Тот или иной подход к решению затронутых вопросов определяется законодателем. Однако, как писал К. Маркс, от законодателя лишь «...до некоторой степени зависит квалификация некоторых нарушений установленных им законов для преступлений или только как проступков», [7, 516]. Так же как сама преступность — явление социально обусловленное, так и законодательство, устанавливающее наказуемость деяний, обусловлено социальными факторами. «Законодатель... должен смотреть на себя как на естествоиспытателя. Он не *делает* законов, он не изобретает их, а только формулирует...» [8, 162], — писал К. Маркс.

Условия экономического, политического и культурного характера; уровень правосознания населения, его правовой психологии; состояние, структура и динамика преступности; степень эффективности борьбы с преступностью; расширение возможностей общества для осуществ-

ления мер предупреждения преступности и другие факторы являются определяющими для уголовной политики Советского государства, а стало быть и для эволюции законодательства, как одного из важнейших средств реализации этой политики [9, 10—50; 10, 7—26; 11, 12, 220; 13, 47—76; 14, 36; 15, 51—58].

Закономерным для социализма является прогрессивное развитие общества в целом и различных сфер общественной жизни, преодоление старых, отживающих, консервативных элементов в общественной системе, на базе которых возникают антиобщественные, в том числе преступные, проявления. Развитие, представляющее собой сложный механизм, сложную систему, происходит в ходе преодоления противоречий, существующих в различных сферах социальной действительности [16, 222]. Процесс развития общественной системы «...обычно неравномерен, а это порождает диспропорции в соотношении некоторых из ее элементов и приводит к отставанию некоторых из них и к тем или иным дефектам функционирования» [17, 40]. Неодинаковые темпы развития различных элементов общества не всегда приводят к образованию необходимого комплекса условий для декриминализации преступлений, посягающих на ту или иную сферу общественных отношений. В этом — одна из причин невозможности одновременно, сразу же отказаться от мер уголовно-правовых средств охраны социальных интересов и необходимости **постепенного** сужения сферы уголовной репрессии как в целом, так и применительно к той или иной конкретной области охраны общественных отношений. Конструкции составов с преюдиционными признаками — одна из форм такого подхода законодателя к решению вопросов об ограничении области уголовно-правовой регламентации борьбы с некоторыми общественно опасными деяниями, которая позволяет учитывать закономерности развития социального общества. Они воплощают в себе идею углубления дифференциации ответственности в зависимости от характера, степени общественной опасности деяния (действий или бездействия) и личности преступника.

Включение законодателем в состав преступления преюдиционных признаков является, кроме того, одним из способов реализации задачи социально-психологической подготовки граждан к предстоящему радикальному изменению законодательства. Рассматриваемый путь эволюции ряда уголовно-правовых норм представляет возможность проверить, насколько соответствующее направление изменения законодательства отвечает требованиям жизни, практике борьбы с общественно опасными проявлениями. Как известно, любое изменение в законодательстве необходимо тогда, когда потребность в этом достаточно отчетливо проявилась в жизни. Выявление этой общественной необходимости нередко требует известного времени. Предостерегая против недостаточного обдуманного, торопливого изменения законодательства, В. И. Ленин указывал: «А законодательствовать надо с тройной оглядкой. *Семь раз примерь!*» [18, 191].

Рассматриваемые конструкции представляют правоприменительным органам возможность на основе учета четких критериев, ясно сформулированных признаков состава преступления безошибочно ограничить проступки и преступления, способствуют верному уяснению вопросов, связанных с привлечением к уголовной ответственности.

Все это дает основание, как справедливо указывалось в юридической литературе, для вывода о значимости этих норм не только приме-

нительно к действующему законодательству, но и для перспектив его развития [17, 271; 19, 55—63].

Изложенное, не исчерпывая объема и содержания вопросов, связанных с анализом интересующих нас составов, позволяет через призму такого анализа взглянуть на другие общие проблемы уголовного права.

В уголовно-правовой доктрине не нашел разрешения вопрос о том, каковы теоретические основания установления законом уголовной наказуемости деяний при условии их повторного совершения лицом, к которому ранее были применены меры административного, дисциплинарного либо общественного воздействия. Между тем уяснение его имеет не только теоретическое, но и практическое значение, как в плане разработки общих вопросов оснований криминализации общественно опасных деяний, так и оснований уголовной ответственности. Не вызывает сомнений, что правильное решение затронутого вопроса возможно на базе действующего законодательства и положений уголовно-правовой науки.

Применительно к рассматриваемым составам лицо может быть привлечено к уголовной ответственности при виновном совершении различных по своему характеру деяний, если оно, в частности, ранее подвергалось за аналогичные поступки мерам административного воздействия: скормливание скоту хлеба или других хлебопродуктов; использование автотранспорта в целях наживы; незаконная охота; незаконная переработка шкур пушных зверей; нарушение правил административного надзора; нарушение правил въезда или проживания в пограничной полосе или в пограничных запретных зонах, нарушение паспортных правил и др.

В случаях, когда эти действия были совершены впервые, а нередко и во второй раз, законодатель расценивает их как административные правонарушения, т. е. как виновные общественно опасные деяния, не являющиеся преступными, нарушающие социалистические общественные отношения, охраняемые советскими и иными нормативными актами. Сравнительно невысокая общественная опасность перечисленных выше деяний позволила государству, в случаях, когда они совершены впервые (а в неких случаях и повторно) лицом, не подвергавшемся ранее за такие же поступки мерам административного воздействия, ограничиться средствами не уголовно-правового характера**.

Не изменяется, на наш взгляд, их общественная опасность в такой мере, в какую она вызывает необходимость установления уголовной ответственности, и при повторном их совершении. Сказанное можно отнести и к характеру этих действий, которые не меняют своего содержания, причиняют вред или ставят под угрозу вреда одни и те же общественные отношения, независимо от того, влекут ли они ответственность в административном либо уголовно-правовом порядке***. По этим соображениям едва ли можно согласиться с мнением В. П. Малкова, согласно которому, нормы, предусматривающие преюдиционные условия, устанавливающие уголовную ответственность исходя из того, что неоднократность тождественных нарушений повышает общественную опасность содеянного в целом, поскольку повторность увеличивает конечный ущерб, «объединяющий» одновременно совершенные нарушения в единое преступление. «Именно единство конечного ущерба от суммы тождественных действий, — пишет автор, — позво-

ляет рассматривать все содеянное как одно целое, представляющее повышенную общественную опасность, т. е. как преступление» [23, 22].

На наш взгляд, нет достаточных оснований считать, что формулируя рассматриваемые составы, законодатель решающее, а тем более единственное значение придал повышенной степени общественной опасности деяния (действий или бездействия) вследствие повторности его совершения, приведшей к причинению более существенного ущерба охраняемым благам. Законодатель не случайно вводит в качестве конструктивного признака состава предшествующее повторному деянию применение мер административного, дисциплинарного или общественного воздействия. Без этого признака даже многократное совершение соответствующих действий не образует преступления. Между тем очевидно, что неприменение указанных выше мер отнюдь не снижает размера ущерба. Он может быть даже большим, чем в случаях, признаваемых законом преступными. Не исключены ситуации, когда ущерб, причиненный в одном случае правонарушителем, будет даже более значительным, чем, например, в двух вместе взятых случаях совершения аналогичных деяний.

К сказанному следует добавить, что в случае реализации преюдиционных условий, едва ли возможно при повторных тождественных поступках вменить в вину лица предшествующее поведение, в том числе и причиненный им ущерб. Применение мер государственного и общественного воздействия «отчленяет» деяние, послужившее основанием для их применения, от преступления как составной части, необходимого элемента последнего. На это обстоятельство, кстати, обращено внимание и В. П. Малковым, который пишет: «...проступки (нарушения), за которые виновный подвергался мерам административного или общественного воздействия... не могут образовать однократности деяния. При ином подходе к решению этого вопроса мы были бы вынуждены признать возможной ответственность дважды за одно и то же нарушение (деяние)» [23, 40].

Изложенное позволяет прийти к выводу о том, что установление уголовной ответственности за рассматриваемые деяния связано с таким поведением виновного, в котором проявляется повышенная общественная опасность личности правонарушителя [24]. Более высокую общественную опасность личности в интересующих нас ситуациях отмечают и другие советские криминалисты [23, 14, 27; 25, 52], не связывая, однако, это обстоятельство с основанием трансформации административного деликта в преступление. Между тем степень асоциальности лиц, виновных в неоднократном совершении проступков и подвергнутых за это соответствующим мерам воздействия, нарастающая асоциальная активность, проявлявшаяся во вне в форме повторного нарушения административно-правового предписания, и явилась, как нам представляется, одним из решающих мотивов законодательного решения об установлении уголовной ответственности за рассматриваемые поступки.

Как показывают криминологические исследования, систематичность административных проступков относится к числу факторов формирования личности преступника. Неоднократность проступков приводит к серьезным отрицательным качественным изменениям личности, вырабатывается негативное отношение к закону, стереотип противоправного поведения, которое не носит бессознательный характер, по-

сколько лицо понимает и фактическую сторону и противоправный характер своего поведения [17, 213—214; 26, 25—27]. П. С. Дагель не без основания отмечает, что общественная опасность некоторых лиц выявляется еще до факта преступления в связи с совершением ими различного рода правонарушений и антиобщественных поступков, обнаруживающих «предкриминальное» состояние личности [27, 36—37]. Однако в соответствии с общими принципиальными положениями советского уголовного права такое состояние лица не может служить основанием применения к нему уголовно-правовой меры воздействия: согласно ст. 3 Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик уголовной ответственности и наказанию подлежит только лицо, виновное в совершении преступления, т. е. умышленно или по неосторожности совершившее предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние. Говоря иными словами, лишь наличие в действиях лица состава преступления является единственным основанием уголовной ответственности.

В этой связи весьма важно обратить внимание на два момента. Во-первых, применительно к рассматриваемой области совершение лицом вновь аналогичного нарушения, строго говоря, не означает совершение «такого же» по содержанию деяния по сравнению с ранее учиненным. К этому выводу следует прийти, приняв во внимание, что содержание последующего (или последующих, когда закон устанавливает «двойную» преюдицию) действия характеризуются неидентичным психическим содержанием, ибо при повторном нарушении, субъект, в отличие от предшествующего проступка, сознает, что 1) он уже был ранее подвергнут мерам государственного принуждения или общественного воздействия, 2) а само действие выражает злостный характер поведения лица, его более негативное отношение к установленному правовой нормой запрету.

Такое субъективное отношение лица к своим действиям не может не повлиять на социальную оценку поступка в целом. Как правильно отмечает Ю. А. Демидов, «общественная опасность деяния повышается тем больше, чем больше оно выражает отрицательное отношение виновного к ценностям социалистического общества» [22, 70].

В рассматриваемых составах и уголовная противоправность возникает после повторного совершения соответствующих действий, послуживших основанием для применения мер административного, дисциплинарного или общественного воздействия.

Определяя основания уголовной ответственности, закон имеет в виду наличие в действиях лица состава преступления, т. е. совокупности предусмотренных уголовно-правовой нормой признаков, характеризующих 1) объект; 2) субъект; 3) объективную сторону и 4) субъективную сторону преступления; другими словами, характеризующих деяние как преступление. Сказанное не оставляет места сомнению в том, что и субъект — элемент того, что мы называем преступлением.

Общественная опасность и ее степень, как свойства преступления, определяются всеми элементами преступления в целом. При этом каждый из элементов своим путем оказывает влияние на наличие, характер и степень общественной опасности преступления [28, 88]. На типовую общественную опасность последнего оказывают влияние, следовательно, и свойства личности, нашедшие отражение в законодательной характеристике преступления [29, 43—44; 30, 164; 31, 158].

Эти положения вытекают из марксистско-ленинского понимания человеческого поведения как неразрывного единства его физической и психической сторон. Детерминированное множеством факторов объективного и субъективного характера, поведение воплощает в себе человеческую сущность, общественную и индивидуальную природу человека. Именно в поведении получают материальную форму существования его идеи, взгляды, духовные ценности. Внутренняя характеристика деятельности — сознание и психика — находит выражение во внешне наблюдаемой деятельности. «Психика, — пишет видный болгарский философ Васил Вичев, — это не отдельное самостоятельное явление, а сторона или нераздельная интегральная часть деятельности. Деятельность оказывается именно той системой, внутри которой функционирует психика» [32, 16]. Основываясь на достижениях марксистско-ленинской психологической науки и рассматривая поведение в структурно-функциональном аспекте, он указывает на следующие элементы его как определенной системы: а) действующее лицо; б) предмет действия или другое лицо, на которое воздействуют, в) средства или орудия действия, г) метод действия или способ использования средств для действия, д) результат действия или реакция лица (общности), на которое воздействуют [32, 163]. Применительно к преступному поведению эту схему можно себе представить в виде таких элементов поведения, которые включают в себя и личность. В этой связи и признаки, характеризующие определенные свойства личности, представляют собой составную часть того, что мы называем основанием ответственности. Сказанное, полагаем, позволяет уяснить место и значение признаков, характеризующих личность в структуре состава преступления. Лишь в органической связи с другими признаками состава, представляющего собой их единство, а не простую сумму, признаки, характеризующие личность виновного, влияют на решение вопроса об уголовной ответственности. Несомненно, прав Ю. А. Демидов, указывая, что «...общественная опасность личности виновного может занять доминирующее положение по отношению к общественной опасности деяния, не становясь тем не менее основанием уголовной ответственности» [22, 96]. Употребляя термин «деяние» в смысле «действия или бездействия», Ю. А. Демидов с полным основанием подчеркивает значение личностных свойств виновного для индивидуализации ответственности лица в рамках уголовной ответственности. Однако, с нашей точки зрения, признакам, характеризующим достаточно высокую степень общественной опасности лица, нашедшую внешнее проявление в совершенных субъектом действиях (бездействии), может, как это имеет место в рассматриваемой области, придаваться составообразующее значение. А следовательно, они могут входить в число признаков, образующих основание уголовной ответственности.

В самом деле, когда речь идет о таких признаках субъекта преступления как возраст и вменяемость, характеризующих определенные свойства личности, то значение их для решения вопроса, связанного с основанием уголовной ответственности, не вызывает каких-либо сомнений. Поэтому и рассматриваемые преюдиционные условия не должны встречать иного отношения.

Резюмируя изложенное, можно сформулировать следующие выводы. 1. Устанавливая уголовную ответственность за интересующие нас деяния, законодатель исходил прежде всего из повышенной общественной опасности личности правонарушителя, выразившейся в повторном

совершении соответствующих проступков после применения мер административного, дисциплинарного и общественного воздействия за деяния, хотя и являющиеся общественно-опасными, но не в той степени, которая присуща преступлению.

2. Трансформация проступка в преступление на основе учета личности правонарушителя возможна в ситуациях, когда проступок по своему характеру и степени общественной опасности весьма близок к преступлению, стоит «на грани» с ним. Дополнительный признак в виде рецидива проступка «переводит» его в категорию уголовного правонарушения.

3. Создавая уголовно-правовые нормы с преюдиционными условиями, законодатель преследует задачу а) усиления охраны соответствующих общественных отношений путем установления более строгой, т. е. уголовной, ответственности; б) оказания общепредупредительного воздействия в отношении лиц, подвергнутых ранее мерам административного, дисциплинарного либо общественного воздействия за аналогичные поступки; в) частнопредупредительного воздействия на лиц, вновь совершивших аналогичные по характеру деяния, несмотря на ранее примененные к ним меры административного, дисциплинарного либо общественного характера, и осужденных судом за преступление.

Примечания

* Здесь и далее имеются в виду соответствующие статьи УК и других союзных республик.

- ¹ «Ведомости Верховного Совета СССР», 1966, № 30, ст. 505.
- ² «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР», 1966, № 16, ст. 135.
- ³ «Ведомости Верховного Совета СССР», 1977, № 7.
- ⁴ «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР», 1970, № 11, ст. 78.
- ⁵ «Ведомости Верховного Совета СССР», 1976, № 49.
- ⁶ «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР», 1979, № 4, ст. 24.
- ⁷ К. Маркс. Население, преступность и пауперизм. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 13.
- ⁸ К. Маркс. Проект закона о разводе. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 1.
- ⁹ И. И. Карпец. Проблема преступности. М., 1969.
- ¹⁰ Н. Ф. Кузнецова. Преступление и преступность. М., 1969.
- ¹¹ В. Н. Кудрявцев. Право и социальная действительность. В кн.: «Проблемы социологии права», вып. 1. Вильнюс, 1970.
- ¹² А. М. Яковлев. Преступность и социальная психология. М., 1971.
- ¹³ И. М. Гальперин. Уголовная политика и уголовное законодательство. В кн.: «Основные направления борьбы с преступностью». М., 1975.
- ¹⁴ Н. Ф. Кузнецова. Социальная обусловленность уголовного закона. В кн.: «Правовые исследования». Тбилиси, 1977.
- ¹⁵ Н. И. Загородников. Советская уголовная политика. М., 1979.
- ¹⁶ П. Н. Федосеев. Диалектика современной эпохи. М., 1979.
- ¹⁷ В. Н. Кудрявцев. Причины правонарушений. М., 1979.
- ¹⁸ В. И. Ленин. Записка Д. И. Курскому и поручение Н. П. Горбунову. ПСС, т. 54.
- ¹⁹ Н. Ф. Кузнецова. О путях сужения сферы уголовной ответственности. «Сов. государство и право», 1964, № 7.

** Так, в соответствии с Положением о паспортной системе в СССР, утвержденным постановлением постановлением Совета Министров СССР от 28 августа 1974 г. граждане, обязанные иметь паспорта, за проживание без паспорта или по недействительному паспорту, а также граждане, проживающие без прописки или регистрации, подвергаются в административном порядке штрафу до 10 руб. Согласно действующему законодательству нарушение указанных правил во второй раз также расценивается в качестве административного деликта [21].

*** Неточным поэтому является, на наш взгляд, мнение Ю. А. Демидова, в соответствии с которым «чтобы уяснить общественную опасность, следует акцент делать не на том, какой вред фактически причиняется или может быть причинен, а на том,

на какие социальные ценности по самой своей сути постигает деяние, совершенное умышленно или по неосторожности» [22, 71].

²⁰ Н. Ф. Барбыков, П. С. Дзгаль и др. Административные правонарушения, рассматриваемые в судебном порядке. М., 1964.

²¹ СП СССР, 1974, № 19, ст. 109.

²² Ю. А. Демидов. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. М., 1975.

²³ В. П. Малков. Повторность проступка и уголовная ответственность. Казань, 1968.

²⁴ Общественная опасность личности преступника — понятие, производное от общественной опасности преступления, а коль скоро это так, то полагаем, что можно говорить о таком свойстве личности применительно и к виновному в совершении административного проступка, поскольку последнему также присуща общественная опасность, хотя она по сравнению с преступлением и менее высока. В связи с этим общественная опасность личности правонарушителя заключается в определенных негативных качествах личности, которые в большей или меньшей мере объективизируются в совершаемом им поступке.

²⁵ О. Ф. Шишков. Преступление и административный проступок. Канд. дисс. М., 1967.

²⁶ В. П. Лозбянко, С. С. Овчинский. Административно-правовые меры предупреждения. М., 1978.

²⁷ П. С. Дзгаль. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. Владивосток, 1970.

²⁸ В. Н. Кудрявцев. Теоретические основы квалификации преступлений. М., 1963.

²⁹ Н. С. Лейкина. Личность преступника и уголовная ответственность. М., 1968.

³⁰ Н. Д. Дурманов. Понятие преступления. М.—Л., 1948.

³¹ Я. М. Брайнин. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. М., 1963.

³² Васил Вичев. Мораль и социальная психика. М., 1978.

Т. М. Гафаров

ЧИНАЈӨТ ГАНУНВЕРИЧИЛИЈИНДӨ ПРЕЈУДИСИЈА ШӨРТЛӨРИ* ВӨ ЭМӨЛЛӨРИ ЧИНАЈӨТ САЈМАГ ҮЧӨН ЭСАСЛАР

Мәғаләдә Совет чинајөт ганунверичилијинин төһили эсасында онун инкишафынын бәзи мөһәлләри мөҗҗән едилир; әввәлчә ичтимай, интизам вә инзибати мәс'улијәтә сәбәб олмуш һүгүг позғунлуғларынын чинајөт һесаб едилен эмәлләрә чеврилмәсинин шөртләри ишығландылыр. Мүвафиг мәсәлә илә әлағәдар мөһәлиф ашағыдакы нәтичәләрә кәлир:

1. Совет чинајөт ганунверичилијинин инкишафы прејудисија әләмәтләрини кенишләмәсилә характеризә олунур.

2. Белә эмәлләри чинајөт һесаб едәркән һәр шејдән әввәл, ганунверичилик тәгсир-карын шөхсијәтинин јүксәк ичтимай төһләүкәлилик дәрҗәсинә кәрә чинајөт һесаб едилен эмәл-ләрин «астанасына» јахын олдугда, тәгсиркарын шөхсијәтини нәзәрә алмагла хәтәнын чинајөт һесаб едилен эмәлә чеврилмәси имканы јараныр. Хәтәнын ресидиви кими әләвә әләмәт ону чинајөт-һүгүг позғунлуғуна чеврир.

Прејудисија шөртләрә чинајөт-һүгүги нормалар јарадан ганунверичилик ашағы-дакы мөгәдләри изләјир:

а) мүвафиг ичтимай мүнәсибәтин горунмасыны күчләндирир;

б) әввәлләр ичтимай, интизам, јахуд да инзибати тәсир тәдбирләринә мәрүз гал-мыш шөхсләрә үмүмхәбәрдаредичи тәсир кәстәрир;

в) әввәлләр барәсиндә ичтимай интизам, јахуд да инзибати тәсир тәдбирләринин тәтбиг едиlmәсинә бахмајараг, јенидән характеринә кәрә ејни әмәли тәкрар төрәтмиш вә мөһкәмә тәрәфиндән мөһкүм едиlмиш шөхсләрә хусуси хәбәрдарлыг тәсир кәстәрир.

Мүәлифин фикринчә, прејудисија әләмәтлери чинајөт тәркибләринин јарадылмасы чинајөт-һүгүги тәсир тәдбирләринин даирәсинин тәдричән мөһдудлашдырылмасынын истигамәтләриндән биридир.

* Прејудисија шөртләр мөҗҗән едән тәркибләрдә-гануна әмәлин чинајөт һесаб едиlmәси тәгсиркарын шөхсијәтиндән, белә әмәлә кәрә әввәлчә ичтимай, интизам, јахуд да инзибати тәсир тәдбирләринин тәтбигиндән асылы едилир.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

VI—X века в истории Азербайджана — особо знаменательный период, ибо в этот период сформировался азербайджанский народ и общенародный азербайджанский язык. О процессе формирования азербайджанского народа, его языка и других событиях, происходящих в V—X вв., мы располагаем одним единственным местным письменным источником, называемым «История Алван» (т. е. История Арана), а все остальные сведения принадлежат византийским, сирийским, персидским, армянским, грузинским и в особенности арабским источникам. История данного периода посвящены некоторые статьи и сообщения и написана единственная монография, принадлежащая перу лауреата Государственной премии Азербайджанской ССР академика З. М. Буниятова, названная «Азербайджан в VII—IX вв.» (Баку, 1965). Поэтому каждая новая работа, относящаяся к VI—X вв., является определенным вкладом в изучение ранне-средневековой истории Азербайджана. В свете сказанного огромную ценность представляет «Книга завоеваний» арабского историка Ахмеда Ибн А'сам ал-Куфи. Отрывки из этого труда были выпущены издательством «Элм» в переводе на русский язык видного советского востоковеда З. М. Буниятова. Отметим, что это не первый иноязычный источник, который переведен З. М. Буниятовым. Из серии «Извлечения по истории Азербайджана VII—IX вв.», за последние 15 лет он издал много ценных отрывков из больших трудов и летописей арабских, армянских и других историков. Извлечение из трехтомного сочинения ал-Куфи является очередным изданием.

Ал-Куфи умер в 926 г. В его сочинении описывается история Халифата от 600 до 900-х годов, т. е. почти трех столетний период.

Говоря о достоинстве сочинения ал-Куфи, З. М. Буниятов отмечает, что это один из малоизвестных памятников, который «является новым для нас историческим сочинением, значимость которого еще окончательно не определена... Для средневековой истории Азербай-

джана сочинение Ибн А'сама ал-Куфи важно потому, что в нем приводятся совершенно новые, отличные от материала других сочинений, сведения о первых походах арабов в Азербайджан, о деятельности арабских наместников в азербайджанских городах и селах и о вторжениях хазарских полчищ в страну» (стр. 4).

Весьма ценными в этом памятнике являются достоверные и довольно подробные сведения о городах и селах Азербайджана, о больших топонимах страны, и о восстании Бабека. Здесь мы находим сведения о Байлакане, Ардабиле, Барде, Шабране, Маскате, Дербенде, Кабале, Шаки, Казахе, Баджраване, а также об Аране, Ширване, Мугани, Хазарском море, о реках Куре, Араксе, Алазани, Тертере, Самуре, Рубасе, многие из коих упоминаются еще в древнегреческих, латинских, византийских, сирийских и армянских источниках. Эти топонимы в исконной форме употребляются и по сей день. Следовательно, за последние 2000 лет они не подвергались изменениям, а это значит, что за указанный период язык и этнический состав населения Азербайджана не подвергались заметному изменению.

Ценным в источнике является упоминание названий древнейших городов Азербайджана Иунан, Сул и Казах. Город Иунан упоминается еще Страбоном (умер в 23 году) как «Айниан». Судя по сведениям Страбона и арабских историков IX—X в. ал-Балазури, ал-Истахри и ал-Куфи, этот город находился на территории (или вблизи) современного города Агдама. Вышеназванные арабские авторы пишут, что от Барды до Пунана расстояние 7 фарсахов. Подробно повествуя о восстании в Аране в 50-х годах VIII в., ал-Куфи пишет, что для подавления этого грозного восстания арабское войско расположилось лагерем «вдоль реки Тертер, близ ворот города Барды» (стр. 59), откуда и двинулось на юго-запад. С повстанцами они «встретились между Бардой и Иунаном и сразились» (стр. 60). Расстояние от Барды до Агдама около 45—50 км, что

как раз по арабской мере длины составляло 7 фарсахов.

Город Сул упоминается и другими арабскими авторами (Балазури, Табари и др.), которые называли его «проход Сул», «ворота Сул», «великий город Сул». Ал-Куфи пишет, что ас-Сул находится в округе ал-Баба (т. е. Дербенда). Речь идет о древнеазербайджанском городе Чул, находящемся недалеко от Дербенда, но построенном намного раньше него. Он как Чул-Чола упоминается в «Истории Алван» и в армянских источниках V—X вв.

Весьма интересным является название Казах. Ал-Куфи сообщает, что арабский полководец Марван в 30-х годах VIII в. в Аране и Дагестане вел войну с хазарами, которые являлись самыми грозными врагами Халифата в Закавказье. В 736 г. «Марван зазимовал в местности, именуемой Касак», а весной он «выступил из Касака, переправился через реку ал-Кур и направился к городу, называемому Шаки» (стр. 52—53). Это значит, что современный райцентр Казах был построен не в XI в., как это предполагалось, а в VII—VIII вв.

В сочинении ал-Куфи весьма ценные сведения о хазарах, которые приняли участие в этногенезе азербайджанского народа. Ал-Куфи сообщает, что халиф ал-Мансур в 753 г. написал письмо правителю Арана Иазиду Ибн Усайду, в котором намекал, что «страна Арран не будет пребывать в мире до тех пор, пока не будут установлены родственные связи с хазарами» (стр. 62). Это заявление халифа не случайно, ибо для хазаров Арран был неотъемлемой частью Хазарского каганата. Автор «Истории Алван» пишет, что в 628 г. хазарский наместник (Шад) заявил Аранскому католосу Виро, что страны Арран и Чул с незапамятных времен находились в вечном владении его предков; чуть позже, в 682 г. аранский царь Вараз Трдат обратился ко всем аранцам с просьбой о том, чтобы они «не сочили за позор породниться с хазарами». Автор «Истории Алван», комментируя это

сообщение, пишет, что с тех пор Дербендские и другие проходы были открыты для хазаров. Именно поэтому ал-Мансур был обеспокоен, ибо за спиной Арана в те времена стоял могущественный Хазарский каганат.

Примечательно, что в отличие от других арабских авторов, ал-Куфи хазарских предводителей назвал более точно и страну Хазар описал более правдоподобно. Например, имя сына хазарского кагана первой четверти VIII в. только у ал-Куфи передано точно — **Барбек сын кагана** (стр. 18); это сложное слово, состоящее из названия хищного зверя **барс** и общетюркского титула **бек**. Древнетюркское слово «барс» и «бек» широко употребляются и в русском языке. В сочинении ал-Куфи зафиксированы также и другие древнетюркские слова, как, например, «каган», «хатун», «тархан» и др., которые и по сей день употребляются в азербайджанском языке. Подобные слова и топонимы, зафиксированные в сочинении ал-Куфи, являются ценным материалом для изучения древней истории азербайджанского языка.

Последние страницы книги ал-Куфи посвящены восстанию Бабека. Академик З. М. Буниятов отмечает, что «ал-Куфи излагает две версии о пленении, последних днях и казни Бабека ал-Хуррами, что не встречено у других авторов X в.» (стр. 5). Одна версия говорит о том, что, когда было подавлено восстание Бабека, он ушел из своей крепости переодетым. Однако по дороге на него напало несколько грабителей. «Бабек бросился на них и перебил грабителей» (стр. 71), тем самым выдал себя. Другая версия — общеизвестная.

В конце книги под заглавием «Примечания» З. М. Буниятов дал комментарий 123-м важнейшим событиям, с локализации географических объектов и т. п.

Извлечение из «Книги завоеваний», изданное З. М. Буниятовым, является ценным вкладом в изучение истории Азербайджана.

Зав. отделом древней истории
азербайджанского языка Института языкознания
им. Насими АН Азёрб. ССР
доктор филологических наук
ГУКАСЯН БОРОШИЛА

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ИНТЕРЕСНАЯ МОНОГРАФИЯ ПО СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ*

Средневековые тюркоязычные акты — источники по истории народов СССР, в том числе жалованные акты Джучиева Улуса, являются самой слабо разработанной в теоретическом и практическом планах областью источниковедения отечественной истории. Если не иметь в виду отдельные филологические работы (И. Н. Березин, В. В. Радлов, А. Н. Самойлович и др.), то до сих пор наука не располагала ни одним специальным исследованием, посвященным такому важному и ценному комплексу средневековых документов, как жалованные ярлыки XIV—XVI вв., хотя именно они и служили основой при изучении социально-экономической истории Золотой Орды в прошлом (например, труды Г. С. Саблукова и А. Ю. Якубовского).

К тому же до сих пор в распоряжении ученых была лишь одна разновидность татарских жалованных актов — Тарханные ярлыки. О существовании других разновидностей востоковеды не имели ясного и достоверного представления.

Монография М. А. Усманова, посвященная изучению именно жалованных ярлыков средневековья, имеет целый ряд существенных и бесспорных достоинств.

Во-первых, в этой работе вводится в научный оборот большое количество совершенно новых актов. Так, если до настоящего времени в научном обороте находилось лишь 7—8 ярлыков, то М. А. Усманов подвергает анализу 61 жалованный акт, из которых почти половина найдена автором исследования, а тексты около 30 документов были известны до сих пор только по упоминаниям или же по устаревшим чиновничьим переводам. Следовательно, М. А. Усманов является не только исследователем уже известных материалов, но и первооткрывателем целого ряда ценнейших документов, в том числе и новых разновидностей жалованных актов.

* М. А. Усманов. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв. Казань, 1979, 318 с.

Во-вторых, монография, имея комплексный характер, представляет большой интерес в теоретическом отношении. В ней жалованные ярлыки исследуются в плане археографии, палеографии, сфрагистики и дипломатики. Автор не ограничивается анализом лишь жалованных ярлыков, а привлекает данные и других разновидностей документальных источников, в том числе актов по Руси, Ирану, Турции, ханствам Средней Азии. Исследование, соответственно вышеотмеченной структуре работы, состоит из введения, четырех разделов и заключения; оно снабжено обширной библиографией и специальными наглядными таблицами.

Структура работы, целесообразность ее общей композиции не вызывают сомнений; исследование построено жестко логически: от внешних признаков объектов анализ идет к внутренней структуре, от более простого — к сложному, от формы — к содержанию, к сути изучаемых документов.

В первой части — «Археографии» — даются новые сведения о всех коллекциях в СССР, представляются их описания, решаются спорные вопросы достоверности ряда документов. Наблюдения и выводы автора вполне убедительны.

Вторая часть — «Палеография» — рассматривает вопросы письменного воплощения жалованных ярлыков. Раздел этот представляет собой совершенно новый для нас материал по истории письменности, культуры делопроизводства, официального делового языка тюркских народов Восточной Европы XIV—XVI вв. Весьма убедительны выводы автора относительно истоков и традиции этого делопроизводства.

В разделе «Сфрагистика» впервые специально анализу подвергаются официальные удостоверительные знаки — печати. Как известно, не осмыслив форму и содержания таких удостоверительных знаков невозможно документально решать вопросы достоверности официальных актов. Я не знаю другой подобной работы, где можно было бы найти сведения о форме и содержании, функ-

ции и назначении средневековых ханских печатей. Следовательно, не только разделом «Палеография», но и материалами раздела «Сфрагистика» автор положил начало разработке таких специальных дисциплин как старотатарская палеография и старотатарская сфрагистика, от разработанности которых сильно зависит дальнейшее развитие научного актоведения — важного раздела источниковедения.

Огромный интерес представляет последний раздел книги — «Дипломатика». М. А. Усманов является пионером в разработке основных вопросов дипломатики жалованных актов. Изучение грамот по составу, формулам на Западе имеет длительную историю. Неплохо обстоит дело и в русском документоведении (исследования А. В. Черепнина и С. М. Каштанова). Изучение же татарских документальных источников успешно начато и основательно разработано лишь в рецензируемой монографии.

Изучая специальные формулы, терминологию ярлыков, автор показал себя не только как историк-источниковед, но и как уверенный филолог-текстолог, квалифицированный востоковед.

М. А. Усманов совершенно прав в том, что средневековые документы необходимо изучать в том объеме и географических рамках, в которых они не бытовали, т. е. не следует прежние факты подгонять под рамки позднейших этнических или политических границ. Поэтому, на мой взгляд, автор совершенно прав, когда он, с одной стороны, рассматривает Джучиев Улус как одно целое для определенной эпохи, а, с другой стороны, историю этого государства — как историю множества народов, входивших в его состав. Следовательно, в работе М. А. Усманова подвергаются всестороннему анализу ценные источники по истории ряда народов: татар, азербайджанцев, башкир, казахов, узбеков, ногайцев, крымских татар, каракалпаков и т. д. Словом, работа одновременно носит общетюркологический, т. е. и востоковедческий характер. Компетентность автора в сложных проблемах тюркской текстологии не вызывает сомнений.

Исследователь изучает акты в тесной и глубокой взаимосвязи с социальными явлениями — с развитием общественных отношений и на фоне социальной, острой политической борьбы.

Такой подход обеспечил автору строгую последовательность в методическом, методологическом аспектах. В этом плане характерны материалы последней главы раздела «Дипломатика», где не только дается классификация официальных актов, но выявляются глубокая взаимосвязь развития татарского делопроизводства, его социального содержания и социальными сдвигами, т. е. с различными реформами и контрреформами.

Рецензируемая работа является ярким примером того, что при последовательном анализе внешних данных можно еще глубже проникнуть в суть объектов анализа. В таком соблюдении единства формы и содержания и заключается одно из основных достоинств монографии М. А. Усманова. Автор прав в том, что изучение внешней формы, физических данных, формул и статей документов — не самоцель; цель в другом: через всестороннее осмысление формы глубже проникнуть в содержание изучаемых объектов. Автор работы вполне сумел осуществить эту сложную задачу на практике: при помощи последовательного дипломатического анализа ему удалось выяснить еще неизвестные ученым аспекты содержания, назначения, функции ряда формул, специальных терминов изучаемых документов.

Имеющиеся в работе отдельные пробы, связанные с беглостью изложения некоторых сюжетов или же стилистические погрешности, не меняют сути дела. В основном работа носит творческий и новаторский характер и не имеет себе подобного в тюркологии. Поэтому я полностью согласен с теми обоснованно положительными оценками, которые даны анализируемой монографии в центральных научных органах печати, например в журналах «Советская тюркология» (1980, № 5) и «История СССР» (1981, № 2).

Таким образом, перед нами ценное, цельное и оригинальное источниковедческое исследование, написанное на огромном новом фактическом материале и с четких марксистских методологических позиций.

Наконец, от радно и то, что данная фундаментальная работа выполнена и опубликована в Казанском университете — известном в прошлом большими востоковедческими традициями научном центре — одной из колыбели отечественного востоковедения.

З. М. БУНИЯТОВ

ХРОНИКА

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ ВСЕСОЮЗНОЙ АССОЦИАЦИИ ВОСТОКОВЕДОВ (ВАО)

5 октября 1981 года в Академии наук Азербайджанской ССР состоялось учредительное собрание Азербайджанского отделения Всесоюзной ассоциации востоковедов. В его работе приняли участие видные ученые-востоковеды научно-исследовательских и учебных центров республики, а также представители общественности, имеющие отношение к реализации целей и задач востоковедной науки. По решению ВАО и инициативе коллектива ученых-востоковедов республике постановили создать Азербайджанское отделение Всесоюзной ассоциации востоковедов — общественно-научную организацию, объединяющую на правах коллективных членов научно-исследовательских и учебных институты, кафедры, общественные и советские организации и на правах индивидуальных членов — научных работников, преподавателей, сотрудников издательств журналов и других лиц, имеющих отношение к задачам ВАО.

Собрание открыл вице-президент Академии наук Азербайджанской ССР, академик АН Азерб. ССР Дж. Б. Гулиев. Во вступительном слове председатель Всесоюзной ассоциации востоковедов, директор Института востоковедения АН СССР, академик Евгений Максимович Примаков говорил об ответственных задачах востоковедов, подчеркивая то, что востоковедная наука сегодня вбирает в себя такие различные дисциплины как социология, история, экономика, философия и литературоведение, лингвистика и другие, органически объединенные в едином востоковедном русле. Вторым измерением сегодняшнего востоковедения, отметил докладчик, служит то, что востоковедение в настоящее время занимается не только ретроспективными исследованиями, но и современными проблемами и прогностическими исследованиями, обращенными в будущее.

Академик Е. М. Примаков указал и на то, что исследование проблем современности ни в коем случае не означает пренебрежительного отношения к традиционному циклу востоковедных дисциплин,

к классическому востоковедению. Изучение памятников письменности древнего Востока, медиевистика должны развиваться, выполняя функциональные задачи в связи с исследованиями современности.

Далее докладчик четко выделил основные задачи Всесоюзной ассоциации востоковедов, которые заключаются в содействии исследованию на основе марксистско-ленинской методологии истории, политики, общественной мысли, экономики, права, литературы, языков, письменных памятников, географии, культуры народов стран Востока с древнейших времен по настоящее время, рассматривая исторический процесс на Востоке в тесной взаимосвязи с мировым, в содействии с проводимой Советским государством ленинской политики мира, дружбы, взаимопонимания и сотрудничества Советского Союза со странами Востока, в пропаганде знаний о народах и странах Востока, достижений советской востоковедной науки среди научных и широких кругов общественности СССР и за рубежом.

Академик Е. М. Примаков отметил работы востоковедов Советского Азербайджана, которые своим научным вкладом и участием в общественной жизни республики содействуют укреплению дружбы народов Востока и всего мира. В заключение он отметил, что востоковеды нашей страны достаточно подготовлены и имеют все возможности для решения больших задач, которые выдвигает сама жизнь.

С докладом о развитии востоковедения в Советском Азербайджане и задачах Азербайджанского отделения Всесоюзной ассоциации востоковедов выступил директор Института народов Ближнего и Среднего Востока Академии наук Азербайджанской ССР, академик республиканской Академии наук, Герой Советского Союза Зия Мусаевич Бунятов. Он говорил о конкретных задачах, стоящих перед азербайджанскими востоковедами в свете идеологических и нравственных задач, поставленных партией перед учеными республики. Роль

Азербайджана в востоковедной науке исторически общепризнана, и ученые республики должны направить и использовать эти традиции для решения важных актуальных идеологических проблем современности. В связи с этим академик З. М. Бунятов отметил целесообразность и необходимость создания республиканского отделения ВАО и выразил уверенность в том, что ученые-востоковеды Азербайджана будут в авангарде коллектива востоковедов и приложат усилия к разработке основных направлений советской востоковедной науки.

Выступавшие в прениях заведующий кафедрой истории стран Азии и Африки АГУ им. С. М. Кирова д-р истор. наук, проф. З. З. Абдуллаев, заместитель директора Института языкознания им. Насими АН Азерб. ССР д-р филол. наук В. И. Асланов, заведующий кафедрой арабского языка факультета востоковедения проф. А. Дж. Мамедов, заведующий отделом Института литературы им. Низами д-р филол. наук Р. М. Алиев, заведующий кафедрой литературы стран Ближнего и Среднего Востока АГУ им. С. М. Кирова д-р филол. наук, проф. М. А. Али-заде поддержали идею создания Азербайджанского отделения Всесоюзной ассоциации востоковедов и высказали ряд интересных и перспективных предложений научного и организационного характера.

Общее собрание востоковедов институтов народов Ближнего и Среднего Востока, истории, философии и права, литературы, языка, Республиканского рукописного фонда, вузов и представителей общественности республики, состоявшееся в и. Баку 5 октября 1981 года в целях:

- содействия проводимой Советским государством ленинской политики мира и дружбы народов Азии и всего мира;
- взаимопонимания и сотрудничества Советского Союза и стран Востока;

- содействия комплексным исследованиям на основе марксистско-ленинской методологии проблем истории, экономики, идеологии, филологии, изучения письменных памятников, культуры народов и стран Ближнего и Среднего Востока;

- пропаганды знаний о народах и странах Востока и достижений азербайджанской советской востоковедной науки среди научных и широких кругов общественности республики и за рубежом, пропаганды достижений страны Великого Октября, Советского Азербайджана в эпоху развитого социализма, торжества ленинской национальной политики, интернационализма, дружбы на-

родов Советского Союза приняло решение:

1. Учредить Азербайджанское отделение Всесоюзной ассоциации востоковедов, объединяющей на правах коллективных членов научно-исследовательские и учебные институты, кафедры, общественные и советские организации и на правах индивидуальных членов научных работников, преподавателей и сотрудников ведомств, имеющих отношение к реализации целей и задач ассоциации.

2. Одобрить устав ВАО и принять его к руководству в дальнейшей работе Азербайджанского отделения ВАО.

3. Утвердить состав Президиума и Бюро Азербайджанского отделения ВАО.

4. Утвердить состав комиссии: а) по подготовке кадров; б) по подготовке учебных программ, учебников; в) по пропаганде востоковедных знаний; г) по подготовке молодых востоковедов д) по подготовке книги «Азербайджанское советское востоковедение».

Учредительное собрание Азербайджанского отделения ВАО выражает уверенность в том, что азербайджанские востоковеды примут самое активное участие в работе ассоциации и своим научным и общественным трудом будут содействовать развитию советской науки, укреплению мира и дружбы народов Востока и всего мира.

Был избран президиум Азербайджанского отделения ВАО в составе: председатель Азербайджанского отделения ВАО — академик АН Азерб. ССР З. М. Бунятов; зам. председателя Азербайджанского отделения ВАО — канд. филол. наук А. Н. Имангулиева; члены президиума — д-р истор. наук З. З. Абдуллаев, зав. международным отделом ЦК КП Азербайджана Р. А. Абулалыбов, канд. истор. наук Э. Р. Агаева, канд. экон. наук И. В. Алибеков, член-корр. АН Азерб. ССР И. Г. Алиев, д-р филол. наук Р. М. Алиев, д-р филол. наук М. А. Ализаде, академик АН Азерб. ССР Г. М. Араслы, д-р филол. наук В. И. Асланов, зам. председателя Гостелерадио А. С. Бабаев, гл. редактор газеты «Адабият ва инджурият» Н. А. Гасан-заде, академик АН Азерб. ССР Дж. Б. Гулиев, член-корр. АН Азерб. ССР Б. М. Гусейнов, академик АН Азерб. ССР М. Дж. Джафаров, д-р экон. наук А. А. Заргаров, акад. д-р экон. наук М. А. Ибрагимов, д-р истор. наук Т. А. Ибрагимов (Шахин), д-р филол. наук Дж. В. Каграманов, академик АН Азерб. ССР Ф. К. Кочарли, зам. председателя Президиума азербайджанского отделения Общества дружбы с зарубежными странами Ф. А. Курбанов, д-р филол. наук В. М. Мамедалиев, проф. А. Дж. Маме-

дов, член-корр. АН Азерб. ССР А. М. Мирахмедов, д-р филос. наук Дж. В. Муштафев, д-р юрид. наук А. К. Рзаев, А. С. Рустам-заде (ученый секретарь), д-р истор. наук Р. А. Сеидов, начальник протокольного отдела МИД Азерб. ССР В. М. Султан-заде, д-р истор. наук Ш. А. Тагиева.

Азербайджанское отделение ВАВ является добровольной общественной научной организацией, цели и задачи которой определяются уставом ВАВ. Оно состоит при отделении истории, экономики, философии и права АН Азербайджанской ССР, руководствуется решениями и указаниями Президиума АН Азербайджанской ССР, осуществляет свою деятельность в тесной связи с ведущим академическим востоковедческим учреждением — Институтом востоковедения АН СССР. Основным правовым документом ассоциации является устав Всесоюзной ассоциации востоковедов, принимаемый на общем собрании ассоциации и утверждаемый Президиумом АН СССР¹. Ассоциация состоит из коллективных, индивидуальных и почетных членов. Высшим органом ассоциации является общее собрание членов ассоциации, созываемое раз в пять лет. Внеочередное общее собрание может быть созвано по решению президиума ассоциации. Общее собрание обсуждает научные доклады и сообщения по различным проблемам Востока.

Президиум ассоциации избирается большинством голосов присутствующих открытым голосованием и занимается организационными и координирующими работами по проблемам востоковедения в Союзном и международном масштабах. Президиум ВАВ имеет право юридического лица, имеет штамп и круглую

печать с обозначением своего наименования. Его местопребыванием является г. Москва. Текущей деятельностью президиума ассоциации занимается бюро.

Коллективные члены ассоциации уплачивают вступительный и ежегодный взносы. Размеры взносов устанавливаются по согласованию с президиумом ВАВ. Индивидуальные члены уплачивают вступительный взнос в размере 5 руб. и ежегодные взносы — в сумме 3 руб.

О проблемах и актуальных задачах, стоящих перед азербайджанскими востоковедами, сказал в своем ярком и глубоком содержательном выступлении кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС, Первый секретарь ЦК КП Азербайджана тов. Г. А. Алиев, во время приема председателя ВАВ академика Е. М. Примакова. Тов. Г. А. Алиев подчеркнул, что наряду с пропагандой успехов страны Советов, свершений Советского Азербайджана, ученым следует более глубоко исследовать события, происходящие в странах Ближнего и Среднего Востока, тенденции и перспективы их развития. Они должны создавать труды, отвечающие высоким требованиям современной науки, выступать в печати совместно с ведущими советскими специалистами, в их публикациях должны найти отражение большие достижения республики за последние годы. Г. А. Алиев выразил уверенность, что Азербайджанское отделение ВАВ, ученые республики, как и все востоковеды страны, внесут достойный вклад в укрепление дружбы и сотрудничества между народами Советского Союза и Востока, приложат все силы и знания для развития востоковедной науки.

Ученые Азербайджана воспринимают эти указания тов. Г. А. Алиева как программу действия по выполнению ответственных задач пропаганды ленинской политики мира и дружбы с народами Ближневосточного региона.

А. Н. ИМАНГУЛИЕВА

¹ См.: «Народы Азии и Африки», 1981, № 2, стр. 172—175.

«Азербайжан ССР Елмлер Академијасынын Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә və һүгүг серијасы)» журналында 1981-чи илдә нәшр олунамуш мәғаләләрин

КЕСТӘРИЧИСИ

Аббасов Ә. Ф. В. И. Ленивин диалектик инкишаф концепсијасы və психиканын бүтүвлүү проблемлери, № 1, сәһ. 114.

Ағасијев В. А. Истехсалын идарә олунамасында Азербайжан һәмкарлар иттифагынын иштиракы (1971—1975-чи илләр), № 1, сәһ. 22.

Бағырзаде Е. Ә. Нәртәрифлилик принсипи və онун тәләбләри, № 3, сәһ. 98.

Бајрамова Н. К. Хәлифә ән-Насир ли-Диниллаһ və Фүтүввә, № 8, сәһ. 50.

Бәдирбәјли Р. Ф. Полјак мемуаристи Аббасгулу Аға Бакиханов və онун аиләси һағында, № 4, сәһ. 61.

Вәлијев Т. Т. Имперализм дөврүндә Азербайжанын јејинти сәнајесиндә ширкәтләр və сәһмдар чәмијјәти, № 3, сәһ. 36.

Вәлијева Л. И. XVIII әсрин биринчи јарысында Инкиләтә тичарәт капиталынын Азербайжана нүфуз етмәсинин сәбәбләринә даир, № 3, сәһ. 43.

Вәлиханова Н. М. Мүсәлман тачирләринин Мәшригә кедән тичарәт јоллары һағыда (ИБН Хордадбегһин мәлуматына әсасән), № 4, сәһ. 77.

Воробјова А. Г. Рус—Азербайжан тичарәтиндәки тичарәт рүсумлары һағында, (XVII әср рус мәнбәләри әсасәндә), № 1, сәһ. 43.

Гасымов Д. Ј. Онунчу бешиликдә истехсалатда фәһләләрин һазырлығынын тәкмилләшдирилмәси və онларын пешә сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, № 3, сәһ. 8.

Гасымов З. М., Әсәдов И. Ә. Јәмән халғ демократик республикасында дөвләт һакимийјәтинин сәсиал характери və онун тәшкили, № 3, сәһ. 113.

Гаффаров Т. Б. Догузунчу бешиликдә шәһәрләрин кәнд үзәриндә мәдәни һәммилијинин инкишафы, № 2, сәһ. 13.

Гаффаров Т. М. Чинајәт ганунверичилијиндә прејудисија шәртләри və әмәлләри чинајәт сәймағ үчүн әсаслар, № 4, сәһ. 115.

Гејбуллајев Г. Ә. Азербайжанда монгол топонимләри, № 3, сәһ. 74.

Гәдилова Е. Н. Јеткин сәсиализм дөврүндә Азербайжан гадынларынын мәишәт шәраитинин даһа да јакшылашдырылмасы, (1971—1980-чи илләр), № 4, сәһ. 13.

Гәдилов Ф. В. Гәбәләдән әчәзачылыға аид тапылан әмәк аләтләри һағында, № 4, сәһ. 83.

Гулијев Ч. Б. Тарихи мәктүб, № 3, сәһ. 3.

Гурбанова Ч. А. XVII әсрин биринчи јарысында Иран көрфәзи лиманлары вә ситәсилә тичарәт уғрунда Инкиләтә вә Нолландијанын Испанија илә мубаризәсиндә хам ипәјинин ролу, № 2, сәһ. 56.

Дарабади П. Г. 1917—1918-чи илләрдә Бакы Гызыл гвардијасы, № 1, сәһ. 30.

Әлијев Ә. Ә. Албан сәләһларына даир јазылы мәнбәләрин археолоји тапынтыларла мугәјисәли тәһлили № 1, сәһ. 66.

Әлијев М. М. Икинчи дунја мугәрибәси вә мугәрибәдән сонрақы илләрдә марксизм-ленинизм идеолокијасынын Иран демократ кәңчләринин дунјакөрүшүнүн формалашмасына тәсири, № 1, сәһ. 106.

Әлијев Ә. Ә. Чанахар кәнди јакшылығындақы гәдим гәбиристанлыг һағында, № 3, сәһ. 69.

Әлијев М. М. Сәсиалист сәнајеләшдирилмәси вә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәси уғрунда мубаризә дөврүндә Азербайжанда әмәк һағынын һүгүги нәзама салынмасы (1926—1934-чү илләр), № 3, сәһ. 105.

Әлијев Г. Ч. Јеткин сәсиализм шәраитиндә шәхсијјәтин мәнәви тәләбатынын инкишафы, № 4, сәһ. 95.

Әмирова Н. Ј. Азербайжан ССР-дә 1920-чи илдә илк мәдәни-маариф мүәссисәләринин јарадылмасы, № 2, сәһ. 33.

Әһмәдли Ч. Т., Аббасов А. Ф. Идрак: бүтүвлүк вә системлик, № 2, сәһ. 92.

Зейналов И. Ә. Нахчыван МССР эһалисинин мәһви мәдәнијјәти (этнографың гејди), № 4, сәһ. 88.

Ибраһимов Ф. Ә., Исмизадә Ә. Ш. Бақының орта әср бәјалы габлары һаггында, № 1, сәһ. 55.

Ибраһимов Х. М. Инкишаф етмиш сәсиализм шәраитиндә Азәрбајчан ССР јүн-күл вә јејинги мәһсуллары сәнајесиндә сәсиализм јарышы (1971—1975-чи илләр), № 2, сәһ. 3.

Измајлова А. А. Нахчыван зонасының халг кејимләринә даир (XIX әср вә XX әсрин әввәлләри), № 2, сәһ. 83.

Искәндәрова М. С. Бақы ханлығының XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә Рус дәвләти илә гаршылығы мүнәсибәтләри тарихиндән, № 4, сәһ. 68.

Кәсәмәли Н. П. Газак рајонундан илк дәмир дәврүнә аид тәсадүфи тапынтылар, № 3, сәһ. 61.

Көчәри Х. С. Болшевик мәтбуаты биринчи рус ингилабы дәврүндә Азәрбајчан зәһмәткешләринин Русија пролетариаты илә бејнаһмиләлә һәмрә јлијинин мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә, № 3, сәһ. 18.

Лернер В. А. XIX әсрин сон рүбүндә көчмәнин Азәрбајчан эһалисинин кәмијјәт вә кејфијјәт тәркибинә тәсири, № 4, сәһ. 49.

Метелјова Ј. А. Әсатирин конструкијасында өлчүнүн субстансијалашдырымасы, № 1, сәһ. 91.

Мәдәтов Е. Ј. Инкишаф етмиш сәсиализм шәраитиндә јарышын тәрбијәви функцијасының күчләнимәси, № 1, сәһ. 13.

Мәммәдов Ф. Н. һаваның вә сутутарларын мұһафизәси сәһәсиндә чинајәт әмәлләринин инзибати хәталардан фәргләндирилмәси мејары, № 2, сәһ. 115.

Мәммәдов Н. З. Советләрин синфи дүшмәнә гаршы мүбаризәси (1933—1934-чү илләр), № 4, сәһ. 24.

Мусајева Т. К. Сов.ИКП-нин XXVI гурултајы гаршысында Азәрбајчан сәнајесиндә сәсиализм јарышы, № 1, сәһ. 3.

Османов Ф. Л., Ибраһимов Ф. А. һүсәјнов С. Б., Алычанов М. С., Күрдәмир рајону әразисиндә орта әср шәһәркахы, № 2, сәһ. 65.

Пјатак Н. А. Инсан ләјагәтинин марксист вә дини аңлајышының маһијјәти һаггында, № 3, сәһ. 90.

Рзајев А. Г., Н. Туси: Дәвләт, һүгүг, сијасәт, № 2, сәһ. 124.

Салманов Ш. В. И. Ленинин сәсиалист истеһсал мүнәсибәтләринин инкишаф диалектикасы һаггында, № 3, сәһ. 81.

Саријев Г. Ч. Бејнин функционал гурулушу проблеми әтрафында идејалар мүбаризәси, № 4, сәһ. 109.

Сәлимов Т. Г. Мәдәни-маариф мүәссисәләри вә шәһәр эһалисинин мәдәни сәвијәсинин јүксәлдилмәсиндә онларын ролу, № 1, сәһ. 71.

Сәмәдов В. Ә. XIX әсрин 90-чы илләриндә Бақы нефтинин харичи базарларда бәргәрар олмасы, № 4, сәһ. 41.

Сәфәров Н. С. Азадлыг вә мәсулијјәт мүнәсибәтинин диалектикасы, онун ети-када тәзаһүр хүсусијјәти, № 2, сәһ. 108.

Таһирзадә Нәрмин. XIX әсрин сон рүбүндә Бақы реални мәктәби шакирдләринин ичтимаи тәркиби, № 3, сәһ. 27.

Фәррухов Х. Ә. Инкишаф етмиш сәсиализм чәмијјәти шәраитиндә Азәрбајчан сәнајесиндә елми-техники тәрәггинин наилијјәтләри (1966—1975-чи илләр), № 2, сәһ. 22.

Фәтәлијев М. Б. 1929—1933-чү илләр игтисади бөһранының башлангыч мәр-һәләсиндә Түркијәнин бејнаһхалг вәзијјәти, № 2, сәһ. 41.

Һејдәров М. Х. XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчаның тичарәти вә тичарәт јол-ларының әһәмијјәти һаггында, № 1, сәһ. 49.

Һејдәров М. Х. XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанда тичарәт јолларының әһәмијјәти мәсәләсинә даир, № 3, сәһ. 53.

Һәмидова Ш. П. Рус дәвләтинин Губа ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығы-ны барышдырмаг тәшәббүсу, № 1, сәһ. 37.

Һәсәнов Н. И. В. И. Ленин тәрәфиндән махист сәсиолокијасының тәнгиди, № 4, сәһ. 102.

Чәфәров И. Б. Рус дилинин икинчи ана дилинә чеврилмәсинин ичтимаи аспек-ти, № 1, сәһ. 97.

Чәфәров Н. Ф. Азәрбајчандан тапылмыш гәдим цилиндрик мөһүрләр, № 2, сәһ. 76.

Шаһбазов И. Н. Шаһдаг етник груп јашајыш евләринин бәзи хүсусијјәтләри, № 1, сәһ. 81.

Шаһмирзәјева Ч. В. И. Ленин елми-техники тәрәггиниң сәсиал нәтичәләри һаггында, № 2, сәһ. 100.

Шәкәров Ә. Ә. Сов.ИКП XXVI гурултајы сәсиалист демократијасының даһа да инкишафы һаггында, № 4, сәһ. 3.

Шәмси М. И. Иранда мүасир маариф системинин јаранмасы һаггында, № 4, сәһ. 32.

Тәңгид вә библиографија

Аббасов А. Ф. В. И. Ленин вә елми биликләриң инкишафының бәзи мәсәләлә-ри, № 3, сәһ. 124.

Бүнјадов З. М. Дағыстан вә Ширваның тарихинә даир мәрағлы нәшр, № 2, сәһ. 135.

Бүнјадов З. М. Јевразија халгларының орта әсрләр тарихинә даир гијмәтли-мо-нографија, № 4, сәһ. 126.

Ворошил Гукәсјан. Азәрбајчан тарихинә даир гијмәтли мәнбә, № 4, сәһ. 124.

Әлијаров С. С., Вәлијев Т. Т. Суварма тарихинә даир јеһи тәдгигат, № 1, сәһ. 122.

Измајлов М. Ә., Мусгафәјев А. Н. Әкинчилијә даир дәјәрли тәдгигат әсәри, № 1, сәһ. 125.

Мәммәдов З. Ч. Фәхрәддин Рази һаггында јеһи ахтарышлар, № 3, сәһ. 122.

Хројика

Имангулијева А. Н. Үмумиттифаг шәргшүнәсләр әссәснасијасының Азәрбај-чан шәбәси, № 4, сәһ. 128.

УКАЗАТЕЛЬ

статей, опубликованных в журнале «Известия Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)» в 1981 году

- Аббасов А. Ф. Ленинская концепция диалектического развития и проблема целостности психики. № 1, стр. 114.
- Агасиев В. А. Участие профсоюзов Азербайджана в управлении производством (1971—1975 годы). № 1, стр. 22.
- Алиев А. А. Сравнительный анализ археологических находок с письменными источниками об оружии албанов (IV век до н. э. — III век н. э.). № 1, стр. 66.
- Алиев А. А. О древних могильниках вблизи селения Джанахар. № 3, стр. 69.
- Алиев Г. Дж. Развитие духовных потребностей личности в условиях зрелого социализма. № 4, стр. 95.
- Алиев М. М. Влияние марксистско-ленинской идеологии на формирование мировоззрения демократической молодежи Ирана во время и после второй мировой войны. № 1, стр. 106.
- Алиев М. М. Правовое регулирование заработной платы в Азербайджане в период борьбы за социалистическую индустриализацию и коллективизацию сельского хозяйства (1926—1934 годы). № 3, стр. 105.
- Амирова О. Ю. Создание первых культурно-просветительных учреждений в Азербайджанской ССР в 1920 году. № 2, стр. 33.
- Ахмедли Дж. Т., Аббасов А. Ф. Диалектика. Развитие. Целостность. № 2, стр. 92.
- Багир-заде Э. А. Принцип всесторонности и его требования. № 3, стр. 98.
- Бадирбейли Р. Ф. Польский мемуарист об Аббаскули Ага Бакиханове и его семье. № 4, стр. 61.
- Байрамова Н. К. Халиф Насир и Футувва. № 2, стр. 50.
- Велиева А. И. К вопросу о причинах проникновения английского торгового капитала в Азербайджан в первой половине XVIII века. № 3, стр. 43.
- Велиев Т. Т. Товарищества и акционерные компании в пищевой промышленности Азербайджана в период империализма. № 3, стр. 36.
- Велиханова Н. М. О торговых путях мусульманских купцов в Машрик (по сведениям ибн Хордадбега) (I), № 4, стр. 77.
- Воробьева А. Г. О торговых пошлинах в русско-азербайджанской торговле (по русским источникам XVII века). № 1, стр. 43.
- Гадилов Ф. В. Предметы, употребляемые в фармации, найденные в Кабале. № 4, стр. 83.
- Гамидова Ш. П. Роль Русского государства в примирении Кубинского ханства с Карли-Кахетинским царством. № 1, стр. 37.
- Гасанов Г. И. Критика В. И. Лениным махистской социологии. № 4, стр. 102.
- Гаффаров Т. Б. Дальнейшее развитие культурного шефства города над деревней в девятой пятилетке. № 2, стр. 13.
- Гейбуллаев Г. А. Монгольские топонимы в Азербайджане. № 3, стр. 74.
- Гейдаров М. Х. О значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII—XIV веках. № 1, стр. 49.
- Гейдаров М. Х. К вопросу о значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII—XIV веках. № 3, стр. 53.
- Гулиев Дж. Б. Историческое письмо. № 3, стр. 3.
- Дарабади П. Г. Бакинская Красная гвардия в 1917—1918 годах. № 1, стр. 30.
- Джафаров Г. Ф. Древние цилиндрические печати, найденные на территории Азербайджана. № 2, стр. 76.
- Джафаров И. Б. Социальный аспект становления русского языка вторым родным языком. № 1, стр. 97.

- Ибрагимов Ф. А., Исмизаде О. Ш. О крашеной керамике средневекового Баку. № 1, стр. 55.
- Ибрагимов Х. М. Социалистическое соревнование в легкой и пищевой промышленности Азербайджанской ССР в условиях развитого социализма (1971—1975 годы). № 2, стр. 3.
- Измайлова А. А. О народной одежде нахичеванской зоны в XIX — начале XX века. № 2, стр. 83.
- Искендерова М. С. К истории взаимоотношений Бакинского ханства с Русским государством на рубеже XVIII — начале XIX веков. № 4, стр. 68.
- Зейналов И. А. Некоторые вопросы духовной культуры населения Нахичеванской АССР (заметки этнографа). № 4, стр. 88.
- Кадырова Э. Г. Улучшение бытовых условий женщин в период зрелого социализма (1971—1980 годы). № 4, стр. 13.
- Касумов Д. Ю. Совершенствование подготовки и повышения квалификации рабочих на производстве в десятой пятилетке. № 3, стр. 8.
- Касумов З. М., Асадов И. А. Социальный характер и организация государственной власти в НДРГ. № 3, стр. 113.
- Кафаров Т. М. Преюдиционные условия в уголовном законодательстве и основания криминализации деяний. № 4, стр. 115.
- Кесаманлы Г. П. Случайные находки эпохи раннего железа из Казахского района. № 3, стр. 61.
- Кочарли Х. С. Большевицкая печать в борьбе за укрепление интернациональной солидарности трудящихся Азербайджана с российским пролетариатом в период первой русской революции. № 3, стр. 18.
- Курбанова Ч. А. Место азербайджанского шелка-сырца в торговой борьбе Англии и Голландии с Испанией за вывоз шелка через порты Персидского залива (первая половина XVII века). № 2, стр. 56.
- Лернер В. А. Влияние переселений в Азербайджане на количественный и качественный состав населения в последней трети XIX века. № 4, стр. 49.
- Мадатов Э. Я. Усиление воспитательной функции соревнования в условиях развитого социализма. № 1, стр. 13.
- Мамедов Н. З. Советы в борьбе против классового врага (1933—1934 годы). № 4, стр. 24.
- Мамедов Ф. Г. Критерии разграничения преступных посягательств от административных правонарушений в области охраны воздушного бассейна и водоемов. № 2, стр. 115.
- Метелева Е. А. Субстанционализация меры в конструкции мифа. № 1, стр. 91.
- Мусаева Т. К. Социалистическое соревнование в промышленности Азербайджана навстречу XXVI съезду КПСС. № 1, стр. 3.
- Османов Ф. А., Ибрагимов Ф. А., Гусейнова С. Б., Алыджанов М. С. Средневековое городище «Шехергах» на территории Кюрдамирского района. № 2, стр. 65.
- Пятак Н. А. О марксистском и религиозном понимании сущности человеческого достоинства. № 3, стр. 90.
- Рзаев А. К. Н. Туси: государство, право, политика. № 2, стр. 124.
- Самедов В. А. Утверждение бакинской нефти на международном рынке в 90-х годах XIX века. № 4, стр. 41.
- Салимов Т. Г. Культурно-просветительные учреждения и их роль в повышении культурного уровня городского населения (опыт этносоциологического исследования). № 1, стр. 71.
- Салманов Ш. В. И. Ленин о диалектике развития социалистических производственных отношений. № 3, стр. 81.
- Сариев Г. Дж. Борьба идей в истории учения о функциональной организации мозга. № 4, стр. 109.
- Сафаров Н. С. Диалектика соотношения свободы и ответственности. Специфика ее проявления в морали. № 2, стр. 108.
- Таирзаде Нермин. Состав учащихся Бакинского реального училища в последней четверти XIX века. № 3, стр. 27.
- Фаррухов Г. А. Успехи научно-технического прогресса в промышленности Азербайджана в условиях развитого социалистического общества (1966—1975 годы). № 2, стр. 22.
- Фаталиев М. Б. Международное положение Турции в начальный период мирового экономического кризиса (1929—1933 годы). № 2, стр. 41.
- Шакаров А. А. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии социалистической демократии. № 4, стр. 3.

Шамси М. И. О создании современной системы просвещения в Иране, № 4, стр. 32.
 Шахбазов И. Г. Некоторые особенности жилища шахдагской этнической группы, № 1, стр. 81.
 Шахмирзоева Дж. Х. В. И. Ленин о социальных последствиях научно-технического прогресса, № 2, стр. 100.

Критика и библиография

Аббасов А. Ф. В. И. Ленин и некоторые вопросы развития научного знания. Баку, «Элм», 1980, 220 стр., № 3, стр. 124.
 Алияров С. С., Велиев Т. Т. Новое исследование по истории орошения, № 1, стр. 122.
 Бунятов З. М. Интересное издание по истории Дагестана и Ширвана, № 2, стр. 135.
 Бунятов З. М. Интересная монография по средневековой истории народов Евразии, № 4, стр. 126.
 Гукасян Ворошил. Ценный источник по истории Азербайджана, № 4, стр. 124.
 Исмаилов М. А., Мустафаев А. Н. Ценное научное исследование по земледелю, № 1, стр. 125.
 Мамедов З. Дж. Новое исследование о Фахрадине Рази, № 3, стр. 122.

Хроника

Имангулиева А. Н. Азербайджанское отделение Всесоюзной ассоциации востоковедов (ВВАВ), № 4, стр. 128.

МҮНДӘРИЧАТ

Ә. Ә. Шәкәров. Сов.ИКП XXVI гурултајы сосиалист демократијасынын даһа да инкишафы һаггында 3
 Е. Һ. Гәдилова. Јеткин сосиализм дөврүндә Азәрбајҗан гадынларынын мәшәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасы (1971—1980-чи илләр) 13
 Н. З. Мәммәдов. Советләрин синфи дүшмәнә гаршы мүбаризәси (1933—1934-чү илләр) 24
 М. И. Шәмси. Иранда мүасир маариф системинин јаранмасы һаггында 32
 В. Ә. Сәмәдов. XIX әсрин 90-чы илләриндә Бақы нефтинин хариҗи базарларда бәргәрар олмасы 41
 В. А. Лернер. XIX әсрин соң рүбүндә көчмәнин Азәрбајҗан әһалисинин кәмијјәт вә кәјфијјәт тәркибинә тәсири 49
 Р. Ф. Бәдирбәјли. Полјак мемуаристи Аббасгулу Аға Бақыханов вә онун аиләси һаггында 61
 М. С. Искәндәрова. Бақы ханлығынын XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә Рус дөвләти илә гаршылығлы мүнәсибәтләр тарихиндән 68
 Н. М. Вәлиханова. Мүсәлман тачирләринин Мәшригә кедән тичарәт јоллары һагда (Ибн Хордадбегин мәлуматына әсасән) 77
 Ф. В. Гәдиров. Гәбәләдән әзачылыға аид тапылан әмәк әләтләр һаггында 83
 И. Ә. Зәјналов. Нахчыван МССР әһалисинин мәнәви мәдәнијјәти (етнографиян гејди) 88
 Г. Ч. Әлијев. Јеткин сосиализм шәраитиндә шәхсијјәтин мәнәви тәләбатынын инкишафы 95
 Һ. И. Һәсәнов. В. И. Ленин тәрәфиндән махист сосиолокијасынын тәнгиди 102
 Г. Ч. Саријев. Бејнин функционал гурулушу проблеми әтрафында идејалар мүбаризәси 109
 Т. М. Гафаров. Чинајәт гауниверчилијиндә прејудисија шәртләри вә әмәлләри чинајәт сәјмағ үчүн әсаслар 115

Тәнгид вә библиография

Гукасян Ворошил. Азәрбајҗан тарихинә даир гијмәтли мәнбә 124
 З. М. Бүнијәдов. Јевразија халғларынын орта әсрләр тарихинә даир гијмәтли монография 126

Хроника

А. Н. Имангулијева. Үмумиттифәк шәргшүнәсләр ассосиасијасынын Азәрбајҗан шөбәси 128

СОДЕРЖАНИЕ

А. А. Шакаров. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии социалистической демократии	3
Э. Г. Кадырова. Улучшение бытовых условий женщин в период зрелого социализма (1971—1980 годы)	13
Н. З. Мамедов. Советы в борьбе против классового врага (1933—1934 годы)	24
М. И. Шамси. О создании современной системы просвещения в Иране	32
В. А. Самедов. Утверждение бакинской нефти на международном рынке в 90-х годах XIX века	41
В. А. Лернер. Влияние переселений в Азербайджане на количественный и качественный состав населения в последней трети XIX века	49
Р. Ф. Бадирубейли. Польский мемуарист об Аббаскули Ага Бакиханове и его семье	61
М. С. Искендерова. К истории взаимоотношений Бакинского ханства с Русским государством на рубеже XVIII — начале XIX веков	68
Н. М. Велиханова. О торговых путях мусульманских купцов в Машрик (по сведениям Ибн Хордадбега) [1]	77
Ф. В. Гадиров. Предметы, употребляемые в фармации, найденные в Кабале	83
И. А. Зейналов. Некоторые вопросы духовной культуры населения Нахичеванской АССР	88
Г. Дж. Алиев. Развитие духовных потребностей личности в условиях зрелого социализма	95
Г. И. Гасанов. Критика В. И. Лениным махистской социологии	102
Г. Дж. Сариев. Борьба идей в истории учения о функциональной организации мозга	109
Т. М. Кафаров. Преюдиционные условия в уголовном законодательстве и основания криминализации деяний	115

Критика и библиография

Гукасян Ворошил. Ценный источник по истории Азербайджана	124
З. М. Буннятов. Интересная монография по средневековой истории народов Евразии	126

Хроника

А. Н. Имангулиева. Азербайджанское отделение Всесоюзной ассоциации востоковедов (ВАО)	128
---	-----

Сдано в набор 12/X-1981 г. Подписано к печати 2/II-1982 г. ФГ 07059. Формат бумаги 70×100¹/₁₆. Бумага типографская № 1. Гарнитура шрифта академич. Печать высокая. Печ. лист 12,25. Уч. изд. лист 10,95. Тираж 1200. Заказ 504. Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание.
Типография АН Азербайджанской ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.